tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Grafik Düzenleme
İbrahim M.KARAKAŞ

Kapak Düzeni
Ayla İŞLER

Danışma Kurulu
Fahri ARAL, Çağlar KEYDER
Uygur KOCABAŞOĞLU
Şevket PAMUK
Zafer TOPRAK, Aydın UĞUR

Düzelti
Şadi ARABACI, Abdullah ONAY

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000 TL.
YILLIK ABONE (12 sayı) 5.000 TL.
Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5.000 TL'yi PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2575 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira
Yurtdışı abone: Uçakla 35 Amerikan Doları

•

Ofset Hazırlık
Perka A.Ş.

•

Renk Ayrımı
Üçel Ofset

•

Baskı
Ayhan Matbaacılık

•

Genel Dağıtım
GAMEDA

5 Türkiye'de Solun Tarihinden: Yeşil Elma
Gurko-Kriajin

9 Atatürk Sayfası: Atatürk ve Ziya Gökalp

10 70. Yılında R.H.Hilton ile Söyleşi
Halil Berktay

19 Kâzım Karabekir ve İstiklâl Harbimiz Kitabı
Erik J.Zurcher

23 Kâzım Karabekir Paşa'nın Başvekilliği
Dündar Akünal

26 Her Ay Bir Marş

27 Garp Ocaklarında Anadolu Delikanlıları: Ocaklılar Özerk Dönemlerinde Bile İstanbul'dan Kopamadılar
Orhan Koloğlu

31 Osmanlı Padişah Fermanları Sergisi
Şule Aksoy Kutlukan

34 Geçmiş Şölenler

35 Koyunoğlu'nun Anıları -2-: Erzurum ve Sonrası

41 Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları -1-
Doç.Dr. Mahmut Şakiroğlu

47 Çerkes Musa Kundukhov Paşa
Tarık Cemal Kutlu

52 Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay: Tercüman-ı Hakikat'ten Seçmeler
Ayşe Şen

54 İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin 38. Yıldönümü
Prof.Dr. Rona Aybay

56 **Kitabiyat:**
Kanuni'nin Fermanları Üzerine Yeni Bir Yayın
İlber Ortaylı/56
Yeni Bir Tarih Yazması/Yeni Bir Tarih Yazarı
Efdal Sevinç/57
Osmanlı'dan Günümüze Bir Sadrazam Ailesinin Öyküsü
Cemil Koçak/59
"TÜYAP" ve Seyyid Mustafa
Doç.Dr. Kemal Beydilli/62

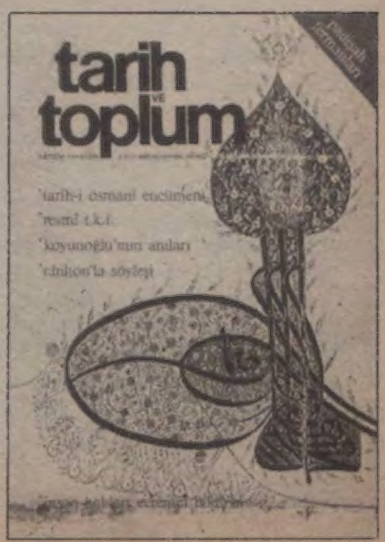

Kapak: IV. Mehmed'in bir beratındaki tuğra.

TÜRKE, WEHRE DİCH kitabı hakkında

"Tarih ve Toplum" dergisinin Mayıs 1986'da çıkan 29. sayısında sayın Yağmur Atsız imzası ile *"Türke, Wehre Dich" (Ey Türk, kendini savun)* başlıklı bir tanıtma yazısı çıktı (s.60-62). Bu ilgi çekici makalesinde Y.Atsız, Berlin'de Preussische Staatsbibliothek'de raslanan ve 1898'de ikinci baskısı yapılan, Türkler lehinde düşüncelerle dolu bir kitapdan bahsederek, bu eseri "...Türkiye'de bilen var mı acaba?" diye sormakta ve hemen arkasından "Belki bir iki araştırmacı biliyordur" diyerek endişesini olumlu bir yöne çevirmektedir. Derhal şuna işaret edeyim ki bu kitabı Türkiye'de bilen -haddim olmayarak- birkaç kişiden biriyim. Ancak şu satırları övünmek için değil, bütün Batı âleminin Türkler'e karşı olduğu bir dönemde böyle bir kitap yazmak cesaretini gösteren Hans Barth'ın bu kitabının başka bir baskısı daha olduğunu bildirmek için yazıyorum.

Özel kütüphanemde 1941 yılından, yani henüz lise öğrencisi olduğum bir tarihden beri bulunan bu kitap Berlin'de Devlet Kütüphanesi'ndeki *Türke, Wehre Dich* başlıklı Almanca eserin, Fransızcasıdır. Kitap *Le droit du Croissant (Hilâl'ın hakkı)* başlığı ile Paris'te 1898 yılında, yani Almancasının ikinci baskısı ile aynı yıl içinde, 110, Boule-

Okuyuculara Mektup

Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı'nda (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi), ilginç bir ferman sergisi var. Orhan Gazi'den Vahdettin'e kadar bütün sultanların fermanları sırayla teşhir ediliyor. Müzede ayrıca, çeşitli dillerde video ve multi-vizyon gösterileriyle açıklamalar yapılıyor. Bir de lüks baskılı ve pahalı (35 bin TL) sergi kataloğu basılmış. Sergilenen belgelerin her birinin süslü tuğralarının görkemini de yansıtan renkli reprodüksiyonlarının yanısıra, mealen anlamı, neyle ilgili olduğu da Türkçe ve İngilizce olarak anlatılmış. Katalog kitabı için bu kadar zahmet ve masrafa girildikten sonra, niçin her birinin tam bir çevriyazısı ve Türkçe çevirisi yapılmadığı sorusu akla takılmakta. Kitabiyat sayfalarımızda İlber Ortaylı arkadaşımızın tanıttığı, Schaendlinger'in (ikinci takım) Kanuni fermanları yayını, kaçınılmaz ufak-tefek yanlışlarına karşın, bu dediğimiz işleri de yaparak Osmanlı diplomatikasına önemli bir katkıda bulunuyor. Bu serginin gerçekleşmesi için milyonlar harcayan *messene* ise, sonuç olarak, fermanları bir görsel sanat objesi gibi ele aldırmakla yetinmiş, bilimsel tarihe yardım etmeyi düşünmemiş, demek ki. Yine de, böyle bir serginin düzenlenebilmiş olması, kutlanılacak bir başarıdır. Dergimizde, bu girişimi, onun gerçekleşmesinde emek payı en büyük olan, Müzenin Elyazmaları Bölümü Şefi Şule Aksoy Kutlukan tanıtıyor.

Elimizdeki sayının en ilginç konularından biri, Kâzım Karabekir. Rahmetli Paşanın *İstiklâl Harbimiz* kitabının devamı niteliğindeki, *İnkılâp Hareketleri* başlıklı, henüz yayımlanmamış anılarından yararlanarak Dündar Akünal dostumuzun ışık tuttuğu "Karabekir'in Başvekilliği" sorunu, okuyucularımızın meraklarını uyandıracaktır sanıyorum. Bu yazıya bir çeşit giriş olarak da, Karabekir'in biyografi özetini içeren ve *İstiklâl Harbimiz* yapıtını değerlendiren bir inceleme sunuyoruz. Onu yazan Hollandalı araştırıcı Erik Zürcher'in, Karabekir hakkında verdiği, "övünmeye eğilimli", "yetenekleri sınırlı", "dürüst bir insan", ama "uzak görüşlü bir siyasetçi değil" gibi yargılara aynen katılmaktayız. Bizce bu nitelemeler (böbürgenlik hariç), Cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk'ün karşısına dikilen Ali Fuat Cebesoy ve H.Rauf Orbay gibi öteki ileri gelen muhalifler için de geçerlidir. Bu olgu, belki genç Cumhuriyetin talihsizliğiydi. Yeni devletin başında, Gazi'nin çevresi yerine onlar olsaydı, muhtemelen ülkeyi daha iyi yönetemezlerdi. Fakat bunu söylememiz, muhalefet yaparken ileri sürdükleri eleştirileri geçersiz ya da değersiz saymamızı gerektirmez, elbette. İşte, Karabekir'in Kurtuluş Savaşımız ve sonrası hakkında yazdıklarını ve onun yazdıkları hakkında yazılanları böyle bir anlayışla önemli buluyoruz.

Geçen sayımızda 10. Türk Tarih Kongresi'ne ilişkin eleştirel izlenimlerimizi yayımlamıştık. Bu sayımızda, dolaylı olarak aynı konuyla eklemlenen bir inceleme yazısı var: Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları-1. Burada, üstünde durulan Tarih-i Osmani

OKUYUCULARA MEKTUP

vard St.Germain'de H.C.Wolf adındaki bir yayınevi tarafından basılmıştır. Kapağında kitabın Almancadan Joseph Aymeric tarafından çevrildiği belirtilmiştir. Fakat nedense iç takdim sahifesinde çevirmenin adı yoktur. Bu duruma göre ciltcilerin, kitapların dış kapaklarını atarak cilt yapmaları kötü huyları, bu kitabın bazı kütüphanelerdeki nüshalarına zarar vermiş olabilir. Fransızca baskısının gerek kapak gerek takdim sahifesinde Bismarck'ın "Türkler Doğunun tek centilmenidir" (*Les Turcs sont les seuls Gentlemen de l'Orient)* sözü, epigram olarak konulmuştur.

Fransızca baskı aynen Almanca gibi iki ana ve 32 alt bölümden meydan gelmiş olup VI+286 sahifedir. Almanca metin kısmı 280 sahife olduğuna göre, metinde hiçbir eksiltme yapılmamıştır. Kitap ufak boyda 12×18 cm. ölçüsündedir. Elimdeki nüsha, ilk sahifesindeki bir mühürdeki Ermenice iki inisiyalden anlaşıldığına göre, benden önce, ilkin bir Ermeniye ait olmuş, sonra ilk sahifedeki imzanın işaret ettiğine bakılırsa Ahmed Mehdy Agas adında birinin kütüphanesine girmiştir. Bu kişinin imzasında *library* terimini kullanmasından hareketle, İngilizce bilen bir Hindli Müslüman olduğu düşünülebilir. Tabiî, bu önceki sahiplerin kronolojisi tersine de olabilir.

Eski sahipleri burada anmamın sebebi, bendeki nüshanın sahife boşluklarına Fransızca olarak kurşun kalemle pek çok işaret konulmuş olması, ayrıca yer yer düşüncelerin yazılmasıdır. Bu eski sahiplerinden birinin bu kitabı satır satır çok büyük dikkatle okuduğunu gösterir. Bunlar yazar H.Barth'ın sözlerini destekleyen satırlardır. O halde ilk sahibi olan Ermeni'ye ait olamazlar.

Bu vesile ile şuna da işaret etmeniz yerinde olacaktır: Leipzig ve Berlin'de merkezleri olan Seemann kitapevinin yayınladığı "Ünlü sanat merkezleri" *(Berühmte Kunststätten)* dizisinin II. cildi olarak 1901'de basılan *Konstantinopel* başlıklı bir kitap vardır ki, bunun Fransızcası Paris'de 1906'da *Constantinople* adıyla yayınlanmıştır. Bu eserin Fransızcasında yazar adı H.Barth olarak gösterilmiştir. İçinde Türklere taraftar bir hava olmayan bu kitabın da, sonraları fikir değiştirmiş olan Hans

Encümeni, bizde ciddi tarih çalışmalarının başlangıcında bile, durumun bugünkünden iyi olduğunu gösteriyor. Halil Berktay arkadaşımız da, bu sayıda, günümüz İngiliz tarihçilerinin en büyüklerinden biriyle yaptığı söyleşiyi aktarıyor. O da, yine dolaylı olarak, tarihçiliğimizle bir karşılaştırma yapma olanağı vermesi bakımından konuya bağlanmakta.

Bu ay, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin ilânının 38. yıldönümü. İnsan Hakları, dünyanın başka birçok ülkesi gibi, bizde de halen güncel olan ve korkarım, bu gidişle daha uzun yıllar gündemde kalacak bir konu. İHEB hakkındaki yazıyı, Devletler Hukukçusu olarak konuya "bihakkın vâkıf" ayrıca da bizzat kendisi, şeklen kanunî ama özünde kesinlikle gayri hukukî yoldan bir insan haklarını ihlâl uygulamasının hedefi olan (bencileyin 1402'lik) Prof. Dr. Rona Aybay kaleme aldı.

Orhan Koloğlu'nun hazırladığı, dört aydır süren yazı dizimiz "Garp Ocaklarında Anadolu Delikanlıları", bu sayımızda tamamlanıyor. İttihat ve Terakki'nin 70 yıl önceki 1916 Kongresi'ne ilişkin *Tanin* başyazılarının -geçen ay yerimiz yetmediği için koyamadığımız- son ikisini bu kere yayımlayarak o konuyu da noktalıyoruz. Geçen sayıda başladığımız mimar Koyunoğlu'nun anılarından alıntılar bu sayıda devam ediyor. Gelecek aylarda da sürecek.

Anayasayı ihlâl suçundan Yassıada'da idama mahkûm olup, sonradan cezası müebbed hapse çevrilen eski cumhurbaşkanlarımızdan Celâl Bayar merhum, 1946'da üç arkadaşıyla birlikte D.P.'yi kurduğu zaman, bunun bir muvazaa (danışıklı döğüş) olduğu iddia edilince, "muvazaa parti kurmak namussuzluktur" gibilerinden bir lâf etmişti. Onun üzerine, birçokları "Peki, ya 1920'deki resmî TKP neydi?" dediler. Bildiğim kadarıyla, Bayar bu suçlamayı hiç yanıtlamadı. Bence, resmî TKP, öyle sanıldığı gibi, muvazaa değildi ya, her neyse. Celâl Bayar'ın bu partinin yöneticilerinden olduğuna dair hiçbir belge bulunamamıştır. Ancak, onun resmî TKP'ye dönüşen Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Heyet-i Merkeziyesi'nde yer aldığı kesindir. Rahmetli Bayar'ı, sözü bu partiye getirmek için andım. Dergimizin bu sayısında, Türkiye'de Sol Akımların Tarihi bölümünde, resmî TKF hakkındaki en önemli kaynak yazıyı sunuyoruz. [Bu arada, okuyuculara danışmak istediğim bir sorun var. Türk solunun tarihi, benim kişisel olarak çok ilgilendiğim bir alan. Bu sayfalarda yayımladığım belgeler, o nedenle bana pek önemli geliyor. Fakat bazı arkadaşlarım, böyle düşünmenin bir mesleki deformasyondan ileri geldiğini; aslında bu tür yazıların genel okuyucu kitlesinin ilgisini çekmeyeceğini söylediler. Üzüldüm, ama tabiî haklı olabilirler. Örneğin, bu ay Azerîce çevirisini sunduğum makale kadar, eski bir Moskova sefirimizin geçmiş solculuğu hakkında düştüğüm not da, bana merak uyandıracak şeylermiş gibi görünüyor. Fakat acaba okuyucularımızın çoğu, bu yazılara şöyle bir göz gezdirip okumadan sayfaları çeviriyorlar mı? Gerçekten durum öyleyse, bunları basmaktan vazgeçelim. Ne düşündüğünüzü bana kısaca yazar mısınız? Yalnız onaylayanlar değil, karşı olanlar da lütfen!]

Bu ay size sunduğumuz bir inceleme de, Musa Kundukhov Paşa ile ilgili. Kurtuluş Savaşı sırasında Hariciye Vekilliği yapan Bekir Sami Bey'in babası olan bu zatın yaşam öyküsü, Osmanlı ülkesine Çerkez göçünün bazı taraflarını da aydınlatmakta. Sürekli sayfa ve köşelerimizde, yeni örnekler bulacaksınız. Kitabiyat bölümümüzde ise dört yapıtın tanıtımı yer almakta. İlber Ortaylı'nın Schaendlinger'in çalışması üstüne yazısından, yukarıda söz etmiştim. Efdal Sevinçli, bir tarih yazmasını ışığa çıkarıyor. Cemil Koçak, Sadrazam Tevfik Paşa'nın ailesi hakkında yeni bir kitabı tanıtıyor. Kemal Beydilli'nin polemik niteliği de taşıyan yazısı ise, yeni basılan bir çalışmasının başına gelenleri açıklıyor.

Gelecek ay, dördüncü yılımıza başlayacağız. Hepinizi sevgi ve saygıyla selâmlarım.

Mete TUNÇAY

Barth'ın olduğu sanılabilir. Halbuki Almanca'da yazarın küçük adı Hermann olarak belirtildiğine göre, İstanbul hakkındaki bu kitabın yazarı Hans Barth olmayıp bir başkasıdır. Ve bu kişi adaşının aksine olarak, Türklere hiç de sevgi beslememektedir.

1944 yılında öğrenci olarak Berlin'de bulunduğum sırada Staatsbibliothek'in, eski usul büyük kalın defterler biçiminde olan kataloğunu incelerken, merak etmiş ve H.Barth adına bakmıştım. Burada yazarların hayatları hakkında bir iki satırdan ibaret kısa notları vardı. Bilmem Berlin'in tarihinden ve parçalanmasından sonra bu defterler kalabildi mi?

Sayın Y.Atsız, bu çok ilgi çekici kitabın İngilizce, Fransızca, İspanyolca ve Arapça gibi büyük dillere çevrilip yayınlanmış olmayışına üzüldüğünü belirtiyor. Zannederim İngilizcesi de basılmıştır. Bunu da Londra'da yapılacak basit bir araştırma aydınlığa kavuşturabilir.

Prof.Dr. Semavi EYİCE-İstanbul

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLÎ ŞEF

Geçen sayımızdaki İDS'nda Türkiye dosyası iyiydi hoştu, ama Millî Şef'in iç politikadaki önemi yeterince vurgulanmamış gibi geldi bana. O yıllarda, "İnönü başımızda, Atatürk kalbimizde" idi. (Size gönderdiğim resimde, kalp içindeki Atatürk'ü taşıyan benim!) Asıl, Millî Şef kültünü yansıtan bir belge ise *Düstur* sayfalarında rastladığım, savaş sonunda Kamutay'ın oybirliğiyle aldığı arz-ı şükran kararı.

Sevinç AYBAY/Ankara

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye Türkiye Büyük Millet Meclisinin minnet ve şükranlarının sunulması hakkında Genel Kurul kararı

11 Mayıs 1945

[Resmi Gazete ile yayım ve ilânı: 14 Mayıs 1945 - Sayı:6005]
Karar No: 1465

Avrupa Harbi'nin sona ermesi münasebetiyle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye Büyük Millet Meclisi'nin, minnet ve şükranlarının arzı hakkında Bolu Milletvekili Korgeneral Abdullah Alptoğan ve 123 arkadaşı tarafından verilen aşağıda yazılı önerge Kamutay'ın 11/5/1945 tarihli 53. birleşiminde oy birliğiyle onanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüksek Başkanlığına

Yurdumuzun yüksek idaresi üzerinde görüşülürken, düşüncelerimiz tabiî olarak en yüksek kumanda mevkiine şeref veren Yüce Cumhurbaşkanımıza

müteveccih bulunmaktadır.

Tarihin en buhranlı bir devresinde siyasetimizin isabetli bir görüşle idare edildiğini müşahede ve tesbit etmemiz münasebetiyle, en çok ve en iyi çalışmakta bizlere ve bütün yurttaşlarımıza iyi örneği veren, iyi gören, doğru yolu gösteren, sevdiğimiz ve saydığımız en büyüğümüze, Devletimizin başı İsmet İnönü'ye Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin minnet ve şükranlarının ve bütün kalbimizle duyduğumuz, anlayış ve inanışımızla sağladığımız bağlılığımızın; Yüksek Bakanlıkça seçilecek yirmi Milletvekili ağzından, arzedilmesini teklif ediyoruz.

İletişim'in Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi hakkında duyuru:

Yayınevimizin İngilizceden çevirip orijinal renkli resim ve haritalarıyla birlikte basarak satışa çıkarmaya giriştiği bu kalıcı değerli ansiklopedinin benim Türkçeleştirdiğim ilk cildi, *İslâm Dünyası* 10 fasikül halinde yayımlanmış ve geçen Nisan ayında tamamlanmıştı. Ondan sonraki 6 cilt için ise fasikül yayınından vazgeçilmiş ve Haziranda itibaren ikişer ayda bir cilt çıkarılacağı ilan edilmişti. Bazı çevirmenlerin işlerini teslim etmekte gecikmeleri ve orijinal filmlerin gümrükten çekilmesinde güçlük çıkması gibi nedenlerle sözümüzü vakt ü zamanında yerine getiremedik ve ciltlerin yayınını bir süre ertelemek zorunda kaldık. Şimdi, ansiklopedinin ikinci cildi olan Eski Mısır, bu ay çıkacak; üçüncü cilt olan Yahudi Dünyası da onu hemen izleyecek. Öteki ciltlerin yayımında başka erteleme olmayacağını umuyoruz. Özür diler, bu önemli yapıttan ilginizi esirgememenizi rica ederiz. *M.T.*

Geçen Sayımızdaki Aksaklıklar:

Ekim'de hayli eksik ve yanlışları olan bir sayı çıkardık. Örneğin, kapaktaki resimlerin en çarpıcısı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ayasofya minarelerinden birinin şerefesine monte edilmiş bir uçaksavar makineli tüfeğini gösteriyordu (bir yanında bir subay, öteki yanında bir er, dürbünlerini göğe çevirmişler). Fakat künye sayfamızda bu açıklama verilmediği için, şerefenin duvarı herhangi bir burç sanılabilir. İnsan merak ediyor: O makineli gerçekten ateş etse, minare yıkılmaz mıydı? "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası" başlıklı incelemeye eklenen bir resmin (s.24) altyazısında ise, 1943 Şubatı'nda Churchill'in Adana'da İnönü'yle görüştüğü belirtiliyor. Bu bilgi doğru da; resim Adana resmi değil, aynı yılın Aralık ayındaki Kahire görüşmelerine ait. Çünkü Roosevelt de var. Ayrıca bazı yazıların içine konulan çerçeveler, uygun olmayan sayfalara gitmiş; düz yazıyla dizilmek gereken bazı paragraflar italik çıkmış vb. Bütün bu aksaklıklardan dolayı özür diler, gelecek sayılarda bunların benzerlerini yapmamaya özen göstereceğimize söz veririz.

TARİH ve TOPLUM

Yeşil Elma

[4] Resmî Komünist Fırkası ve "Yeşil Elma"

(Türkiye İstiklâl Mübarezesi Uğrunda s.116-26)

GURKO-KRİAJİN

Türkiye'deki gizli komünist fırkasının işleri büyük müşkülat ve ağır mânialarla çarpışır. Az miktarda olan Türk işçilerinin, hattâ en büyük sanayi mıntıkalarında habile ezilmiş ve karanlıkta kalmış milyonlarca kentli[köylü]ler gibi, öz sınıfının menfaatini anlayamaması yüzünden kabağına gelen muhtelif fırkaların hakikî sıfatlarını seçebilir. Türkiye işçi ve kentli kitlesi, sevki tabiî ile (lâyenşuur) komünizme hüsn-ü teveccüh besliyerek, her bir yalancı ve yaltakların ve her bir koyun derisinde gibi hakiki kurtların pençesine asanlıkla düşer.

Resmî Türk komünist fırkası bu aşağıdaki nokta-i nazarı hayata geçirir: Türk halkı tarihî sebeplerden dolayı dine muhkem surette bağlanmış olduğu için, şimdilik komünist programını tamamiyle benimsemeyebilmez. Onu uzun zaman ve inatkârâne programa doğru sevk etmek lâzımdır.

"İmdiki halde ise komünist mefkûresi teşvikatı memleket için ne inki zararlıdır, belki felâketli bir şekil alır. Vatanın lüzumsuzluğunu işiten askerler onu müdâfaa etmeye gitmez, milletler arasındaki düşmanlığın ortadan kaldırılması lâzım geldiğini işiterek Yunanlarla dava etmeği istemez; beraberlik hakkındaki fikirleri duyarak, başdakilere itaat etmemeye başlar. Bundan başka şûrâlar Rusyası'nın hükûmet teşkilâtıyla tanış olmayan fırka adamlarımız müsbet hiçbir şey yaratmaya muktedir olamaz ve yalnız memleketin tasarrûfat hayatı benuresini mahveder ve memleketi felâketli vaziyete sürükleyebilirler. Her şeyden evvel şûrâlar Rusyasıyla, onun iktisadî plânlarıyla hukuk ve nizamlarıyla yakın tanış olmak ve bütün harbî cebheleri lağv etmek lâzımdır. İmdiki halde memleketin menfaati nokta-i nazarından bizim rehberlik edici teşkilâtımızın haberi olmadan öz şahsî teşebbüsü ile çıkışta bulunan bütün tebliğat ve teşvîkaatçılara karşı mümânaat göstermemiz lâzımdır. Bolşevizmi yalnız Türkler özleri idhâl edebilmekle beraber, memlekette bolşevizm yukarıdan hayata geçirilecektir."

Resmî Türk komünist fırkası, özünün "Türk komünist teşkilâtı Allah'ın yardımıyla kat'î sûrette nizâma salınmıştır" diye başlayan bir davet nâmesinde burasını tantanalı ilândan sonra aşağıdaki tezisleri tahlil eder:

"Biz, beşeriyet cemiyetinde komünist esaslarını yaratabilmek için kanlı inkılâblar ve bu kanlı inkılâbların tabiî yoldaşı olan efrâtın ve suiistimallerin hayata geçirilmesi zarurî olduğu nokta-i nazarını reddediyoruz. Yüksek mefkûrenin meydana çıkarılması, bütün beşeriyet için saadetin temin edilmesi, (istisnâsız), rahat ve yakşiliği için karşımızdaki maksadın tamâmiyle aleyhine ve zıddına olan vâsıtaları kabul etmek doğru değildir. Komünizm kabul edilen memleketlerde çıkan inkılâblar, bu memlekette mevcud içtimaî hayat şerâitinin iktizâsındandır. O şerâit inkılâbı zarurî bir şekle koymuş, halbuki komünizmi tatbik ve kabul etmek için tabiî vâsıtalardan sarfı nazar etmiştir.

"Avrupa demokrasisini Rusya'da yaratmak için kanlı inkılâba lüzum olmadığını herkes hatırlar. Fransa'da büyük inkılâb zamanında toprağın bulunması, toprak emlâkinin, kiliselerin ve hattâ medeniyet âsârı olan âbidelerin mahvedilmesiyle beraber gitmiştir. Bunun için komünizm ile beraber giden çevrilişin yalnız inkılâb ile yapıldığını iddia eden şahıslara, biz, her şeyden evvel çevrilişin terakkî tezâhürü olduğunu gösterebiliriz. İnkılâb ise terakkiye aparan son ve fevkalâde bir vâsıtadır.

"Komünizm, her şeyden evvel iktisadî kollektivizmdir. Lâkin komünizme, hususiyetin bertaraf edilmesi, özge emlâkin zorla alınarak taksim edilmesi, devletli ve varlı adamların muhvedilmesi gibi ve hattâ korkunç mânâlar verenler ise, insanların dar şahsî menfaatperestliklerine, cûrbecûr hîle ve ihtikâr alâmetleri altında halkın hakiki ekseriyetini yağma etmek üzerine istinâd eden emperyalizm ve komünizme tarafdar olan adamlardır.

"Biz, Müslümanlık tâlimat esaslarının komünizm prensiblerine muvâfık olması hususunda şübhe ve tereddüd edenleri şuurlu muhâkemeye dâvet ederiz. Yoksulluk ve tevâzuu mânevî ve dinî en yüksek bir kanun hesab eden dinî esaslar, vaziyet ve şeraitin muhtelifliğine bakmadan günde beş defa milyonlarca Müslümanı bir sıraya dizilmeye mecbur eden ve en büyük hakikat karşısında ibâdet ederken el bağlamaya icbâr eden dinî kanunlar komünizme düşman olabilir mi?

"Allah'ın önünde tam beraberliği en güzel bir sûrette ifâde eden, umumî hazine olan beytü-l-mâlin geniş hisse ve hakkını tanıyan ve yoksul, halsiz sınıfların bütün servetlere iştirâkini ileri süren, toprak üzerindeki hususiyeti lağvetmeye çalışan ve mevkûfatın lağvedilmesine gayret eden usulleri vaz' eden, böylelikle istihsâl vâsıtalarında kapital avzına kollektivizm yaratan, her cûr kabahatlara ve sâireye karşı muhtelif pul [para] cezaları koyan, ihtiyaç içerisinde bulunup hiçbir şeye mâlik olmayanların vaziyetini temin etmeye çalışan ve nihâyet her yıl umum varlıların ve hali adamların Mekke'ye toplanarak başları ve ayakları açık olmak üzere fakir ve yoksullarla aralarında müsavat yaratmaya çalışan bu dinî esasları umum dinî esasları işinde ve içtimaî hayatta tatbik eden hukuk beraberliği ve kollektif ha-

yatı tebliğ eden, komünizm ile düşman olabilir mi?

"Bizim fırka, hattâ Rusya'da bile tamâmiyle tatbik edilmeyen ve yalnız, komünizme giden prensib yollarını gösteren Rusya komünist fırkası programını mefkûre sıfatıyla kabul eder. Lâkin bu mefkûreye vâsıl olabilmek için bizim fırka, bizim memleketin içtimaî şerâiti ve hususiyetlerine göre mefkûrevî programın tatbikî usulleri taktikasını (hatt-ı hareketini) ihtiyâ eden umumî program tanzim eder."

Türkiye'de, umum şarkta başlayan kuvvetli komünist hareketinden öz fırkavî maksatları için faydalanmak istiyen ve hükûmeti böylelikle öz ellerinde daha muhkem tutmayı arzu eden geçmiş "İttihad ve Terakki" taraftarlarından bir grup yalnız Türkiye komünist fırkası adını benimsemekle kalmadılar, teşkilât nizamnâmesi meydana getirerek, aynı zamanda Ankara'da komünist fırkası merkezî komitesi de yarattılar, böylelikle geçmiş "İttihat ve Terakki" fırkası bir taraftan yalancı komünist fırkasını teşkil etmekle beraber ikinci taraftan da Subhi ve İsmail Hakkı grubu tarafından yaratılan özeklerde kaydolunmuş ve onlarla alâkadar olan komünistleri güdmeye başladı. Halbuki bu yalancı komünist fırkasının hakikî programı pantürkizm ve panislâmizm propagandası olan "Yeşil Elma" teşvikatından ibâret idi.

Bu programın esasını koyan adam "İttihat ve Terakki" fırkası nümâyendesi ve umum cihan harbi zamanında erzak nâzırı müşâviri olan Ali İhsan Bey'dir.

"Yeni Gün" gazetesi Ali İhsan Bey'i Türk (Karl Marks)'ı adlandırarak bu lâkab hakkında aşağıdaki izâhâtı verir: "Cihan tarihinde (Karl Marks)'ın yaptıklarını Ali İhsan Bey de Türkiye tarihinde yapıyor. (Karl Marks)'ın cihan tarihini tetkik ettiği gözlüğü, Türk tarihini öğrenmek için Ali İhsan Bey de kabul etmiştir. (Marks) tarihi tetkik ederek beşeriyetin geleceğini tâyin etmiş, Ali İhsan Bey de Osmanlı tarihini tetkik ederek Anadolu tâlihi ve geleceğini meydana çıkarmaya çalışmıştır."

Sonra gazete Ali İlhan Bey'in programını aşağıdaki satırlarda karakterize eder:

"Her çend bu program meydana çıktığı vakit Rusya'da bolşevizm olmamış, lâkin program komünist programı adlanibilir. Ali Bey ve onun yoldaşları memleket tarihini tetkik etmiş ve tetkikleri neticesinde böyle bir program memleketteki bütün felâketleri bertaraf edeceği fikrine gelmiştir. Ali Bey kapital ve tasarrufâta büyük ehemmiyet vermiştir. O bütün dünyada komünizmin gâlibiyetine inananlardan değildir; lâkin bununla beraber onun aksini de kat'î sûrette tekid etmez. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, o, meselenin böylece tahlil edilmesini faydasız nazarî bir meşgûliyet gibi hesap eder. Meselenin bu tarafına artık dikkat etmeden, ona hususî bir ehemmiyet vermeden o hâlihâzır şerâitine muvâfık Anadolu için siyasî ve inzibâtî program hazırlamakla meşguldür. Ali İhsan Bey'in nokta-i nazarına göre, büyük ticâret ve kapitalin temerküzüne hiç de yol verilmeyecektir. O hususî kapitale karşı harp ilân etmemekle beraber, yavaş yavaş millîleştirmekle onu bertaraf etmek istiyor. Böylelikle bu programın benzetme olmaması onun en büyük meziyetini teşkil eder. Programın birinci görünüşü bugünkü görünüşten başka idi. Program yavaş yavaş şimdiki şeklini kabul etmiştir."

"İttihad ve Terakki" fırkası tarafın-

Tarih ve Toplum'un Şubat 1986 tarihli 26. sayısında (s.4-8), "Pavloviç" takma adıyla tanınan, Sovyetlerin ilk Doğu uzmanlarından Mihail Lazareviç Veltman'ın (1871-1927), 1921 Mayıs ayının sonlarında Komintern'in Fransızca gazetesi Moscou'nun *ardarda üç sayısında çıkan "Kemal'in Türkiyesi" başlıklı bir yazı dizisini sunmuştuk. O makaleye düştüğüm bir dipnotuyla, Pavloviç'in* Revoliutsiyonnaya Turtsiya *adlı kitabının bir kısmının, 1922'de Kâzım Karabekir Paşa tarafından Bahaddin diye birine çevirttirilerek* İnkılâp Türkiyesi *başlığı altında Sarıkamış'ta Varlık neşriyatı arasında yayımlattığını belirtmiştim.*

Pavloviç'in, Rusça aslı 1921'de Moskova'da çıkan bu yapıtı, yine kendisi gibi Sovyet Doğu bilimcilerinden V.A. Gurko-Kriajin'in iki, F.A. Raskolnikov'un da bir makalesinin eklenmesiyle, 1925'te Moskova'da Turtsiya v borbe za nezavissi most *adıyla yeni bir kitap olarak basılmıştır. İşte, bu derleme, 1927'de Bakû'da Türkçeye çevrilerek Azerneşt tarafından Arap harfleriyle yayımlanmıştır: Türkiye İstiklâl Mübarezesi Uğurunda.*

Mütercimi: A. Ilyaszade

Redaktörleri: İbrahim Eminbeğli, Reşit Yusufzade

s.5-132: Pavloviç'in "İnkılâpçı Türkiye"si,

s.133-46: Gurko-Kriajin'in "Türkiye'de İngiliz-Yunan askerî müdahalesinin iflâsı",

s.147-72: yine Gurko-Kriajin'in "Türkiye'de İşçi ve İçtimâî harekât,"

s.173-80: Raskolnikov'un "Türkiye'de Aksi-İnkılâpçı isyan" yazıları.

Gurko-Kriajin'in ikinci makalesi, daha önce Kızıl Sendikalar Enternasyonali'nin dergisinde çıkmış Rusça bir incelemesinin çevrisidir: "Raboçe i sotsiyalistiçeskoye dvijenie v Turtsii," Krasni İnternatsional Profsoyuzov, *sayı 2-3 (1925), s.139-50. Biz, bu yazının bir bölümünü Azerî Türkçesi çevrisiyle aynen aktarıyoruz.*

Bu Azerî kitabının yararlandığımız nüshası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndeki "Büyükelçi merhum Hüseyin Ragıp Baydur Vakfı" eserlerden biridir. Onun adını anmışken, İkinci Dünya Savaşı sırasında Moskova'da sefir olarak ülkemizi temsil eden bu zatın ilginç yaşam öyküsüne ve gençliğindeki solculuğuna değinmek istiyorum.

Hüseyin Ragıp [Baydur] 1890'da Rodos'ta doğmuştur. Eski Millî Eğitim Bakanları'ndan Dr. Reşit Galib'in ağabeyidir [bknz. Mete Tunçay-Haldun Özen,, "1933 Darülfünün Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Çöküşü," Tarih ve Toplum, *sayı 10 (Ekim 1984), s.6 vd.]. İstanbul Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra, eğitimcilik yapmıştır. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu anılarında, Hüseyin Ragıb'ın Birinci Dünya Savaşı yıllarında "Kadıköy'deki St. Joseph binasında bulunan Darülmuallimin müdür muavini" olduğunu yazıyor (*Yeni Adam, *Sayı 106, s.18). Bir başka yapıtta ise, yine o sıralar "Darül hilâfetül Aliyye tâli kısm-ı evvelinde Türkçe" okuttuğu belirtiliyor (Naşit Hakkı Uluğ,* Üç Büyük Devrim, *Ak Yay., 1973, s.65). Savaşın sonuna doğru, Hüseyin Ragıp Avusturya'da Talebe Müfettişi olmuş ve mütarekeden sonra, 1919 ilkbaharında bir öğrenci grubuyla yurda dönmüştür (Bunu, A.Ü., DTCF'nden Dr. Mustafa Ergün'ün "I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Eğitim İlişkileri" konulu konferansından öğrendim). Sabiha Sertel de,* Roman Gibi *başlıklı anılarında, Hüseyin Ragıb'ın o dönemde emperyalizme karşı ve*

sosyalizmden yana yazılar yazdığını, bunlardan birinin 24 Nisan 1919 tarihli Büyük Mecmua*'da çıktığını söylüyor (Ant Yay., 1969, s.25). Bir ay geçmeden, Hüseyin Ragıp, 19 Mayıs 1919 günü yapılan Fatih mitingindeki konuşmacılarındandır. (bknz. der.) Kemal Arıburnu,* Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri, *1951, s.15).*

Hüseyin Ragıp, daha önce değilse, Avusturya'da kaldığı sürede sol fikirleri tanımış, sosyalizme kaymış olmalı. 1919'da İstanbul'da kurulan, Dr. Şefik Hüsnü Değmer'in Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na girmiş ve bu örgüt adına, Fransız Sosyalist Partisi'nin Komitern'e katılma (yani FKP olma) kararını olacağı, 1920 yılının son haftasında Tours'da toplanan kongreye gözlemci olarak gitmiştir. Amerikalı araştırıcı George Harris'in saptadığına göre, "H.Baydour" Le revue communiste*'in Aralık 1920 tarihli 10. sayısına Türkiye ile ilgili bir yazı ("Chronique internationale: En Turquie," s.374) yazmış,* L'Humanité *gezetesinin 4 Ocak 1921 günlü sayısında da, Türkiye'deki işçi hareketi üstüne bir makalesi ("Le mouvement ouvrier en Turquie," s.3) yayımlanmıştır. İlk yazısında, İstanbul Komünistleri adına konuşan "Baydour," Anadolu'daki ilk Komünist örgütlerini kuran Sovyet temsilcisi, Başkurt Şerif Manatov'u, "örgütlenmiş köylü ve işçi kitleleri"ni çalışmalarına temel almadığı için eleştirmekte ve "genç Şerif Manatov ne Marx'ı ne de işçi hareketini bilir; durmadan sözünü ettiği Lenin'in Marxizmden farklı bir öğreti icat ettiğini öne sürüyor" demektedir. İkinci makalesiyse, Kongrede Komintern'e katılma eğilimine karşı çıkan Sosyalist önderlerden Jean Longuet'yi, Enver Paşa'nın Türkiye'de proletarya olmadığı yolundaki sözlerini kabul ettiği için eleştirmektedir. "Baydour" Anadolu'daki milliyetçi hareketle proletarya hareketini birbirine karıştırmamak gerektiğine işaret etmekte ve Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya ile salt siyasal nedenlerden ötürü işbirliği yapan apaçık bir burjuva hükümetinin başında bulunduğunu söylemektedir (G. Harris,* Origins of Communism in Turkey, *s.100, 169/n. 6 ve 176/n. 6).*

Hüseyin Ragıb'ın T.İ.Ç.S.F.'yla ilişkili olduğunun bir başka kanıtı, Lem'i Nihat'ın Berlin Kurtuluş*'unda çıkan "Hortlak" başlıklı hikâyesinin ona adanmış olmasıdır. Hüseyin Ragıp, Fransa'dan döner dönmez Ankara'ya geçmiş ve Matbuat Umum Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Kısa bir süre sonra da, artık günlük olarak çıkmaya başlayan* Hâkimiyet-i Milliye*'ye başyazar olmuş ve daha iki ay önce burjuva hareketin önderi dediği Mustafa Kemal Paşa'nın buyruğunda yazılar yazmaya başlamıştır (bknz. M. Tunçay,* Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925, *3. bas., Bilgi Yay., 1978, s.308/dn. 20). Gerçekten, 6-7-8 Mart 1921 günleri* Hâkimiyet-i Milliye*'de "Sağdan Sola Doğru" adı altında çıkan bir başyazı dizisinin altındaki imza Hüseyin Ragıb'ındır. Önem Sami Coşar, o başyazıların Mustafa Kemal Paşa'nın gözetimi ve denetimi altında kaleme alındığını belirtiyor* (Millî Mücadele'de Türk Basını, *s.130-33 ve* ibid. *s.256/dn. 239).*

Hüseyin Ragıp Baydur'un sonradan nasıl Dışişleri Bakanlığı'na girdiğini bilmiyorum. Ama, Londra Büyükelçimizken vefat ettiğini bir yerlerde okumuştum. Acaba ailesi, yakınları veya bilenler, benim çeşitli kaynaklardan derlediğim bu yaşamöyküsünün doğrularını-yanlışlarını ayıramaz, bizi daha çok aydınlatamazlar mı?

METE TUNÇAY

dan Ankara'da tesis edilmiş "Komünist" fırkasının hakikî karakteri: "Yeşil Elma" makalesiyle izâh edilebilir. Bu makale 1920'nci yılın 20 Oktyabırında "Yeni Gün" gazetesinde çap edilmiş ve Ankara "Komünist" fırkası liderlerinden biri olan İzmir nümâyendesi Mahmud Esad kalemiyle yazılmıştır.

Bu makalede muharrir aşağıdaki nokta-i nazarı tahlil eder: "Göğsünü her türlü talihsizliklere ve fenalıklara karşı açmış olan bedbaht memleketimiz, bugünkü günde, şimalden gelmekte olan müthiş boran bolşevizm ile karşı karşıya bulunuyor. Biz, bu hali siyasî ve iktisadî ve kısmen de içtimaî cihetten tetkik etmeliyiz. Lâkin hansi nokta-i nazardan, hansi mefkûre mevkiide durup bu tetkike yanaşmak lâzım gelir? Bizim fikrimize göre bizim memleketin ve milletimiz mefkûresinin menfaati nokta-i nazarından bakılmalıdır. Doğrudur, bu bârede hemişe söylenir, ve biz de bu hususta söylemiştik. Burada biz öz fikrimizi daha açık sûrette izâh edelim. Bizim içerimizdeki çoklarının fikrinin aksine olarak, ben Rus komünizmi şeklinin kabulü aleyhindeyim. Yâni Rus milleti komünizm ve yahut daha doğrusu bolşevizmi aleyhindeyim. Doğrudur imdiki medeniyet şerâitine uygunlaşmak zarurîdir. Bu hayatî zarûrettir. Bu maksatla ihtiyaç görüldüğü taktirde biz, bugünkü komünizmden daha sol bir sosyalizm ceryanı eğer varsa, ona da kabul edebiliriz. Lâkin biz, her milletin özü için etrafındaki hayatî şerâite uygun olarak hazırladığı bir ceryan şeklini kabul edebiliriz. Çünkü Türkiye Rusya olmadığı gibi, Türkler de Rus değildir.

"Başkalarının numûnelerine körükörüne benzetmeler neticesinde Türkiye kadar eziyet çeken ve onun kadar felâket ve tâlihsizliklere uğramış olan hiçbir millet yoktur. Başka milletleri odmak istiyen herbir millet öz müessese ve hükûmet idarelerini, öz medeniyetinin umumî çizgilerini odmak istediği milletlere zorla bağlanır. Bu oduş muamelesi, odulmak istenilenin kuvveti ve dayanaklılığı ile asılı olarak muvaffakiyet yahut muvaffakiyetsizlikle neticelenir. Meselâ Arab medeniyeti şimalî Afrika'daki muhtelif tayfa ve örfleri, Suriye'deki bâzı halkları özüne tâbi' ettiği halde, yüksek bir medeniyete şanlı bir tarihe ve istiklâliyet ruhuna mâlik olan Türk milletini odabilememiştir.

"Lâkin garbdan körkörüne götürelen birçok benzetmeler Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına menfî tesir etmiştir. Böylece, İnkılâbçı Fransa'nın Türkiye'ye verdiği zarar çok büyük olmuştur. Çünkü onun tesiri altında memleket ruhuna olmayan "güzel ıslâhât" yapılmıştı.

"Ruslar (Karl Marks)'ın tâlimâtındaki esas prensibleri hattâ o esaslardan umumî karakterde olanları bile, kesmeye mecbur oldukları gibi, biz daha artık Rusya ve Rus milletinin ihtiyaçlarına ve şerâitine muvâfık bir sûrette hazırlanmış bolşevizmi öz topraklarımıza olduğu gibi getirip kurabilmezik. Hattâ dinde de Almanlar benzetmenin hemin tehlikesi ile karşılaşmış ve (Luter) İncil tâlimatının esaslarını ve prensiblerini saklayarak protestan dinî tâlimâtını hazırlamıştır. O, bu dine, Alman için daha artık elverişli bir şekil vermiştir. Şimdiki halde ise (Luter) memleketinde dinî Alman milletinin birleşmesine hizmet eden bir âlet hükmünde olup milletin toplanmasına yardım eder. Devletimizin ilk zamanlarında Müslüman şeriâtının bütün inceliklerini fevkalâde iyi benimsemiş olan devlet

adamlarımız, işin bu tarafını unutmamışlardır. Büyük Celâleddin Rûmî'nin mukaddes mefkûreleri Osmanlı devletinin esâsına kadar nüfûz etmişse de müteessifâne olarak söyleyebiliriz, sonraları bu mefkûreler intişar bulmamıştır."

"Menim nokta-i nazarıma göre Türk komünizmi, Türk milletinin iktidârını arttıran ve onun emniyet, saadet ve menfaatine hizmet eden bir âlettir. "Milli kollektivizm-Türk milletini birleştirmeye yarayan bir yoldur. (Marks) öz felsefesini meydana atarken umum dünyayı nazara almış, lâkin o, milliyetçiliğin varlığını inkâr etmemiş ve edebilmezdi.

"Eğer o bunun varlığını inkâr etmiş olsaydı, o tabiî bir hakikati inkâr etmiş olurdu. Komünizm, bütün dünyayı bir millet haline çevirmek değildir. Muhtelif karakterdeki yerlerin varlığını, tabiatın coğrafî şerâitini, psikolojisini, düşünüş şekillerini, hayat şerâitini, ayrı ayrı halkların tarihî şerâitini nazara almak zarurî olduğu kadar, milletlerin cûrbe-cûrluğunu ve aralarındaki tefâvutlarını da hesaba almak lâzımdır. Benim nokta-i nazarıma göre, Türk komünizmi, Türk milletinin kuvvetlenmesi ve hoşbaht olması için bir âlet vazifesini görür. Bu bir istihkâm ve Kızıl Elma'ya doğru giden bir yoldur. Rusya için Ruslar da kollektivizmi böyle anlamıştır.

"Bu sâhada Ruslar çalışmış ve hattâ biraz da ilerilemişlerdir. Kollektivizm bugünkü zârûrettir. Cemiyetin yaşayış şartlarına muvâfık sabah [yarın] başka bir şekil kabul edebilir. Bu sabah düzeltilebilecek ve değiştirilip, ihtisâr edilebilecek bir programdır. Milliyetçilik ise değiştirilmez. Onun değiştirilmesi felâket demektir. Kollektivizm lâzım gelen menfaati verebilmek için mutlaka millî renk almalıdır. Türkizm, hemişe millî mefkûre ve millî şuura mâlik olmalıdır. Onun için de bütün programlar bu mefkûre menfaatine hizmet etmeli ve ona tâbi' olmalıdır.

"İmdiki halin en mühim iktisadî âmili rekabet ve hayat mübârezesi olduğunu lâzımınca anlamak zârurîdir.

"Türkler için komünizm mefkûre değil, bir vâsıtadır. Türklerin mefkûresi ise, Türk milletinin birliği-Kızıl Elma'dır.

"Millî birlik insan için yegâne ve en kıymetli birliktir. Bolşevikler de bunun aksini tasdik etmez, bilakis, onlar tamâmiyle bu mesleğin düşünceli taraftârıdır. Başka cûr olamaz da. Türkizm, bâzılarının nedense zannettikleri gibi, İslâmiyetin düşmanı değildir. Bu asrın fenni, esaslar üzere kurulmuş bir zârurettir. Çünkü, Türklerin birliği umum İslâmiyetler dünyasının tasvib ve yardımına mazhar olmalıdır.

"Eğer ki, Türklerin birleşmek mefkûresi boş hayâlattan ibâret olacak olursa, pan-İslamizm daha fena zarar görmüş olacaktır. Türk birliği mefkûresi altında biz, tâc ve devletin birliği mefkûresini kastetmiyoruz.

"Biz, Avrupa'da bugüne kadar devam eden ve emparyalizme sürükleyen siyasî ve millî birliğin tamâmiyle aleyhindeyiz.

"Biz, Türklerin içtimaî ve medenî birliğini istiyoruz. Biz, umum Türk dünyası için lisanın, matbuâtın, tarihin, terbiye ve kollektif usûlünün birliğini istiyoruz. "Yeryüzünde Kırmızı Elma'nın varlığını elde etmek lâzımdır." 19. asırda, insan ve vatandaş hukuku beyannâmesinde milliyet cihetini ve milliyetçilik prensiblerini birinci mevkie koyan İtalyalı (Mazzini)'nin adâletli prensibleri 20. asırda aşağıdaki şekilde galibiyet kazanacaktır:

"Biz, bu karanlık geceyi ortadan kaldıracak güneşin, Altın dağın arkasından doğmasını gözlüyoruz.

"Tarih ve hayat tekrar eder"..

Halk kitlesinin inkılâbçı temâyülüne hoş gelmek için, bâzân "Altın" ve hattâ bâzan "Kırmızı" diye adlanan "Yeşil Elma" şiârı altında ileri sürülmüş bu programın mâhiyeti bundan ibârettir. Bu programda görürük ki, son zamanlarda muhtelif adlar altında gizlenmiş olan "İttihad ve Terakki" fırkasının bâzı uzuvları, Yeşil Elma prensiblerini müdâfaa eden Ankara komünist fırkasını yaratmaya çalışırlar. Onlar, Genç Türk fırkasının oldukça eski mefkûrelerinden olan pan-Türkizm ve pan-İslâmizm mefkûrelerini★ elde etmek için komünizmden bir âlet ve köprü gibi faydalanmak istiyerek Türk cemiyetinin rehberi safında öz geçmiş vaziyetlerini ikame etmek istiyorlar.

Bu yeni fırka liderleri ne kadar Avrupa emperyalizmine hücûm etseler de, komünizm hemin bu fırkanın elinde emperyalist arzu ve hareketlerini örtmek için bir vâsıtadır.

Halk kitlesi nazarında öz uzuvları itibârını yükseltebilmek için, "Yeni Gün" gazetesi, bir taraftan komünizm hakkındaki öz telakkîlerini propaganda ederken, ikinci taraftan ise Üçüncü Enternasyonal dâirelerinde Talât paşanın tesiri hakkında yazır ve inandırır ki, güya Üçüncü Enternasyonal'in özünün şark siyâseti rehberliğini Genç Türkler fırkasının dünkü liderlerine tapşırmıştır.

Burada keydetmelidir ki, "Yeni Gün" gazetesinin baş muharriri ve aynı zamanda gerek bu gazetenin ve gerekse matbaasının sahibi Ankara'daki resmî "komünist" fırkasının esâsını koyup onun liderlerinden birisi hesabolunan Yunus Nâdi Bey'dir. Böylelikle "Yeni Gün"de çap edilen pan-Türkizm ve pan-İslâmizm makalelerinin mesuliyeti, ehemmiyetli derecede, resmî Ankara "komünist" fırkasının üzerine düşer.

Tabiîdir ki, 3'üncü Enternasyonal "Yeşil Elma" programını müdafaa eden fırkaya yardım etmeyecek ve ikinci kongrede, şark memleketleri için Üçüncü Enternasyonal'in kabul edilmiş esas prensiblerini umum mürteci, millî burjuvazya ceryanlarını ve habile pan-İslâmizm ve pan-Türkizm ceryanını da red ve tenkid eden, kongrenin bütün kararlarını gerek işte ve gerekse sözde hayata geçiren Türk komünist fırkasını öz ailesi uzuvluğuna kabul edecektir.

(x) Panislâmizm (İslâmlığın Birliği) din bayrağı altında gerek Müslümanlığın intişârı, gerekse umum şark ve bilhassa Müslümanları kul haline getirmeye çalışan Hıristiyanlık dünyasıyla gâlibiyetli mübâreze yapmak maksadıyla umum Müslüman halklarının birleşmesini özüne esas kabul eder. Panislâmizm'in esasını 1896. yılda vefat eden Efganistanlı Seyid Celâleddin Efgânî koymuştur. Öz hilâfetinin nüfûzunu Müslümanlar arasında kuvvetlendirmek için Panislâmizmi bir vâsıta hesabeden Abdülhamid bu adamı öz himâyesi altına almıştı.

Pantürkizm (Türklerin Birliği) efkârıumumiyesi de başka bir ceryandır. Umum Türk veyahut Tûran halklarının., yâni menşe'leri umumî olan Tatar, Kırgız, Sart ve Türklerin birleşmesini özüne esas görür. Pantürkizm'e kapılmış olan bâzılarının fikrince Türk dünyası, umum Küçük Asya'yı, Balkanları, Kırım'ı, Kafkas'ı, Dâğıstan'ı, Buhârâ'yı Hive'ni, Azarbaycan'ı v.s. yerleri ihâta edecek ve seksen milyondan fazla Türkü cem'edecektir. Almanya'nın Rusya, Fransa, İngiltere ve umumen müttefikler üzerindeki büyük gâlibiyeti devirlerinde, birçok Türk siyâsilerine Panislâmizm ve Pantürkizm'in hayata geçirilmesi çok yakın gibi hissediliyordu. O vakit Osmanlı İmparatorluğunun hükûmet adamları tamâmiyle inanmışlardı ki, bütün Kafkas'ı hududu içerisine almak ve mânevî cihetten tamâmiyle, maddî cihetten ehemmiyetli bir derecede Hindistan'ın, Efganistan'ın, Buhârâ, Hive ve başka İslâm memleketlerindeki umum Müslüman halkının Türkiye himâyesi altına alınabileceğine imkân olacaktır.

Atatürk ve Ziya Gökalp

Atatürk'ü anlamak Ziya Gökalp'i anlamakla başlar. Gerçekten de sonradan Atatürk'ün gerçekleştirdiği tek devrim yoktur ki, Ziya Gökalp'in düşüncesinden ya da düşünden geçmemiş olsun. Milliyetçiliği üzerinde yeterince durduk. Devletçiliğine gelince. Durkheim sosyolojisine bağlı bir düşünür olarak, onu birey ancak toplumsal kişiliği ölçüsünde ilgilendirir. "Ferdî insanlar ve içtimaî insanlar" adlı yazısında der ki: "Ferdiyet, ferdî şahsiyetlerden çok farklıdır. Ferdî şahsiyet mâşerî şahsiyet gibi içtimaî sebeblerin mevlidi, içtimaî hayatın nâzımdır. Ferdî şahsiyet sahipleri cemiyet içinde içtimaî vazifeleri deruhte ettikleri için içtimaî insanlardan madutturlar. Ferdiyet ise içtimai hayata, içtimai mefkûreye hiç kıymet vermez."

Marks'ın tüm sosyal olayların kökeninde ekonomi yatar ilkesine sırt çevirerek, daha çok Durkheim'in" Ekonomik kurumlar nasıl bir sosyal olgu ise, dinsel, ahlâksal, sanatsal kurumlar da birer sosyal olgu, sosyal gerçektir" ilkesine yaslanan Ziya Gökalp, tüm bu sosyal kurumların denetçisi ve düzenleyicisi olarak ilk plâna alır devleti. Ve böylece liberal görüşlü Prens Sabahattin'in ademi merkeziyet ve ferdî teşebbüs ilkesine de karşı çıkmış olur.

Ziya Gökalp'in en eski yazılarında bile lâikliğin izlerine rastlarız. Belki henüz padişahın aynı zamanda halife sayıldığı bir ortamda dinin devletten ayrılması, hilâfetin kaldırılması gibi kesin savlarla çıkmaz karşımıza, ama o gün için çok yürek isteyen bir öneridir. Şerî mahkemenin Şeyhülislâmlık kurumundan ayrılarak, adalet vekâletine bağlanmasını, millî eğitimin ise ayrı bir bakanlık haline getirilmesini istemek. Bu adaleti ve millî eğitimi dinin erkesinden (sulta) ayırmaya çalışmaktır. Bu o kadar büyük bir cür'ettir ki, aşağıdaki şiir Gökalp'in 1918'de basılan *Yeni Hayat* adındaki kitabına konmuşken, başkomutan vekili Enver Paşa'nın buyruğuyla çıkartılmıştır.

MEŞİHAT

Bir devlet ki hukukunu kendi doğurmaz,
Kanununa "gökten inmiş değişemez" der;
O asla bir devlet değil, müstakil durmaz,
Değişmeyen bir varlığı taşıyamaz yer.

Bir meşihat makamı ki dine hizmeti
Hukuk ilim işleriyle uğraşmak sayar,
Bir taraftan bozar iken adlî hikmeti,
Öte yandan halk içinde kayıdsızlık yayar.

Hâkim olan millet midir, meşihat mıdır?
Millî meclis mebusan mı, Bâb-ı Fetva mı?
Meşrutiyet bir hile-i şeriat mıdır?
Hür bir millet olduğumuz yoksa rüya mı?

Hep ikidir teşri kaza mahkeme ilâm!
Devlet dine kanun yapar, dinse devlete
Sarıklılar memur olur, fesliler imam
Devlet benzer meşihata, din hükûmete

Bir devletle bir meşihat anlaşır ama;
Bir ülkede iki devlet mukarin olmaz,
Bir vicdanda ilimle din kaynaşır ama,
İki ilim, iki hukuk, iki din olmaz.

İlmi bırak külliyeye adlî devlete
Sen sadece diyanetin neşrine çalış!
Muradınsa nail olmak haklı hürmete
Asra uyan vazifeni yapmaya alış.

Bu ayni zamanda İttihat ve Terakki yönetimiyle ters düşmeye başladığının da ilk kanıtıdır Gökalp'in.

Devrimciliğine gelince hiç yadsınamaz. Dilde, dinde, hukukta, kadın haklarında, sanatta, ekonomide hemen tüm kurumlarda ve kurumlaşmalarda, kökünden kökeninden kopmadan Batılılaşma yollarını arar.

Halkçılığı demokrasi karşılığı olarak almış ve öyle benimsemiştir. Ona kalırsa ırklar, milletler, cinsler, sınıflar arası farklar hep safsatadır. Herkes eşittir ve herkesin eşitliği bir ilke olarak benimsemedikçe, halkçılık, yani demokrasi gerçekleşemez.

Atatürk'ün 1923'de gerçekleştirdiği Cumhuriyetin bile düşünü küçük Mehmet Ziya 1891'lerde 15 yaşlarındayken görebilmektedir. O zaman yazdığı bir şiirde "Sen çekil ey sultan hükümran biziz" diye yazmıştır o 15 yaşının coşkusu içinde ve Abdülhamit baskısına karşı.

Dr. Orhan Asena, "Atatürk ve Ziya Gökalp," *Atatürk ve Diyarbakır* (Diyarbakır Üniversitesi, 1981), s.38-39.

70. yılında, R.H.Hilton ile söyleşi

Tarihin Gerçek Sahnesine Emekçileri Çıkarmak

HALİL BERKTAY

Halil Berktay: İsterseniz, sizin işin içinde olduğunuz kırkelli yıl boyunca, Tarih disiplininin nasıl bir gelişme kaydettiğiyle başlayalım. 1930'larda Ortaçağ Tarihi ne durumdaydı? Nitel bir değişme gösterdi mi? Gösterdiyse, hangi yönde oldu bu? Ve "bilimin bugünkü durumu"nu nasıl belirleyebiliriz?

Siyasî Anlatıdan Sosyo-Ekonomik Analize

Rodney H. Hilton: Ben 1935'te üniversiteye, Oxford'a girdiğimde, Ortaçağ tarihçiliğinde hâkim eğilim, siyasî olayların anlatımı ve anayasal gelişmelerin incelenmesiydi. 1930'ların ortalarında dahi, okuduğumuz tarihin büyük kısmı için klasik ders kitabı, Oxford piskoposluğu da yapmış olan William Stubbs'ın *The Constitutional History of England* (İngiltere'nin Anayasal Tarihi) adlı eseriydi. Bunun dışında, özellikle idare tarihinde başka gelişmeler de vardı, ama sosyal tarih ve ekonomik tarih oldukça geriydi. Bu, hiç mevcut olmadıkları demek değildi kuşkusuz; çünkü örneğin benim, öğrencilik yıllarımda aldığım özel kurslardan biri, *borough* denilen İngiliz kasaba/belediyelik'lerinin tarihiyle ilgiliydi. Ama bu bile, kentsel tarih ve dolayısıyla sosyo-ekonomik tarih sayılabileceği halde, İngiliz *borough*'larının sosyo-ekonomik tarihinden çok daha fazla kurumsal tarihine dönüktü.

Aslında bütün bu söylediklerim, o dönemin -diyelim, 1930'ların ikinci yarısının- siyasî anlatı ile anayasacılığın biricik konularını meydana getirdiği ölü, duragan bir tarihçiliği olduğu anlamına gelmemeli. Daha iyisi, nerdeyse ilkbahara benzetmektir, sosyo-ekonomik tarihteki yeni filizlenmeler gözönünde tutulursa. Ama bunlar, *öğretimin* genel düzeyi açısından, bir başlangıçtan öteye geçemiyordu. Daha o zamandan, bazı çok önemli kitaplar yazılmıştı tabii ki: 19. yüzyılın ortalarına dönecek olursak, J.Thorold Rogers'ın *Six Centuries of Work and Wages*'ı (Çalışmanın ve Ücretlerin Altı Yüzyılı), son derece ilginç ve ben öğrenciyken dahi çok aydınlatıcı bir çalışmaydı. Ama ona sarılıp geliştiren olmamıştı; hattâ Oxford camiasında çok iyi gözle bakılmıyordu bu kitaba, çünkü kendi zamanında Thorold Rogers bir sosyo-ekonomik tarihçi olmakla kalmamış, radikal siyasetle de uğraşmıştı.

H.B.: En azından Marx'ın, Rogers'ı satır satır okuduğu anlaşılmakta, çünkü Kapital'de ona sürekli atıfta bulunuyor.

R.H.H.: Evet evet. Evet, tabiî ki Marx öyle yapacaktı, çünkü Thorold Rogers çok iyi bir tarihçiydi ve şu siyasî ve anayasal tarih cenderesini parçalıyordu. Ayrıca, köyün ve *manor*'un tarihine ilişkin çok ilginç araştırmalar yapan başkaları da vardı, ama tarih öğretiminin genel görünümünde büyük bir değişiklik yaratamamışlardı. Bütün bunlara, ilginç, ama henüz ana mecraya dahil olmayan şeyler gözüyle bakılıyordu.

"Annales"cilerin Etkisi

İngiliz Ortaçağcılarının, sosyo-ekonomik tarihin önemini kavramalarında, *Annales* ekolünün savaş-sonrası gelişiminin çok büyük etkisi olduğunu düşünüyorum. Marc Bloch'un çalışmalarının tanınır hale gelmesi de bu sıradadır: ortalama İngiliz Ortaçağ uzmanı için, yeni sosyo-ekonomik tarihçilik dalgasını, en çok Bloch simgeliyordu. Dolayısıyla İngiliz Ortaçağ tarihçiliğinin, saygın bir ek boyuta, yani feodalizmin sosyo-ekonomik analizine, gerçekte savaş-sonrası döneme kadar pek kavuşmadığını söyleyebiliriz. Buna rağmen, siyaset, anayasa ve hukuk ağırlıklı yorumlar, savaş-öncesinde olduğu gibi sonrasında da, güçlü varlıklarını sürdürmüşlerdir.

H.B.: Peki, alanınızın bugünkü topoğrafyasını nasıl betimlersiniz?

R.H.H.: Eski bölünmenin izleri hâlâ görülmekle beraber, bugün siyasî tarihçilik ile sosyo-ekonomik tarihçiliğin çok daha fazla örtüştüğünü sanıyorum. Siyasî, hukukî ve kurumsal tarihçiler, çalışmalarında sosyo-ekonomik boyutu kucaklamanın gereğini duymaya başladılar. Artık, örneğin, Magna Carta'dan günümüze kadarki İngiliz anayasal gelişmelerinin, sınıf yapısına *hiç* değinmeksizin irdelendiğine pek rastlayamazsınız. Bu tarihçiler, *dönemin başlıca sınıfıyla, yani köylülükle* çok ilgilenmeyebilirler; ama hiç olmazsa hâkim sınıfın içsel dokusuna eğildikleri gözlenebiliyor.

Nitekim, İngiliz manastır hareketinin tarihi gibi, (her ne kadar manastırlar ülke topraklarının yaklaşık üçte birini ellerinde bulunduruyorlardıysa da) oldukça geleneksel sayılabilecek bir konuda yazılan kitaplardan biri: yalnız Cambridge Üniversitesi'nde profesör değil, aynı zamanda bir Benedikten keşişi olan David Knowles'un kaleme aldığı dört ciltlik *The History of the Monastic and Religious Orders in England* (İngiltere Manastır ve Dinî Tarikatlerinin Tarihi) dahi, sosyo-ekonomik boyutun artan etkisini yansıtmaktadır. Bir Benedikten keşişinin yazdığı

Aşağıdaki metinden yer yer anlaşılacağı gibi, 1916'da doğan Hilton, Manchester Grammer School'dan sonra Oxford'un Balliol ve Merton kolejlerinde okudu; 1940-1946 yıllarında İngiliz ordusunda, Ortadoğu'da görev yaptı (ve Üçüncü Dünya'yı çok sempatik bir gözle, yakından tanıdı); sivil hayata dönüşünde, Birmingham Üniversitesi'nde akademik hayata katıldı ve hep orada kaldı; 1963'te kendisine verilen Ortaçağ Toplumsal Tarihi profesörlüğünden, 1982 sonbaharında çok aktif bir "emekliliğe" ayrılırken, 35-40 yıl boyunca derinden etkilediği, İngiltere'nin en canlı Ortaçağ araştırma merkezlerinden biri haline getirdiği fakültesinden kopmadı ve koridorlarda, seminerlerde, konferanslarda varlığını sürdürüyor. 1940'larda ve 1950'lerde İngiliz Komünist Partisi'nin ünlü "Tarih Grubu"nda önemli rol oynayan Hilton, pek çok arkadaşı gibi, Macaristan'ın işgali ve SBKP'nin 20. Kongresi gibi olaylara İngiliz Komünist Partisi'nin gösterdiği otomatik uyarlanma üzerine 1956'da istifasını verdi; ancak marksist teorik konumunu tüm heyecanıyla koruduğu ortada. Gene 1950'lerin başlarında kurulan ve Anglo-Sakson âleminin en itibarlı tarih dergilerinden biri haline gelen ***Past and Present****'ın yayın kurulu başkanlığında, uzun süredir -Hill ve Hobsbawn ile birlikte ilk kurucudardan olan- R.H.Hilton oturuyor. Rodney Hilton'un çok sayıda makalesi, bu derginin yanısıra* ***Journal of Peasant Studies****'de,* ***Annales E.S.C.****'de,* ***English Historical Review****'da ve* ***Economic History Review****'da,* ***New Left Review****'da, ayrıca Doğu Avrupa ve Uzak Doğu yayın organlarında çıktı. Başlıca kitapları* ***The Economic Development of Some Leicestershire Estates in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*** *(doktora tezi, Oxford, 1947);* ***The English Rising of 1381*** *(H. Fagan ile birlikte, 1950);* ***A Medieval Society: The West Midlands, at the End of the Thirteenth Century*** *(1966);* ***Bond Men Made Free*** *(1973);* ***The English Peasantry in the Later Middle Ages*** *(1975)'tir. Son yıllarda Hilton'un dikkati, bu söyleşide de görülebileceği üzere, kırdan kente, küçük ve orta boy kasabalarda meta üretiminin gelişmesi sorunsalına kaymakta. Yakın zamandaki makaleleri hep bu konu etrafında dönüyor: "Towns in English Feudal Society",* ***Review****, 1979; "Small Town Society in England Before the Black Death",* ***Past and Present****, 1984; "Medieval Market Towns and Simple Commodity Production",* ***Past and Present****, 1985. Bu konuda yazmakta olduğu kapsamlı eser, bilim dünyasında merakla bekleniyor.*

Rodney Hilton ile, 13 Mayıs 1986'da Birmingham'daki evinde, yaklaşık birbuçuk saat süreyle konuştum. Söyleşimizin burada, küçük kısaltmalarla yayımlanan bölümü, siyasal yaşamına ilişkin değerlendirmeleri -sadece konu bütünlüğünü bozmamak açısından- kapsamamakta.

HALİL BERKTAY

"No introduction... is called for"; "He needs no introduction"... Onu tanıtmaya gerek yok anlamına gelen bu sözlerden ilki, ***Social Relations and Ideas - Essays in Honour of R.H. Hilton*** *başlıklı "Armağan"a Edward Miller'ın yazdığı Giriş'ten; ikincisi, Leopold Génicot'nun 17 Haziran 1986'da Paris'te, Hilton'u kürsüye çağırış ve takdim ediş tarzı. Gerçekten de Batı'nın tarihçilik dünyasının hiçbir köşesinde bir bilinmeyen değil, Rodney Hilton; Japonya, Polonya, İspanya, İtalya ve Almanya'da yayınlanan derlemelerde makaleleri,* ***Britannica*** *maddelerinin altında imzası, Sovyet ansiklopedilerinin değerlendirmelerinde görüşleri yer alıyor. Ülkemizde ise şu ana kadar sadece* ***Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*** *tartışmalarına 1953'te yaptığı küçük katkı ile 1976'da eklediği "Giriş" yayımlandı; daha fazlasını beklemek zor, çünkü Batı Ortaçağ toplumunun bütün özgül, teknik terim ve ayrıntılarını içeren asıl önemli eserlerini çevirmenin olanca zorluğuna karşılık, Türkiye'de ne kadar alıcı bulabilecekleri çok kuşkulu. Oysa Hilton'un Avrupa somutluğu aracılığıyla, adetâ satır aralarında ama bazen de çok açıkça, feodalizm, köylüler, sömürü ve mücadele konularında yazdıkları, belki bütün diğer İngiliz Marksist tarihçilerinin ürünlerine kıyasla memleketimizi çok daha fazla ilgilendiriyor.*

ve esâs olarak klasik gelenek içinde yeralan bu kitabın bile, hâkim sınıfın toprak mülkiyetinin sosyo-ekonomik analizine yer verdiğini görmek, ilginç oluyordu. Knowles'un, tam anlamıyla bir sosyo-ekonomik tarihçi haline geldiği söylenemez kuşkusuz: bu Knowles dediğim şahıs, dogmatik bir Katolik tarihçiydi aslında; gene de, kişisel anılarım arasında, bir gün onunla, ekonomi tarihçisi M.M.Postan ile ve misafir Sovyet tarihçisi E.A.Kosminsky ile birlikte yemek yiyişimiz yer alıyor - birbirimize tam ne söylediğimizi çıkartamıyorum ama, önemli olan şu ki, 1950'lerin ortalarında işler, bu saygıdeğer Katolik tarihçinin, muhafazakâr denilebilse bile hiçbir bakımdan "Katolik" sayılamayacak olan Postan ile ve bir Sovyet taihçisiyle laflamaktan hiç rahatsız olmayacağı bir noktaya ulaşmış bulunuyordu.

H.B.: Ve bir de sizinle.

R.H.H.: Evet, üstelik bir de benimle.

H.B.: O grupta sizin çok muhafazakâr kalmış olacağınızı sanmıyorum.

R.H.H.: Yoo, yoo!

H.B.: Bu vesileyle aklıma geldi: Demin Annales ekolünün ve şahsen Marc Bloch'un, sosyo-ekonomik tarihçiliğe "saygınlık" kazandırdığından söz etmiştiniz... Ortaçağ tarihçiliğinin evriminde, Marksist fikirlerin ve tarihçilerin, dolaylı-dolaysız, ne gibi etkileri oldu?

R.H.H.: *Annales*'cilerin ve Bloch'un zikrettiğim rolünün yanısıra, bu diğer etki de mevcuttur tabiî, ama bunu abartmamalıyız. Marc Bloch'un, Marksist olmadığı halde, Marx'ın kendi düşüncesi üzerindeki etkisi-

ni kabullenmekten hiç de utanç duymadığını, herkesin bilmesi gerekiyor. Ve tabiî bir noktaya kadar, *Annales* ekolünün etkisini Marksizmin etkisinden ayırmak zor olmaktadır.

Öte yandan, bir bütün olarak bakıldığında, Marksizmin Marksizm olarak İngiliz Ortaçağ tarihçiliği üzerindeki etkisinin çok zayıf kaldığını düşünüyorum. Kapitalizmin analizinde bir araç, işçi hareketinin tarihinde bir ilham kaynağı olarak Marksizm, 1950'lerden itibaren büyük önem kazandı. Bir bakıma kaçınılmazdı bu, çünkü Marksizmden esinlenen gençlerin, ister istemez yoğun siyasî ilgileri de oluyordu ve siyasetle, sol siyasetle uğraşmak, o, tâ gerilerdeki Ortaçağa karşı, birçoğunun modası geçmiş sayabileceği bir ilgiye kıyasla, kapitalizmin gelişmesine ve işçi sınıfının gelişmesine çok daha canlı bir ilgi duyulmasını beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla, pek azımız Ortaçağ tarihine yöneldik. Şimdi düşündüm de, Marksist akranlarımdan, benim gibi kendini Ortaçağ tarihine kaptıran başka kimse gelmiyor aklıma. Çoğu, 17. yüzyıl ve sonrasıyla ilgiliydiler. Ve tabiî, solcu eylemcilerin işçi hareketine ve kapitalizmin gelişmesine duydukları ilgiden söz ederken, 17. yüzyıldaki İngiliz Devrimine duydukları ilgiyi de unutmamalıyız. Bildiğiniz gibi, Christopher Hill'in 1640-48 Devrimi'ne ilişkin çalışması, bu olayın yıldönümü için yazılmıştı.

H.B.: 1940'taki 300. yıldönümü, değil mi?

R.H.H.: Evet, tastamam öyle. Marksistler, doğal olarak, 17. yüzyıldaki bu devrim dönemiyle daha fazla ilgileniyorlardı. Ortaçağ'daki sınıf mücadelelerine de belli bir ilgi vardı tabiî, ama daha çok, akademik tarihçilerin dışında gelişiyordu.

Profesyonel ve Amatör, Tarihçi ve Partili

H. Fagan ile benim -şimdi tam tarihini hatırlayamıyorum ama, 1950'lerin başlarında olacak- 1381 ayaklanması hakkında yazdığımız kitap, örneğin, Komünist Partisi'nin daimî görevlisi olan bir tarihsever ile bir profesyonelin işbirliğinin ürünüydü. Bu kitap için yapılan ilk planlama toplantısında, hazır bulunan diğer birkaç akademik tarihçinin, sınıf mücadelesinin Ortaçağ'daki bir örneğini incelemek fikrine, bir parti fonksiyoneriyle birlikte çalışmayı gerektireceği için de, oldukça soğuk durduklarını hatırlıyorum. Oysa, sonuçta kitabı birlikte kaleme aldığımız Hymie Fagan, Ortaçağ tarihine gerçek, içten bir ilgi duyuyordu; başka bir deyişle, parti "Gel bakalım Fagan, otur da Ortaçağ tarihiyle uğraş biraz" dediği için yapmıyordu bunu...

H.B.: Zaten öyle ısmarlama işler, iyi sonuç vermiyor genellikle.

R.H.H.: Öyle, öyle. Kesinlikle öyle. Fagan ise, "İngiltere'yi sarsan on gün"e gerçekten meraklıydı ve dolayısıyla... Bak, şimdi geliyor aklıma: aslında savaştan önce, New Left Book Club (Yeni Sol Kitap Klübü) için bu köylü ayaklanması hakkında bir kitap yazmıştı da; konuya yeniden eğilinmesinin nedenini, akademik niteliği olan Komünist tarihçilerden bazılarının, haklı olarak, Hymie'nin popüler kitapçığının zamanında iyi iş gördüğünü, ama yeterince profesyonel düzeyde olmadığını öne sürmeleri oluşturuyordu. Hymie de bunu kabullendi, tema'nın yeniden ele alınmasından sevinç duydu ve ortak kitabımız bu şekilde ortaya çıktı.

Eh, bu bir yana, Ortaçağ tarihine pek az Marksist ilgi duyuyordu. Öte yandan, Marksist olmayan bir açıdan Ortaçağın *ekonomik* tarihine duyulan ilgi büyüktü ve bu, bir ölçüde, 19. yüzyılın sonları kadar gerilere dayanan bir geleneğin uzantısıydı. Asıl savaş-sonrası dönemde gelişmesi ise, -gerek ruhban, gerekse din-dışı- büyük toprak sahiplerinin malikânelerine ait belgelerin ne kadar zengin bilgiler içerdiğini insanların farketmeye başlamalarından kaynaklanıyordu. Daha önce de bilindiği ve 1920'lerle 1930'larda bu konuda bazı şeyler yazılmış olduğu halde, bu gerçek esas savaş-sonrasında kafalara dank etti ve ekonomik tarihte bir çeşit patlamaya yol açtı. Gelgelelim bu, büyük ölçüde, Ortodoks ekonomi teorisine bağlı bir ekonomik tarihçilikti ve sınıf yapısına ya da temel üreticilerin yarattığı fazlaların bölüşümüne ilişkin çatışmalara Marksistlerin duyacağı türden bir ilginin pek azını içermekteydi. O konuların sırası, çok daha sonra gelecekti.

Kısacası, savaştan hemen sonraki dönemde Ortaçağ toplumunun sınıf yapısı hakkındaki kavrayışın gelişmesinde, Marksist tarihçilerin dolaysız etkisinden çok, Marksist fikirlerin -tabiî onları biraz daha "saygın" kılan- *Annales* ekolü aracılığıyla tevarüs edilmesinin rol oynadığını düşünüyorum.

H.B.: Ne tuhaf... Amatörlerle profesyoneller, o kadar saygın görülmeyen kişilerle daha "saygın ve meşru" bir kimlik taşıyanlar arasındaki bu ilişki, çeşitli toplumsal bilimlerin evriminde tekrar tekrar gözlenebiliyor. İlk başta Marx'ın kendisi geliyor akla, burjuva akademik dünyasınca bilimsel bakımdan da meşruiyet dışına itilmeye çalışılan. Türk tarihçiliğinin gelişmesinde de, daha ivmesini milliyetçiliğin yükselişinden alan birinci aşamasında, radikal burjuva-demokratik fikirlerin ilk taşıyıcıları, amatörler oldular. Meslekten tarihçiler çok daha muhafazakâr, dünya görüşlerinde Peder Raftis'inizi andıran bir tarzda çok daha Ortaçağcı idiler; milliyetçi amatörler sarstı onları, hâkim doktrini sarstılar ve Türk tarihçiliğine Ortaçağ düzenine düşman; Jakoben fikirleri soktular. Daha sonra 1960'larda, Türk aydın çevrelerinde Marksizmin rüzgârını, gene amatör yorumcular estirdi. Zamanla, tabiî, amatörlerin yerini daha profesyonelce eğitilmiş kişilerin alması, tarihî materyalizmin akademik öğreti üzerindeki etkisini daha sağlam bir temele oturtabiliyor - toplum çapındaki ideolojik savrulmaların ters rüzgârı bir yana. Böyle, daireler çizen bir gelişme...

Meta Üretimi, Ticaret ve Para Tartışmasına Yeniden Bakış

Yeniden sizin alanınıza, Batı'ya dönecek olursak; nicel boyutları ne olursa olsun, Marksizmin Ortaçağ tarihçiliğine özgül katkısını nasıl tanımlayabiliriz? Ekonomide örneğin, Marksistlik, emek-değer ve artı-değer teorisini savunmakla ayırdedilebilir belki. Benzer bir mantıkla, "gerçekten Marksist" bir Ortaçağ tarihçiliğini, daha genelgeçer bir ekonomik tarihçilikten, hattâ Annales ekolünden ayırdetmeyi dener miydiniz?

R.H.H.: Marksist bir Ortaçağ tarihçiliği mevcutsa eğer, belirgin özelliğinin, feodal toprak sahipleri sınıfı ile köylülük arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşmak olduğunu söyleyebilirim. Tabiî bu, benim de profesyonel tarihçilik kariyerimin büyük kısmında üzerinde çalıştığım konuyu meydana getiriyor.

Bununla birlikte, sanayi tarihi ve kentsel tarih dallarına Marksist bir Ortaçağ uzmanlığının girmemiş olmasından üzüntü duyuyorum. Kentlerin ve sanayinin tarihi alanında çok iyi araştırmalar var şüphesiz; ama bunlar daha çok ortodoks bir karakterde. Bu durumu nasıl açıklayacağımı da bilemiyorum doğrusu; çünkü Maurice Dobb'un -Marksistler arasındaki feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarını derinden etkileyen- *Studies in the Development of Capitalism*'inin (Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler) yayınlanması, bizi sadece Ortaçağ toplumunun iki temel sınıfı, yani feodal toprak sahipleri ile köylülük arasındaki ilişkinin analizine değil, aynı zamanda kentsel gelişmenin rolünün ne olduğunu değerlendirmeye de götürebilirdi ve götürmeliydi sanıyorum. Oysa bu ikinci tür soruna ilişkin kavrayışların önü tıkanmış olabilir bir ölçüde; çünkü hatırlayacağın gibi, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş" tartışmasında, Paul Sweezy'nin tezine tepki ağırlık kazanmıştı. Sweezy, feodal toplumdan kapitalist topluma ilerleyişin, dış ticaretin gelişmesi ile, -gene uluslararası ticaretin bir yan-ürünü saydığı- büyük çaplı kentleşmenin sonucu...

H.B.: Ve dolayısıyla feodalizme dışsal...

R.H.H.: Ve dolayısıyla feodalizme dışsal olduğunu savunuyordu. Bu yüzden tartışma, feodal toplumun kendi kendini çözüştürecek bir iç mantığı olduğunda ısrar edenler ile, feodal toplumun *durağan* olduğuna ve ancak uluslararası ticaretin dışsal etkisiyle harekete geçebileceğine inananlar arasında kutuplaştı.

Şimdi, Sweezy'nin kendine Henri Pirenne'de dayanak aramasını eleştirmiş olanlarımızın haklılık payı bir yana; onun bu tutumunun, feodal toplumun itici güçleri üzerinde yoğunlaşmak isteyenlerimizi esas olarak lord-köylü ilişkisine eğilmeye ittiği yadsınamaz. Sonuçta, birinci olarak, feodal toplumun bağrında küçük meta üretiminin gelişmesinin etkilerini gerçekten de hafifsediğimize ve yeterince vurgulamadığımıza; ikinci olarak, -Ticaret Sermayesinin hiç de Pirenne'in ve Sweezy'nin sandığı kadar devrimci olmadığı yolundaki Marksist anlayı-

şımızın doğruluğuna karşılık- feodal toplumdaki kent unsuruna, bugün verilmesi gerektiğini düşündüğüm kadar önem vermemeye sürüklendiğimize inanıyorum.

H.B.: Bense bunun daha çok, o kent unsuruna nasıl bakılacağı sorunu olduğunu sanırdım. Pirenne'i ve Sweezy'yi bugün de okuduğumda benim edindiğim izlenim, kentleri, zanaat üretimini ve bir bütün olarak kent ekonomisini feodalizme dışsal saydıkları, bizim feodal üretim tarzı dediğimiz şeyin bir parçası gibi kabul etmedikleri oluyor. Onlara göre, feodalizm sırf kırsal bir olay; kapsamı feodo-vassalitik tahakküm ilişkileri tarafından belirlenen bir insanî faaliyet alanı. Dolayısıyla, bunun kentlere önem verip vermemek ikilemi mi, yoksa kentlerin varlığının hangi çerçeveye yerleştirileceği sorunu mu olduğuna pek emin değilim.

R.H.H.: Evet.

H.B.: Yeri gelmişken sorayım: Şimdi bu konuyla uğraşıyorsunuz, değil mi?

R.H.H.: Evet... Evet, öyle. Ama şu probleme dönelim istersen: Ben, Marksistlerin, kökleri esas olarak kırsal alanda yatan iki temel sınıf arasındaki ilişkiye çok daha fazla önem verdiklerini söylediğimde, bunun tamamen haklı ve yerinde olmadığını imâ etmiyorum. Şunu demek istiyorum: Marksist gelenekten türeyip de Ortaçağ toplumu hakkında yazıp çizenlerin sayıca ne kadar az olduğu gözönünde tutulursa, ilgilerinin, köylülüğün ve köylü mücadelelerinin tarihi üzerinde yoğunlaşması belki de kaçınılmazdı. Senin şimdi söylediklerin ise, kentsel gelişmeye birden fazla bakış tarzı olabileceğine işaret ediyor. Pirenne ve takipçilerinin eğilimi, son tahlilde, ticaretin ve kentlerin gelişimini bizatihî devrimci saymaktır. Henri Pirenne'in Ortaçağ toplumu hakkındaki bilgilerimize yaptığı gerçekten büyük katkıları, hiçbir şekilde küçümsemem sözkonusu değil kuşkusuz; ama senin de belirttiğin gibi, kentsel gelişmeye başka bir yaklaşım da sözkonusu olabilir pekâlâ.

Ben, böyle bir alternatife Marksistlerin, en azından bu ülkedekilerin, takılmamış olmalarına hayıflanıyorum. Biliyor musun: kent toplumunun gelişmesine ilişkin son zamanlarda -hiç olmazsa İngiltere'de- ortaya çıkan hemen bütün sentetik çalışmalar, muhafazakâr olmasalar bile en küçük bir teorik perspektiften yoksun bulunan, kentlerin Ortaçağ toplumundaki gerçek rolünün analizine zerrece yenilikçilik taşımayan bir tarzda yaklaşan kişilerin ürünü. Onlar kentlere hâlâ, Ortaçağ toplumunun bütünsel sınıf yapısından kopuk, kendi başlarına ele alınabilecek nesneler gibi bakıyorlar. Ama işte, toplumsal sınıfların varlığını bile tanımayan, ya da Marksistler gibi tanımayan insanlardan ne bekleyebilirsiniz ki?

Senyör Baskısı ile, Rantların Paraya Çevrilmesi Arasındaki İlişki

H.B.: Siz konuşurken, The Fontana Economic History of Europe (Fontana Yayınevi Avrupa Ekonomi Tarihi) dizisinin birinci cildindeki "Giriş" türü bir makaleyi geçiriyordum aklımdan: biliyorsunuz Carlo Cipolla, çok ağırlıklı bir tarzda kentleri vurguluyor orada. Feodal toplumların "savaşağaları" (warlords) sınıflarınca yönetildiği gibi evrenselci sezgileri, başka bir açıdan değerli. Ama, ilerlemenin itici güçleri sözkonusu olduğunda, gözünü hemen sadece kentlere dikiyor ve Avrupa Ortaçağ toplumunun bütün diğer İlkçağ ve Ortaçağ toplumlarından, esastan farklı bir kent dokusunun varlığıyla ayrıldığını; modern uygarlığın yükselişi açısından "her şeyin oralarda -yani özerk kentlerde- başladığını" ileri sürüyor. Haftzam beni yanıltmıyorsa, aynı ciltteki tarım makalesinde Georges Duby, galiba Marc Bloch'u izleyerek, kırsal verimlilik artışları olmasaydı kentlerin de gelişemeyeceği, canlı ve dinamik bir kent ekonomisinin de varolamayacağı önermesine, örtük destekler getirmekte. Ben, sizin de eserlerinizi daha çok bu açıdan okumuştum: feodalizmin bağrındaki değişmelerin ve bizzat bu gelişkin kent ekonomisinin yükselişinin esas itici gücünü, kırsal sektörde buluyorsunuz gibi gelmişti bana...

R.H.H.: Evet. Bugün şahsen, kentsel ve kırsal küçük meta üretimine, geçmişte tanındığından daha çok önem vermemiz gerektiğini düşünüyorum. Ama aynı zamanda, köylülerin meta üretiminin sınırlarını sorgulamak; kırsal üreticilerin mallarını pazarda satıp karşılığında kent zanaatkârlarının ürünlerini almalarının, Meta-Para-Meta türü değişim ilişkileri oluşturduğu yolundaki aşikâr önermelerin ötesine geçmek zorundayız. Çünkü en azından Batı Avrupa'daki feodalizmin gelişmesinin, belki daha 12. yüzyıldan itibaren peydahladığı çarpıcı özelliklerden biri, küçük meta üretiminin serpilmesine paralel olarak, fakat aynı zamanda o küçük meta üretimini etkileyerek, feodal hâkim sınıfın nakit gelir talebinin hızla artmasıdır. Bunun ardında ise, varlıklarının ayrılmaz parçası olan askerî faaliyetlerinin yanısıra, feodal hayat tarzının içindeki "gösteriş yoluyla ideolojik hegemonya sağlama" unsurunu da ayakta tutma ihtiyacı yatıyordu. İster ruhban, ister din-dışı, bütün feodal lordların, şiddeti olduğu kadar etkileme yöntemlerini de kapsayan iktidarlarının önemli araçlarından biri, gösteriştir: Ziyafetler, av partileri, kendilerini daha aşağı tabakalardan ayıracak şekilde giyinmek, vb.. Bütün bunlarsa, gerekli malların uluslararası, ulusal ve bölgesel ticaret yoluyla elde edilebilmesi için paraya ihtiyaç yaratıyordu tabii; para da, ancak köylülerden nakit sızdırmak yoluyla sağlanabilirdi. İşte bu nedenle de, emek-rant ve ürün-ranttan para-ranta doğru bir evrim karşımıza çıkıyor. Ben, feodal hâkim sınıfın nakit gelir ihtiyacının, aslında, kentte ve kırda küçük meta üretimini gelişmeye zorlayan en önemli dürtülerden birini oluşturduğu görüşündeyim.

Dolayısıyla Marksistlerin, -Pirenne veya Cipolla'dan farklı bir tarzda da olsa- hâkim sınıfın savaş ve prestij ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılan ve bedeli ancak parayla ödenebilen bu mallara olan talebin önemini daha fazla hesaba katmaları, isabetli olabilir. Bu, ampirik ayrıntılara fazlaca girmek oluyor belki; gene de, feodal hâkim sınıfın ideolojisi ve pratik faaliyeti gibi son derece ilksel dürtülerden ayrı düşünülemeyecek belli sınıf tahakkümü mekanizmalarının dolaylı tezahürünü oluşturmaktadır.

Ortaçağa İlk Yöneliş: Lisans, Doktora, Savaş Yılları

H.B.: Daha önce, çağdaşınız olan Marksistlerden pek azının Ortaçağ tarihiyle ilgilendiğini söylemiştiniz... Peki, sizi bu alana çeken ne oldu?

R.H.H.: Üniversitede, çok iyi iki Ortaçağ tarihi hocam oldu. Marksizmin kıyısından bile geçmemişti ikisi de; biri, özellikle Ortaçağ idare tarihinde güçlü olan V.H. Galbraith, diğeri ise R.W.Southern idi - şimdi *Sir* Richard Southern adıyla, dinsel yaşamın ve Kilise'nin çok-iyi bir tarihçisi olmayı sürdürüyor. Konuları ne olursa olsun, harikulâde iki öğretmendi bunlar; oysa Yeni-Yakınçağ derslerini verenler cansıkıcı tiplerdi. Kısmen bu nedenle, Ortaçağa ilgi duydum ve daha lisans aşamasındayken bu tür konularda biraz uzmanlaşmaya başlayıp, daha önce sözünü ettiğim, İngiliz *borough*'ları hakkındaki o özel dersi aldım. Sonra sıra doktoraya geldiğinde, kır ile kent, köylülük ile kentsel kitleler arasındaki ilişkiyi aydınlatacak bir konuyu işlemenin yararlı olacağını düşündüm. O özel derste kullandığımız en önemli belgelerden biri, Leicester *borough*'una ait Ortaçağ kayıtlarıydı; bu dokümantasyonu, kırsal Leicestershire'in yazmalarıyla birleştirip birleştiremeyeceğimi araştırmaya koyuldum. Ama sonunda, işlerin kırsal yanına o kadar gömüldüm ki, kır ile kent arasındaki ilişkiden çok, lord ile köylü arasındaki ilişkiyle uğraşmaya başladım.

Çok sürmedi bu; doktora tezimi tam zamanında bitirmiştim ki, altı yıllık ordu faslı, beni bu araştırma çizgisini noktalamaya zorladı. Geri geldiğimde, köylü araştırmalarına yeniden döndüm; kısmen siyasî formasyonumun etkisiyle, sömürülen sınıfların tarihini araştırmak gibi uzun vâdeli bir program tasarlıyordum. Ve, diyordum, buna doğrudan doğruya 19. yüzyıl işçi sınıfıyla başlamak işe yaramaz; meseleyi köylülükten almalı. Ama hayat işte, ne yaparsın; Ortaçağ köylülüğüne saplanıp kaldım, bir daha çıkamadım.

H.B.: Keşke sizinki gibi saplanıp kalmalar, herkese nasip olsa!..

Peki ama, söyler misiniz bana, ideolojik bir motivasyonunuz olmadı mı bu uğraşınızda? Şöyle diyeyim: Ortaçağ tarihçiliğinde, ayıklanması ve yerle bir edilmesi gerektiğini düşündüğünüz herhangi bir hâkim gerici doktrin var mıydı, sizin zamanınızda? Beni, örneğin, başlangıçta Türklerin "biz bize benzeriz"ciliğiyle kapışma arzusu güdüledi

- Ortaçağ Türk toplumunun bütün diğer Ortaçağ toplumlarından tamamen farklı olduğu teorisi, çeşitli toplumsal sınıflar arasında bir organik bütünlüğü ve uyumu içerdiği teorisi, sınıf mücadelesine yer vermediği teorisi ve feodal olmadığı teorisi; çağdaş Türk tarihçiliğinde bunlar, karmaşık bir yumak oluşturuyor. Kendi payıma, bu önermeler sistemini unsurlarına ayrıştırıp birer birer yıkmak ihtiyacını duydum ve duyuyorum; çünkü bizim ülkemizde, birleştirici ve yolgösterici teori olarak bunun yerine başka bir şey konmadıkça, ampirik çalışmanın bir yere varacağı yok aslında... Siz, kariyerinizin başlarındayken, İngiliz Ortaçağ tarihçiliğinde benzer bir durum sözkonusu muydu?

Barışçı Evrim ve Köylü Ayaklanmaları

R.H.H.: Hayır... Hayır, ben herhangi bir hâkim gerici ortodoksluğa karşı, senin anlattığın tür bir tepkiden yola çıkmadım. Sağcı, gerici bir tarih yorumunun, belirgin bir teorik yapıya sahip bir savunusu anlamında, bir hâkim ortodoksluğun varlığını, algılamıyordum açıkçası. Ortaçağ siyasî tarihinin öğretiliş tarzını belirleyen bir "Whig" tarih yorumu vardı gerçi; odak noktasını parlamenter gelişme, monarşik tahakküme adım adım sınırlar getirilmesi yoluyla parlamenter demokrasi yönünde ilerleyiş oluşturuyordu...

H.B.: "Adım adımcı" (gradualist) bir gelenek.

R.H.H.: "Adım adımcı" bir parlamentarizm geleneği, 13. yüzyılda İngiliz Tahtı ile baronlar arasındaki pazarlıklardan başlatılıp, siyasî sürece eşrafın *(gentry)* ve kent âyânının *(burgesses)* da katılmasıyla ilerilere uzatılan... Whig'lere özgü tarih yorumunun Ortaçağ faslının unsurlarıydı bütün bunlar. Tarihsel gelişmenin bütüncül bir yorumu olarak, biraz komik gözükebilir belki; köylülük gibi, kentlerdeki kitleler gibi, sözkonusu parlamenter gelişmenin dışında kalan sınıfları hesaba katmadığı için. Gene de, bunun bir gerici ortodoksluk olarak dayatıldığını söylemek zor. Bir bakıma, herhangi bir şeye karşı dövüşmek değil, bir boşluğa dalmak ve kendinle birlikte nüfusun büyük kitlesini, gerçek tarihten dışlanmış olan halkı oraya sokmaktı, sözkonusu olan. Bu ikisinin farklı şeyler olduğunu düşünüyorum.

H.B.: "Köylünün pasifliği efsanesi"ne ne diyorsunuz? The British Marxist Historians (İngiliz Marksist Tarihçileri) adlı kitabının, sizinle ilgili bölümünde, Harvey Kaye, "pasif köylülük efsanesi"ne karşı giderek derinleşen bir tutumu, size bağlıyor. Böyle bir görüş var mıydı ve ne ölçüde yaygındı gerçekte?

R.H.H.: Belki, bir anlamda... kabul görüyordu denebilir belki. Ama bak, Haziran ayında Paris'te benden dinleyeceğin gibi;[1] İngiliz Ortaçağ tarihçiliğinde köylülüğün irdelenişi, oldukça gerilere gider aslında. Bu konuda en etkili olan yazarlardan biri, örneğin, yurdundan sürgün edilmiş Rus tarihçisi Paul Vinogradoff'tu. Marksist filân değildi Vinogradoff; Anayasacı Demokrat'tı veya o sırada onlara ne deniliyorduysa [Kadet]. Ama *Villeinage in England* (İngiltere'de Serflik) adında gayet etkili bir kitap yazdı ve serfliğin baskıcı tabiatını zerrece gizlemeye kalkışmadı. Dahası, 13. yüzyılın sonlarına doğru serfler üzerindeki sömürünün aşırılaşmasına karşı köylü ayaklanmalarının patlak verdiğinin de farkındaydı. Başlıca tema'larından biri haline getirmedi bunu, ama pekâlâ farkındaydı.

Vinogradoff'tan bu yana geldikçe, bu sefer 1930'ların sonlarında yazılan H.S.Bennett'ın *The English Manor*'u (İngiliz Manoru) gibi çok yararlı bir diğer kitap çıkıyor karşımıza. Serfliğin baskıcı tabiatının, Bennett da farkındaydı ve buna karşı köy ayaklanmaları gibi olayların meydana geldiğinin de farkındaydı tabiî. Ama çok fazla vurgulamıyordu bunları. Dolayısıyla benim yaptığım şey bir bakıma, köylülüğün pasifliği yanılsamasını yıkmaya kalkışmak değil, köylü mücadelelerine başkalarının yapmadığı kadar önemle eğilmekti, denilebilir. Bağımlılık yüklerine karşı köylülüğün mücadele etmiş olduğunu onlar da biliyor, fakat bunu o kadar önemli saymıyorlardı. Köylülerin tamamen pasif olduğunu söylemiyorlardı, çünkü biliyorlardı öyle olmadığını. Ama vurgu bu noktada değildi. Yani demek ki, yepyeni bir fikirler dizisi ortaya atmak değil, vurguyu kaydırmaktı sözkonusu olan.

Düşünüyorum da; bu daha eski tarihçilerden, köylü direnişi hakkında çok şey öğrenmek mümkündü aslında, ve tabiî hiçbiri görmezlikten gelemezdi 1381 ayaklanmasını. Bir olguydu bu ve kesinlikle görmezlikten gelinemezdi; ama farklı yaklaşımlar ortaya koyuyorlardı şüphesiz. Postan ekolü, örneğin, 1381'de ayaklanma olmadı demeye kalkışmadı hiç. Şuydu dedikleri: Köylüler, talep ettikleri her şeyi, mücadele etmeselerdi bile nasıl olsa kazanacaklardı.

H.B.: Yani: Ayaklanmaya ne gerek var?

R.H.H.: Evet: Öyleyse ayaklanmaya ne gerek var?

H.B.: Ayaklanmaya ne gerek var... Ah, çok iyi biliyorum ben bu teraneyi, çok! 1917 Devrimi gereksizdi, örneğin, çünkü Rusya zaten geçiyordu ekonomik kalkışa. Sonra 1959'daki Küba Devrimi de olmayabilirdi ve olmamalıydı, çünkü Küba da artık hazırdı ekonomik kalkışa... Amerikalılar bu fikri ispatlamak için koskoca kitaplar yayınladılar 1960'larda.

Devlet, Vergi ve Halk

Bu "adım adımcı", evrimci yorumların tartışmak istediğim bir yönü daha var. Christopher Hill ve aralarında sizin de bulunduğunuz diğer İngiliz Marksist tarihçileri, feodalizmin bitiş noktası, kesin çıkış ânı olarak, hep burjuva devrim(ler)ini vurguladılar. Bu, siyasî tarihteki Mutlakiyetçilik aşamasının yeni bir toplumsal sistem olarak değil, feodalizmin şu sizin geçen gün bana tebliğlerini verdiğiniz konferansı[2] organize edenler, örneğin modern devletin modern bir maliye ile ve dolayısıyla düzenli devlet vergilendirmesiyle başladığını savunuyorlar. Vergilendirmenin ve fiskalitenin devamlılığı ölçütü temelinde, feodal mutlakiyetçi devletler ile kapitalist devletler, tek bir "modern devlet" kategorisine sokuluyor böylece. Feodal vergilendirme ile burjuva vergilendirme arasında hiçbir fark yok; hepsi vergi alt tarafı. Modern Çağ da artık 17. veya 18. yüzyılda değil, tâ 13. yüzyılda başlıyor - tıpkı Pirenne gibi, bir bakıma.

R.H.H.: Evet; şu var ki Pirenne, uluslararası ticaret ve örgütlenmesi ölçütünü kullanıyordu.

Hepsi zırva tabiî bunun, tamamen zırva. Vergi sistemlerinin gelişmesi ile devlet aygıtının gelişmesi arasında çok yakın bir ilişki, şüphesiz ki var. Ama bütün bunların ardında feodal toplumun özel bir yönü, yani *savaş* yatıyor. Fransa ve İngiltere'de bürokratik yönetim aygıtları ile vergilendirmenin gelişmesini, tamamen değilse bile çok büyük ölçüde, askerî ihtiyaçlar belirledi. Feodal toplumda, vergilendirme temeli üzerinde bürokratik devlet aygıtlarının varolabilmesi ile, kapitalist devletin vergilendirme ve bürokrasi sistemini -ki bunların da askerî işlevleri çok ağırlıklıdır- aynı saymak, toplumun sınıf yapısını ve devletin hangi sınıfın elinde olduğunu tamamen gözardı etmek anlamına gelir. Yeni bir sınıf, devleti ele geçirirken, tutup da Leninist teori uyarınca devlet aygıtını parçalayacak değil tabiî; hazırda ne varsa elkoyacak ve kullanacak.

H.B.: Kendisi de son tahlilde sömürücü bir sınıf olduğu için.

R.H.H.: Evet, kesinlikle. Kesinlikle.

H.B.: Christopher Hill, New Left Review'nun 155. sayısındaki "Soviet Scholars on the Bourgeois Revolution" (Sovyet Bilim Adamlarının Burjuva Devrimine İlişkin Görüşleri) makalesinde, 15. yüzyıl dolaylarındaki vergilendirmenin "feodal rantın merkezileşmesi" olduğunu son derece berrak bir şekilde dile getiriyor ve bu çerçevede, Fortescue ve Barg'dan naklen, köylülerin, özellikle de Fransız köylülerinin krala karşı ödeme yükümlülüklerinin, bireysel lordlarına karşı olan yükümlülüklerini kat kat aştığını kaydediyor...

R.H.H.: Makaleyi görmedim ama, hemen gidip okusam iyi olacak anlaşılan! Hill, yüzde yüz haklı tabiî; kaldı ki olay, 15. yüzyılda değil, çok daha önce başlıyor. Aslında yükün 15. yüzyılda biraz *yumuşadığı* söylenebilir belki; en yoğun baskı dönemi ise 13. yüzyıl sonlarından 14. yüzyıl sonlarına kadardır ve bu, aynı zamanda askerî harcamaların doruğunu oluşturuyor. Bu husus, *The Crisis of Feudalism* (Feodalizmin Krizi) adlı kitabında, Guy Bois tarafından çok güçlü bir şekilde vurgulanmakta.

H.B.: İlginçtir ki, kendi gelişme seyri içinde, Osmanlı imparatorluğu'nda da benzer olaylar cereyan etti. Savaşın "getiri"lerinin askerî harcamaları aştığı veya dengelediği ilk, görece kolay ve hızlı yayılma döneminin ar-

dından, Osmanlılar veri ulaşım teknolojisinin mümkün kıldığı sınırlara ulaşıp güçlü Orta Avrupa ve İran devletlerince batıda ve doğuda durdurulduklarında, silahlardaki değişime de bağlı olarak, Osmanlı askerî ve idarî aygıtı çok, çok pahalı hale gelmeye başladı. Devletin artan nakit ihtiyacı, yeni olağanüstü vergiler ve iltizam usulünün yaygınlaşması gibi yöntemlerle, köylülere aktarıldı. Ne var ki, ayrıca araştırılması gereken nedenlerle, bu fiskal baskı üretiminin gelişmesini teşvik etmekten çok, Osmanlı köylüsünü yamyassı etmişe benziyor. Şu veya bu nedenle, köylü üretiminin artan baskıya cevap veremediğini ve genişletilmiş yeniden-üretimin giderek zorlaştığını, küçük meta üretimindeki bu daralmanın da Osmanlı-Türk azgelişmişliğinin oluşmasıyla ilişkisinin irdelenebileceğini sanıyorum. Bunları, sırf bir karşılaştırma boyutu eklesin diye, ihtiyatla söylüyorum: Demin siz, niçin ve nasıl olursa olsun, Avrupa'daki köylü üretiminin artan baskıya karşılık verebildiğini belirtmiştiniz...

R.H.H.: Evet, *ilk başta,* özellikle de 13. yüzyılda, cevap verebildiğini düşünüyorum. Ancak Yüz Yıl Savaşlarının dayanılmaz koşullarında, özellikle İngiltere'de, bir çeşit depresyona girilmiş olduğu kesin gözüküyor. 1340 dolaylarında yerel yönetimde görevli bir şahıs, örneğin, karşılaştığı köylülerin "sattığı, ama satın almadığı"nı aktarmakta. Yani vergi yükü bellerini öylesine büküyordu ki, pazarda satabildiklerinin bütün karşılığı vergi ödemeye gidiyor, herhangi bir alım yapmaya paraları kalmıyordu! Bunun ekonomiyi durgunlaştırıcı bir etki yaptığı kuşkusuzdur.

Ancak, 14. yüzyıl ortalarında artık iyice güçlenen ve 1381'de doruğuna ulaşan köylü direnişinin önemli sonuçlarından biri, hâkim sınıfın yüreğine Tanrı korkusu salması oldu. Nitekim, köylü ayaklanması döneminden itibarendir ki, hâkim sınıfın rant taleplerinin de, bileşik vergi ve rant yükünün de azalmaya yüz tuttuğunu ve keza, köylü ekonomisinde buna paralel canlanma belirtilerinin başgösterdiğini gözlüyoruz. Elimizde belgeler var: toprak sahiplerinin kâhyaları, rant alacaklarını toplayamadıklarından yakınıyorlar.

Dolayısıyla, köylülerin boş yere ayaklandığını söyleyenler, burunlarıyla konuşmaktadırlar.

[1] 16-18 Haziran 1986'da Paris'te yapılan ve bu söyleşi sırasında (13 Mayıs'ta) henüz gelecekte yer alan Uluslararası Marc Bloch Kollokyumu kastediliyor. Bkz: Halil Berktay, "Uluslararası March Bloch Kollokyumundan İzlenimler", *Tarih ve Toplum,* Ağustos ve Ekim 1986. R.H. Hilton'un bu kollokyumda sunduğu tebliğin özeti için, bkz: ikinci yazı.

[2] Colloque du C.N.R.S., "Genèse de l'Etat Moderne"; Fontevraud (Fransa), 16-17 Kasım 1984. Vergilendirmenin sınıfsal niteliği hakkında daha etraflı bir tartışma için, bkz: Halil Berktay, "The Feudalism Debate: The Turkish End. Is 'Tax-vs.-Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference?" *(Journal of Peasant Studies'*-de, Nisan 1987'de yayımlanacak).

70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi IV

VII

Geçen makalede geçen, tanzimatçıların Osmanlılığı, (İslâmi devlet) esasatından ne suretle uzaklaştırdığını teşrîh etmiştik. Acaba, bu hareketi ihtiyar etmeleri, devletimizi asrî bir devlet haline getirmeye çalışmalarından mı icab etmiştir? Âtîdeki izahattan anlaşılacağı vechile, tanzimatçılar bilakis devletimizi asrî bir devlet olmaktan da mümkün olduğu kadar uzaklaştırmışlardır.

Asrî devletin esassı, memleketindeki bütün teşkilâtları ya hizmet-i umumiyye Service Publique yahut cemiyet-i hususiyye Association Privée haline getirerek cümlesini kanunî râbıtalarla kendi mekanizmasına rabt etmektir.

Hizmet-i umumiyyeler, devletin resmî daireleri hükmünde olup, cemiyet–i hususiyyeler ise devletin kanununa teb'an ve onun müsaade-yi-resmiyyesiyle teşekkül etmiş heyetler olduğu için, vücudları devletin vilâyet-i ammesini tahdid ve takyîd edemez. Bir devlet bu gayeyi istihdâf etmediği [amaçlamadığı] takdirde, memleketindeki her teşkilât yavaş yavaş fertleri üzerinde bir nev' vilâyet-i amme tesis ederek fiilen bir devlet mahiyetine istihâle eder [dönüşür]. Bu teşkilâtta vilâyet-i ammenin mevcut olup olmadığını gösteren icti-

mâi miyâr, hakk-ı kazadır. Hangi zümrenin hakk-ı kazası var ise onun aynı zamanda bir vilâyet-i ammesi ve binâenaleyh bir devlet mahiyeti var demektir. Tanzimattan mukaddem, sefarethanelerde ve patrikhanelerde hakk-ı kaza binâenaleyh bir nev' devlet mahiyeti var demektir. *Tanzimattan mukaddem, sefarethanelerde ve patrikhanelerde hakk-ı kaza binâenaleyh bir nev' devlet mahiyeti mevcut idi.* Bu kadîm bid'atların tesisi mes'uliyetini tanzimat ricaline atf etmek doğru olamaz. Vâkıâ, tanzimatçılar bu marazî müesseseleri bizzat icat etmediler, fakat, bunları meşrû ve makûl görerek bir aynını da İslâmlar için icat ve tatbik ettiler ve bu suretle, tahfîf yahut izalelerine çalışacakları yerde takviye ve idâmesine ikdâm etmiş oldular.

Tanzimatçıların nazariyat-ı idariyyesine nüfuz edebilmek için ıslahât-ı idariyye a'dâdına idhâl ettikleri yeni tabirin tahlil-i medlûlunu ta'mîk etmek kîfayet eder. Bu tabirler cemaat kelîmesiyle (umûr-u mezhebiyye) terkîbidir. bir devlette cemaat mahiyetini haiz heyetler yoktur ve olamaz. Bunların ya hizmet-i umumiyyeler yahut cemiyet-i hususiyyeler haline ifrâğı hukuk-u amme icâbâtındandır; mamafih Tanzimat-Cemaat kelimesinin medlûlünü anlamak için bizdeki cemaatlerin Avrupa devletlerindeki mütenâzırlarına bakalım, meselâ, Fransa'da Protestan Musevî kiliseleri, Paris'te, Rus Amerikan kolonileri var. Fakat, ne bu kiliseler, ne de bu koloniler bizdeki yerli yahut ecnebi cemaatlerine benzemez. Bizdeki yerli ve ecnebi cemaatlerin hakk-ı kazaları, imtiyazat-ı hukukiyyeleri, vilâyet-i ammeleri mevcut olduğu halde Fransa'da yahut Paris'te mevcudiyetini zikr ettiğimiz kilise yahut kolonilerin bu kabilden hiçbir hakları yoktur. Fransa'daki alelumum Protestanlar ve Musevîler, Ruslar ve Amerikalılar bütün münasebat-ı hukukiyyelerinde münhasıran Fransa devletinin vilâyet-i kazaiyyesine tâbidir. Mamafih bu hal Fransa, yahut Avrupa'ya münhasır olmayıp Japonya gibi asrî bir devlet mahiyetini alan bütün medenî milletlere şâmildir.

Yukarki izahattan anlaşıldı ki asrî bir devlette cemaat mahiyetini haiz heyetler yoktur ve olamaz. Bunların ya hizmet-i umumiyyeler, yahut cemiyet-i hususiyyeler haline ifrağı hukuk-u amme icabatındandır; mamafih Tanzimatçılar böyle düşünmediler. Onlara göre, Osmanlı Devleti fertlerden mürekkeb bir heyet değil, cemaatlerden mürekkeb bir müttehide mahiyetindedir. Yerli ve ecnebi cemaatler arasında bir de halifenin riyaset-i diniyyesi altında bir cemaat-i İslâmiyye tasavvur ettikleri için böyle bir (cemaatler konfedarasyonu) kendilerine gayet makûl görünüyordu. Sultan bu konfedarasyonun (süzerain [hakimi]; olacak, halife ile beraber patrikler ve sefirler onun (vassal [tâbî]ları olacak hükmünde bulunacaktı. Sultan aynı zamanda hilâfet sıfatını da hâiz olduğu için cemaat-ı İslâmiyyenin diğer cemaatler üzerindeki hakk-ı tefevvuku nev'imâ temin edilmiş bulunuyordu.

Tanzimatçıların böyle bir nev' muhtariyeti hâiz cemaatlar kabul etmesi gûyâ serbestîi edyan umdesine gösterdikleri ihtirâmdan ileri geliyordu. Bu heyetlere cemaat-ı diniyye namını verdikleri gibi muhtar bırakıldıkları ahkâm-ı hukukiyyeyi de (umur-u mezhebiyye) tesmiye ediyorlardı. Güya aileye ait ahkâm-ı kazaiyye umûr-u hukukiyyeden değilmişte umûr-u mezhebiyyeden imiş! Halbuki bütün erbab-ı ilimnazarında (*mahkemevî* bir kuvve-i müeyyideye malik olan kaideler) hukukî kaîdelerdendir. Aile umûrundan kadının huzuruna arz edilmeyen, mahkemenin kuvve-i müeyyidesine ihtiyaç göstermeyen cihetler tabîî umur-u hukukiyyeden değildir. Bunlar arasında efkâr-ı âmmenin kuvve-i te'yîdiyyesine istinâd olanlar (daldiyanî) bir mahiyeti hâizdir.

Tanzimatçılar (mezheb) kelimesinin mübhemiyetinden istifade ederek bütün bu işlere umûr-u mezhebiyye nâmını veriyorlardı. Halbuki mezheb kelimesi tamamiyle Fransızca Doctrine kelimesinin, mukabilidir. Her imanın mezhebi (fıkhi bir doktrin) mahiyetindedir. Bizim mur-u mezhebiyye dediğimiz şeyler hakkında Fransızlar affaires cultuelles tabirini kullanırlar ve mezâhib nezareti mevkiinde ministére des cultes tabirini istîmal ederler. Culte kelimesinin mukabili (ibadet) olduğuna göre bu tabirlerin doğru tercümeleri (umûr-u taabbüdiyye) ve (İbadat Nezareti) olmak lâzım gelir. Umûr-u taabbüdiyye tamamiyle umur-u diyâniyye manâsınadır. O halde serbestî-i edyân, umûr-u taabüdiyyenin yani umur-u diyaniyyenin hürriyeti demektir. Bunun temîni için, taabbüdi zümrelerden siyasî cemaatlar teşkil ederek onlara hukukî imtiyazlar vermek icab etmez. Halbuki Âli Paşa, Ermeni cemaatine mevcut imtiyazlar haricinde bir nev' (meclis-i millî) ve (meşrutiyet-i milliye) haklarını vermekte bile beis görmemişti.

Teşrîh ettiğimiz nazariyat-ı idariyyenin zarurî bir neticesi diğer cemaatler gibi bir de İslâm cemaatı teşkil etmek olacaktı. Mehâkim-i şer'iyyenin meşîhat-ı İslâmiyyeye rabtı bu gayenin birinci adımı olduğu gibi cemaat-ı İslâmiyyeler teşkili hakkındaki projeler de bunun ikinci adımı idi. Cenab-ı Hakka çok şükür ki, yalnız Edirne'de teşkil olunan cemaat-ı İslâmiyye teşkilâtı diğer vilâyetlerde tatbik olunmadı. Çünkü cemaatin siyasî bir mahiyeti hâiz bir envâ-ı nâ-tamam bir devlet olduğu yukarıki tahlillerden anlaşıldı. Devletimiz, esasen halifenin riyaseti altında bir İslâm devleti iken onun karşısında cemaat nâmıyla bir ikinci İslâm devleti ikâme etmenin ne kadar büyük mahzurları dâi olduğu muhtac-ı beyan değildir. Bunun iki teşkilât-ı İslâmiyye arasında husule getireceği tesâdümlerden [çarpışmalardan] başka bir büyük tehlikesi de hârici ve dahilî kapitülâsyonların meşrûiyetini kendi fiilimizle tasdik ve teyîd etmemiz ve binâenaleyh onların devamına razı olmamız olacaktı. Mamafih, cemaat-ı İslâmiyye teşkilâtı yapılmakla beraber onun kadar muzur olan diğer bir şey yapılmıştı. Yani İslâm dini dahilinde, devlete ait hakk-ı kazadan başka bir de bâb-ı fetvâya ait ikinci bir hakk-ı kaza tanınmıştı. Demek ki, taaddüd-ü kazayı kabul etmek ve umûr-u diyaniyyeyi, umûr-u kazaiyyeden temyiz ve tefrik etmemek İslâmiyetin esâsâtına muvafık geliyordu. O halde İslâm devleti öteden beri bazı Avrupa ulemâsının iddia ettiği vechile hiçbir zaman asri bir devlet mahiyetini alamayacak, binaenaleyh ne dâhilen, ne de hâricen müstakil olamayacaktı. Bu takdirce kapitülâsyonları kaldırmaya da hiçbir hakkımız da bulunmayacaktı. Mehâkim-i şer'iyyenin bâb-ı fetvâya rabtındaki mahzur bundan da ibaret değildi. Malûmdur ki, Adliye Nezareti kavanin-i adliyyemizde nâkıs, yahut icâbât-ı asriyyeye muhâlif bir kaide gördüğü zaman bir madde-i kanuniyye lâyihası tanzim ederek meclis-i teşrîiye gönderir. Bu madde orada aynen yahut ta'dilen tasdik edilmekle nekâis-i kanuniyyemiz [yasal eksikliklerimiz] ale'ddevam ikmal edilir.

Bu ihtiyacı, ayniyle bâb-ı fetvâ da hissede gelmiştir. Bunun için bâb-ı fetvânın ittihâz ettiği meslek, ihtiyâcât-ı asriyyeye muvâfık olan bir kavli fıkh-ı hanefîde *müfetâbih* olarak bulamadığı takdirde (mesâil-i müctehedün-fîhâda emirülmü'minin hangi kavl üzere amel

olunmasını emir buyurur ise onunla amel muktezâ olur) kaidesine ittibâen ya mezheb-i Hanefînin gayrı *müfetabih* kavlleri arasında veyahut mezâhib-i erbaanın diğer aksâmına ait kavller meyanında bularak tasdikini halifeye arz etmektir. Mehâkim-i şer'iyyenin bâb-ı fetvâda bulunmasından tevellüd eden bu tarz-ı hareket, ne meşrutiyete ne şerîata muvâfıktır. Meşrûtiyete muvâfık değildir, çünkü halifenin hür iradesi bir kanun mahiyetinde olduğundan, bu tarz-ı hareketle, meclis-i teşrîiden geçmeden kanunlar tanzimine bir meydan açılmış olur. Şerîata da muvâfık değildir, çünkü vilâyet-i iftâ halifede olmayıp nusûstadır, nusûsun [âyetlerin] müfessir ve meblâğları [yorumu ve kaynakları] ise müftülerdir. İctihâd ictihâdı nakz etmediği [bozmadığı için] halifenin iradesi hiçbir müftüyü şu suretle yahut bu suretle ifta etmeye icbâr edemez [fetvâ vermeye zorlayamaz]. Emr-i ulü'l-emr [padişah emri] kanun hükmünde olduğu ve kadılar halifenin vekilleri mevkîinde bulundukları için yalnız kadılar için mutâ'dır [boyun eğilendir]. O halde mesâil-i müctehedün fîhâ [üzerinde çalışılan mesele] da tercîh-i akvâl [sözler], esasen teşrîiyyenin öteden beri kanun tanziminde imtisâl ettiği [örnek alınan] bir esas olup bunun emr-i iftâya taallûku yoktur.

Hâsılı, bu usulün ittihâzıyla, hem fetvânın emir ül-mü'minine tasdik ettirilmesi gibi hilâf-ı şer'-i şerif bir hareket ihtiyar edilmiş oluyor, hem de hükümetin ve kuvve-i teşrîiyyenin haberi olmadan bâb-ı fetvâca doğrudan doğruya kanunlar tanzîmi gibi hâdim-i meşrûtiyet bir fiil icra olunuyor.

Taaddüd-ü kazanın diğer bir mahzuru da bir dâvâ mahkemeye geldikten sonra elde müdevven [kitap haline konmuş] bir mecelle-i şer'iyye bulunmadığı için mes'elenin hükm-i kazaiyyesi fetvâhâneden sual edilmesidir. Bu suretle, fetvahâneden sâdır olan fetvâ yalnız mâ-kabli [kendinden evvelki] hakkında mâyeet-tatbik [uygulama esası olan] bir kanun mahiyetini hâiz oluyor. Halbuki kanunlar, yalnız mâ-ba'dleri [sonrası] için mâye et-tatbik olmak üzere tanzim edilir ve bunun tanzimi hakkı da münhasıran kuvve-i teşrîyyeye aittir. Fetvâhâne bu tarz-ı hareketle, bu telâkkîye göre de bir nev' hukuk müşâvirliği icrâ ediyor. En büyük halifelerimizden olan Sultan Selim ile en büyük Şeyhülislâmlarımızdan bulunan Zenbilli Ali Efendi'nin meşîhat salnâmesinde münderic muhâvereleri diyanet ile kazanın tefrîkini pek âlâ gösterdiğinden bab-ı fetvânın mehâkim-i şer'iyyenin hukuk müşâviri olması katiyyen câiz değildir. Teşrîî bir vazife ifâ etmesi ise yukarıda beyan ettiğimiz vechile meşrûtiyete münâfidir. [aykırıdır]

Taaddüd-ü kazanın bir başka mahzûru da aynı madde hakkında bir mahkeme-i nizamiyye ile bir mahkeme-i şer'iyyenin ayrı ayrı ve biribirine münâkız [zıt] ilâmlar vererek hükûmet-i icrâiyyeyi müşkil bir mevkîde bırakmasıdır.

Bütün bu saydığımız şeyler, asrî bir devletle kâbil-i telif olmadığı gibi İslâmi bir devletle de kâbil-i itilâf değildir. Bir devletin umûr-u diyâniyyesiyle umûr-u kazâiyyesi başka başka hizmet-i âmmeler teşkil eder. Binâenaleyh her biri için müstakil bir nezaret lâzımdır.

Adliye Nezareti Umûr-u Kazâiyye Nezareti olduğu için alelumum teşkilât-ı kazaiyyenin mezkûr nezarete rabt ve ilhâkı lâzım olduğu gibi meşîhat-ı İslâmiyyede Umur-u Diyâniyye Nezareti olduğu için ablumum müessesâf-ı diniyyenin idaresi de meşîhat-ı ulyâya tevdî olunmak lâzımdır. Mehâkim-i Şer'iyye başında meclis tedkikat-ı şer'iyye ve kazaskerlik teşkilâtları bulunduğu halde Adliye Nezaretine ilhak edileceğinden teşkilât ve faaliyetindeki hususiyet kat'iyyen haleldâr olmayacaktır. Zaten kanun-u esasiyyenin 118. maddesi ablumum kavâninin tanziminde ahkâm-ı ıkhıyyenin esas ittihaz edilmesini temin ettiği gibi hukuk-u ailenin diğer ahkâmı hukukiyyeye nisbetle daha çok an'anevî bir mahiyeti hâiz olduğu da bütün ulemâ-yı hukukca müsellemdir.

Umûr-u diyaniyye ile umûr-u kazaiyyenin müstakilen ayrı nezaretlere tevdîinden husûle gelecek faide yalnız tevzî-i adalet nokta-i nazarından değildir. Bu tefrikten husûle gelecek en büyük menfaatimiz diyanet nokta-i nazarından olacaktır. Çünkü şimdiye kadar emvâl-i eytâmın erbâhı [kazançları] ve mehâkim-i ehliyyenin idaresi gibi umûr-u maddiyye ile fart-ı iştigalden [aşırı uğraştan] umûr-u diyaniyyeyi nazar-ı dikkate almaya vakit bulamamış olan meşîhat-ı İslâmiyye, artık bu ârızî meşgalelerden kurtulacağı için Zenbilli Ali Efendi'nin tabiri vechile (emr-i ahiretimizi muhafaza)ya hakkıyla çalışabilecek ve ümmet-i İslâmiyyeye lâzım gelen terbiye-i diniyyeyi vermeye muvaffak olacaktır. Meşihat-ı İslâmiyyenin bundan sonra ifâ edeceği vezâif-i âliyye-i diniyyeyi de gelecek makalemizde teşrih edeceğiz.

VIII

Geçen makalelerde, meşîhat-ı İslâmiyyenin vazifesi umûr-u diyâniyye ile işgalden ibaret olduğunu izah etmiştik. Umur-u diyaniyye, itikadat ve ibâdet nâmıyla iki kısımdır.

İbadetler, her mahalde edâ edilmekle beraber, cemaatle icrâsı iktizâ edenler, bilhassa camilerde edâ edilir. itikadların ruhlarda teessüsü [yerleşmesi], Şerâit-i ibâdatın taallümü [öğrenilmesi] ya ilim tarîkiyle, yahut hal tarîkiyledir. İlmin merkez-i ta'lîmi medreseler, halin mekteb-i terbiyesi tekyelerdir. Binâenaleyh (cami, medrese ve tekye) meşîhast-ı İslâmiyyenin idare edeceği üç mühim müessese-i İslâmiyyedir.

Şimdiye kadar bu müesseseleri idare eden Evkaf Nezareti idi. Evkaf Nezareti, bir nevî Maliye Nezareti olduğundan bunların yalnız cihet-i amaddiye ve maliyyesini tanzim edebiliyordu; cihet-i ilmiyye ve terbiyyesi mühmel [ihmal edilmiş] kalıyordu. Bu müesseselerin idaresi, meşîhat-ı İslâmiyyeye intikal etmekle, umûr-u diyâniyyede yeniden bir inkişâf ve intizam husule gelecektir. Çünkü meşîhat-ı İslâmiyyede umûr-u ilmiyye ve terbiyyevîyyede selâhiyet-i kâmileye malik iki meclisi âlî vardır ki Evkaf Nezareti'nde mevcut olamazdı. Bunlardan biri (Fıkıh Encümen-i Dânişi) hükmünde bulunan Fetvâ Emaneti, diğeri de (Tasavvuf Encümen-i Dânişi) mahiyetinde bulunan meclis-i meşâyihtir.

Bunlara ilâveten, bir de (Kelâm Encümen-i Dânişi) mahiyetini hâiz olmak üzere bir (meclis-i mütekellimin) tesis olunursa üçünün birleşmesinden tam bir ulûm-u dîniyye dâr'ül-mesâîsi husûle gelmiş olur.

İslâmiyet ilim ve irfana müstenid bir din olduğu için, umûr-u diyanîyyede kabul ettiği rehberler ancak ulemâ ve urefâ [irfan sahipleri]dır. Rehbaniyyet [rahiplik] gibi, hükûmet-i râhaniyye gibi bid'atlardan münezzeh [peygamber zamanından sonra dinde meydana çıkan şeylerden arınmış] olan İslâmiyetin diyâni teşkilâtına misal aradığımız zaman bunu münhasıran ilmî teşkilatta bulabiliriz. İslâmiyetce, din, aklın bir nevî ilminden, kalbin bir nevî ilhâmından ibarettir. Müslümanlarca müftü, ilm-i fıkıhta mütebahhir [engin bilgili] bir âlimdir; mütekaellim, akâid-i İslâmiyyede [İslâmî inanışlarda] muhakkak

bir hakîm [bilgin] den; şeyh, vicdaniyatta zâik bir ârifden [zevk alan bir irfan sahibinden] başka bir şey değildir. İslâmiyetin bu hususiyet-i fâikasına binâendir ki mezkûr meclislere diyâni encümen-i dânişler nazarıyla bakabiliriz. Meşîhat-ı İslâmiyyede bu meclislerden başka cevâmi müdiriyeti, medaris müdiriyeti, tekâyâ müdiriyeti nâmlarıyla üç müdiriyete de ihtiyaç vardır.

Şimdiki ders vekâleti medâris müdiriyeti vazifesini ifâ edebilirse de diğer ikisinin yeniden tesisi lâzımdır. Çünkü şimdiye kadar cihetlerin yani medreselik, imamlık, hatiplik, postnişinlik gibi vazifelerin tevcihi selâhiyeti Evkaf Nezaretine ait idi.

Meşîhat-ı İslâmiyye, bu selâhiyetleri deruhde etmediği için, bunlar iktizâ eden idâreleri muhtevî değildi.

Bu selâhiyetlerin vaktiyle meşîhat-ı İslâmiyyeye verilmesinden husûle gelen zararlı neticeleri tedkik edelim:

Evkaf Nezareti, sırf mâli bir nezaret olduğu için, imamların, hatiblerin ve âzâların evvelce medâris-i mahsûsada yetiştirilip ba'de tayin edilmeleri lüzûmunu düşünemez, yahut düşünse bile bu işi hakkıyla ifâ edemezdi. Binâenaleyh bu vazifeleri tîiplerin en liyâkatlisine tevcih etmek ıztırârında [zorunda] idi. Bu hâlin ne gibi bir netice verdiğini, acemi neferleri isticvâb eden [sorguya çeken] zâbitlere sorunuz. Bu zevâtın beyânına göre, köylü neferlerin ekserisi, peygamberin ismini bilmediği gibi, hangi mezhebe mensub olduğundan, imamının ismi ne olduğundan bihaber bulunuyor. Bu dinî, cehâlet, yalnız köylere de münhasır değildir, şehirlerde de fukara mahallelerinden hizmetçi, hamal makûlesi kimselerde aynı bilgisizliği görürsünüz. Esâs-ı ilim olan, hatta mukallidin [taklitçinin] imânını sahih tanımayan bir dinin efradında bu kadar amîk bir cehalet-i diniyyenin hükümran bulunması nasıl tecvîz edilebilir? Yetiştirilmesine itinâ edilmeyen uzuvlardan biri de ulûm-u diniyye muallimleridir.

Bu muallimlerin, ulûm-u riyaziyye ve müsbeteden biraz nasib almış olan talebeleri karşısında ki vaziyetleri gayet acıklıdır. Bunlar, ekseriya, talebenin suallerine, makûl ve mantıkî bir cevap itâsından âciz olarak (sus, kâfir oldun!) demekten başka bir şey yapmamakla, talebe nazarında, dînin kadrini [değerini] küçültmektedirler.

Genç yaşta bulunanlar, cevaptan âciz kalanın, bizzat dîn-i İslâm mı yoksa muallimin kendisi mi olduğunu idrak edemez, bu suretle din muallimlerinin cehaleti, talebenin tezelzül-ü itikâdâtına [inançlarının sarsılmasına] sebebiyet verir. Binâenaleyh mekteplerde, itikâdâtın tezelzül etmesi, akâid-i İslâmiyye ile ulûm-u müsbetenin kâbil-i telif bulunmasından değil, ulûm-u diniyye muallimlerinin iki cihetede vâkıf olmamasındandır. İslâmiyet gibi mâ-ba'd ettabiiyâtta [metafizikte] akta, ve ictimâyatta örfe istinâd eden bir din ulûm-u müsbete ile hiçbir zaman teârız etmez [zıt düşmez].

Mekteplerde ulûm-u diniyye tedrisinin bozukluğuna sebep, yalnız muallimlerin ehliyetsizliği değil, aynı zamanda bu hususa dair yazılmış olan kitapların da kifâyetsizliğidir. Bu kitaplar, ancak muhakkak ulema tarafından yazılabilir. Binâenaleyh gerek ehliyetli imam ve vâizlerle kifâyetli ulûm-u dîniyye muallimlerinin yetişmesi ve gerek muhakkık-âne [gerçeği araştırana yakışacak yolda] akâîd ve ilm-i hal kitaplarının yazılması meşîhat-ı İslâmiyyenin himmetli bir teşebbüsüne vâ-bestedir.

Meşîhat-ı İslâmiyyenin umûr-u diyâniyye ile adem-i iştigâlinden husule gelen zararlar, yalnız cehalet-i diniyyenin intişârı ve itikâdâtın bozulmasından ibaret olmamıştır; bunun bir neticesi de icrâ-yı ibadetin ve camilere müdavemetin gittikçe tenâkusa [azalmaya] yüz tutmasıdır. Acaba tenâkus-u nüfus gibi bu tenâkusun da birtakım kâbil-i izale sebepleri yokmudur? Meselâ, bir camide imamın halûk [iyi huylu], hatibin beliğ [düzgün söz söyliyen], vâizin hakim [âlim], müezzinlerle hâfızların hüsn-i savta [güzel sese] malik bulunmaları müdâvimlerinin tezâyüdünü mucib olmaz mı? Hıfzısıhha fikirlerinin hâkim bulunduğu bu devirde, oturup abdest alınabilecek suhîletli çeşme-gâhlar, rutûbetli çoraplarla temas edilmemiş nezâfetli secde-gâhlar tesis etmek imkânı yok mudur? Hâsılı bugün sıhhî, bedîî, mantıkî vicdanların istilzâm ettiği birtakım tedbirler vardır ki, ittihazında hiçbir dinî mahzur olmamakla beraber, birçok maddî ve manevî faideler vardır. Meselâ, İstanbul'da elektrik kandillerinin tatbikiyle camilerin daha sıhhî, daha bedîî bir vaziyet aldığını görüyoruz.

Herhalde eşkâl ve kifâyâtı ancak mercîince ve mütehassıslarınca tayin edilebilen bu gibi tedbirlerin tatbikiyle camilere müdâvemetin gittikçe artacağı şüphesizdir. Fakat bunları düşünüp yapabilmek ancak diyânî bir selâhiyeti hâiz bir mercî-i âlînin vücduna mütevakkıftır. Bu mercî-i âlî ise ancak meşîhat-ı İslâmiyye olabilir.

Görülüyor ki meşîhat-ı İslâmiyye, umûr-u diyâniyyeyi hüsn-i idare için imam, vâiz, hatip ilâ-âhire gibi memurlarla müftüler, medreseler ve ulûm-u dîniyye mütehassısları yetiştirmek zaruretindedir.

O halde, bu memurları ve mütehassısları yetiştirmek için meslekî ve ihtisâsî medreseler tesis etmesi iktizâ eder. Bugün mevcut olan medreset ül-vâizîn gibi bir de medreset ül eimme [imamlar medresesi] ve'l-hutebâ, medreset ülmüezzinîn ve'l-kurrâ [müezzinler ve hâfızlar medresesi], medreset ül-meşâyi teşkili lâzım olduğu gibi bunun fevkinde olarak bir medreset ül-müderrisînin tesisi de elzemdir. Medreset ülmüderrisîn, Arabiyât, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi şûbeleri muhtevî olmalıdır.

Meşîhat-ı İslâmiyyenin bir vazifesi de turuk-u aliyyeyi [tarikatları] gaye-i asliyyeleri dahilinde birer âmil-i ictimâî haline koymaya çalışmak ve tekyeleri hakikaten birer müessese-i terbiyeviyye haline getirmektir.

Bu vazifelerden başka, meşihat-ı İslâmiyyenin icra edebileceği bir hizmet de memâlik-i İslâmiyyenin her tarafına göndermek için birtakım ümenâ-yı din [güvenilir din adamları] yetiştirmek ve bunları a'lâ-yı diyanet için icab eden yerlere göndermektir.

Bu vazifeler haricinde, fetvâ emaneti tarafından bir (muhît-i fetâvâ), meclis-i mütekellimin tarafından bir (ilm-i kelâm), meclis-i meşâyik tarafından bir (ilm-i tasavvuf) kitapları telif ettirmek, tarih-i fıkıh tarih-i kelâm, tarihi tasavvuf, siyer-i nebeviyye, tefsir ve muhit-i ehâdis gibi ihtiyacat-ı âmmeden olan kitapları telif yahut Arapcadan tercüme ettirmek için (telif ve tercüme encümeni) tesis edilmek de cümle-i vezâifindendir.

Hülâsa, vezâif-i diyâniyyenin ifâsı için ne gibi tesisat ve teşkilâta ihtiyaç varsa cümlesini yapmak, camiden muhrum olan köylerde ve mahallelerde camiler inşâ ettirmek, medresesiz mevkîlerde medreseler tesis etmek ve bütün bu vezâifin hakkıyla ifâsı için de alelumun memurîn-i dîniyye ve müntesibîn-i ilmiyyenin müreffehen yaşamasını temin edecek müstevfî [dolgun] maaşlarla iktidarlarına çalışmak cümle-i vezâiftendir.

Çeviriyazı: AYŞE ŞEN

Kâzım Karabekir Paşa ve Cumhuriyetin İlânının Hemen Öncesinde Sözkonusu Olan Başvekilliği

Burada, ilki sonrakine bir giriş niteliğinde, ardarda iki yazı sunuyoruz.

Birinci makaleyi, daha önce, "İttihatçı Faktörü" başlıklı, İngilizce doktora tezine (Leiden, 1984) Kitabiyat bölümümüzde bir vesileyle değindiğimiz, Hollandalı genç tarihçi Erik Jan Zürcher'in Middle Eastren Studies *dergisinin son sayısında çıkan, "*Tarih Kaynağı Olarak Jön Türk Anıları*" adlı yazısından çevirdik (cilt 22, sayı 4, Ekim 1986, s.562-70). Yazarın deyişiyle, 1920'lerin ortalarından itibaren bitip tükenmeyen bir yayın dizisinde "kanonize" edilen (ermiş öyküsü gibi kutsallaştırılan) resmî yakın tarihimize karşı, almaşık bir kaynak olarak kişisel anıların değerini tartışan ve o bağlamda Karabekir'in* İstiklâl Harbimiz *kitabını bir örnek diye inceleyen bu makalenin kuramsal nitelikteki başlangıcını, buradaki amacımız için gerekli görmeyerek atladık. Ancak, köşeli parantez içinde metne birkaç not eklediğimiz gibi 8, 9 ve 10'uncu dipnotlarına da uzunca ilâveler yaptık.*

Bu yazının bir çeşit önsöz oluşturduğu ikinci makale ise, değerli araştırıcı Dündar Akünal'ın, Karabekir'in henüz yayınlanmamış "İnkılâp Hareketleri Neden Oldu? Nasıl Oldu? Nasıl İdare Olundu?" adlı eserinden parçalar aktararak ve onları Atatürk'ün Nutuk'undaki anlatıyla karşılaştırarak, yakın tarihimizin ilginç bir sorununa ışık tutuyor.

Kâzım Karabekir ve İstiklâl Harbimiz Kitabı

ERIK J.ZURCHER

Kâzım Karabekir 1882'de İstanbul'da bir Osmanlı Paşasının [Mehmet Emin Paşa] oğlu olarak dünyaya geldi. Fatih ve Kuleli askerî okullarında öğrenim gördükten sonra, Pangaltı'daki Harbiye ve Erkân-ı Harbiye mekteplerinde okudu. 1905'te sınıfının birincisi olarak mezun oldu. Harbiye'de bir üst sınıfta olan Mustafa Kemal'le tanışmıştı. 1906 Aralığı'nda, Makedonya'daki Üçüncü Ordu'nun kurmayındayken Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girdi. Bu, 1906 Eylülü'nde Selânik'te kurulmuş olan bir gizli komiteydi; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1907'de Paris'teki Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşti.[1] Karabekir İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde hiçbir zaman önemli bir siyasal rol oynamadı, ilgisini askerlik mesleğinde yoğunlaştırdı. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde, Irak'ta ve Çanakkale'de döğüştü. 1918 Ekimi'nde Mondros mütarekesi yapıldığında, kendisini bir Türk sefer birliğinin başında Azerbaycan'da buldu. Mütarekeden az sonra, Erkânı Harbiye-i Umumiye reisi olması için İstanbul'a çağırıldı. Ama öneriyi reddetti. Ondan sonra, tümenleri Tekirdağ ve Bandırma'da bulunan 14. Kolordu komutanlığına atandı.

Kâzım Paşa, 1918 Ekimi'nden itibaren İttihat ve Terakki içinde, özellikle de asker üyeleri arasında tasarlanan, Anadolu'da ulusal bir direniş hareketi örgütlenmesi fikrini ilk destekleyenlerden biriydi. 1919 başlarında, birliklerini Trakya'dan Anadolu tarafına geçirdi. Bununla birlikte, ulusal bir hareket için gerçek temelin, ancak İtilâf devletlerinin erişemeyecekleri Doğu'da atılabileceğine inanıyordu. 1919 Martı'nda, karargâhı Erzurum'da olan, doğu Anadolu'daki 15. Kolorduya (eski 9. Ordu) kendisini tayin ettirmeyi başardı. Orada hemen Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin faaliyetlerini teşvik etmeye girişti. Bu örgüt, 1918 Aralık ayında, İstanbul'a doğu illerinden gelen birtakım İttihatçılarca o bölge üzerindeki Ermeni iddialarına karşı koymak için kurulmuştu, şimdi de ünlü Erzurum Kongresi'ni hazırlıyordu[2].

Ulusal direniş hareketinin ilk evresinde (1918-20), Karabekir Anadolu'daki en önemli asker kişiydi, çünkü elindeki kuvvet, milliyetçilerin emrinde bulunan yegâne düzenli orduydu[3]. Karabekir, birliklerinin seferberlikten çıkarılıp hazer (barış) durumuna getirilmelerini başarıyla sabote etti ve 1920 güzünde onları, Ermeni Cumhuriyeti'ni Türkiye'nin toprak iddialarını kabul etmeye ve Kars'la Ardahan sancaklarının Türkiye'ye verilmesine razı olmaya zorlamakta kullandı.

Bundan sonra, dikkatler Batı cephesine kaydı ve Karabekir'in rolü gitgide daha az önemli hale geldi. 1920'den itibaren, toplantılarına katılmamakla birlikte, TBMM'nin saymaca bir üyesiydi. 1923'ten başlayarak iktidar merkezinden yavaş yavaş koparılan ve Hüseyin Rauf Orbay'ın (1881-1964)[4] önderliği altında, Atatürk'ün çevresindeki grubun kökten-

ci ve otoriter eğilimlerine karşı çıkan ulusal direniş öncüleri grubundan oldu. 1924'te bu karşıtlık, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuyla uç verdi. Partinin kurulması girişimi kendisinden gelmemekle birlikte, Karabekir bu çalışmalara duygudaşlık gösteriyordu. Meclisteki yerini almak için Ordu Müfettişliğinden istifa etti[5] ve yeni partiye başkan seçildi. TCF, baştaki CHF'na ılımlı, liberal-demokratik bir almaşık oluşturuyordu. Ama yeni parti, başından itibaren baskı altında tutuldu, 1925 Martı'nda Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasından hemen sonra da kapatıldı. Bu hayli başarısız muhalefet döneminde Karabekir göstermelik bir şekil olarak kaldı ve ne partinin örgütlenmesinde ne de programının düzenlenmesinde etkin bir rol aldı[6]. Bir yıl sonra TCF'nın önderleri, 1926 yazındaki İzmir Suikast Girişimini izleyen mahkemelerin temizlediği gruplar arasındaydı[7]. Kâzım Karabekir ve TCF'yle ilişkili diğer saygın askerî ileri gelenler beraat ettirilmiş olmakla birlikte, Mustafa Kemal'in çevresindeki köktenci kanat başat durumda kaldığı sürece, Karabekir'in kariyeri sona erdi.

Bunu takip eden yıllarda, emekliye ayrılmış ve kırgınlık içinde İstanbul'da yaşadı; kendisini bir sürü kitap yazmaya ve hayli ilkel türden müzik besteleri yapmaya verdi. Bu görece karanlık yaşam, Atatürk'ün 1938'deki ölümüne değin sürdü. Sonra siyaset sahnesine döndü; ama bu, kendisine gerçek bir güç verilmeksizin, biçimsel bir rehabilitasyondan ibaret kaldı. 1939'da TBMM'ne yeniden seçildi. [V. dönemin Ocak ayındaki son üç haftasında ara seçimle ve VI., VII., VIII. dönemlerde de İstanbul milletvekili oldu; 5 Ağustos] 1946'dan bir buçuk yıl sonraki ölümüne [26 Ocak 1948'e] kadar bu kurula başkanlık bile etti.

Ömrünün son yirmi yılında yazdığı (yayımlanmış) birçok kitabından en önemlisi, anıtsal (1230 sayfalık!) *İstiklâl Harbimiz*'dir. Bu yapıt, Türk bağımsızlık savaşının, Karabekir Paşa'nın kendi deneyimine ve kişisel arşivine dayanan bol belgeli bir tarihidir; metin 1000'i aşkın belge içermektedir.

Bu yapıtın yayımlanmasının öyküsü, çağdaş Türkiye'de basın özgürlüğünün gelişmesini yansıtan başlı başına bir örnek olaydır. Karabekir'in 1927-33 yılları arasında malzeme topladığı ve müsvetteyi hazırladığı anlaşılıyor. 1933'te ulusal direniş hareketiyle ilgili anılarının *İstiklâl Harbimizin Esasları* adını verdiği kısa bir özetini basmasını, yayıncı Sinan Omur'dan istemiştir[8]. Fakat o yılın Nisan ayında, Atatürk'ün yakınlarından olup Ankara İstiklâl Mahkemesi üyeleri olarak 1925-26'da yapılan kovuşturmalarda önemli roller oynayan Kılıç Ali (1888-1971) ve Kel Ali Çetinkaya'nın (1878-1949) emirleriyle basım durduruldu[9]. Kitabın provaları toplandı ve yakıldı. Ama bunların dayandığı malzeme, zamanında saklanmış ve kurtarılmıştı[10]. Karabekir'in geri kalan ömrü boyunca, ne özetin ne de bütün yapıtın yayımlanmasına kalkışıldı; fakat DP'nin 1950 seçimlerinde kazandığı zaferden sonra, Karabekir'in kalıtçıları siyasal havayı daha elverişli buldular ve anıların yayımına yeniden girişildi. İlkin 1951'de *Esaslar* çıktı. Bu "deneme balonu'ndan sonra, daha geniş yapıtın basılması düşünülebilirdi. 1959'da Karabekir'in kızları, Türkiye Yayınevi'ne bu kitabı basma ve yayma izni verdiler. Tabiatıyla bu kadar hacimli bir kitabın dizilip basılması hayli zaman aldı ve yapıt 1960 Temmuzu'nda satışa çıkarıldı. Bazı gazetelerde yasaklanması için çağrılar yapılmakla birlikte, kitap birkaç ay olaysız satıldı. O sıra Türkiye, 27 Mayıs 1960 hükûmet darbesiyle iktidara gelen Millî Birlik Komitesi'nce yönetiliyordu.

1961 Ocak ayında, *İstiklâl Harbimiz*'in yayımlanmasıyla ilgili durum toptan değişti: savcı soruşturma açtı, sonra da (Martta) Atatürk'ün anısına hakaret edilmesini cezalandırılmayı gerektiren bir suç haline getiren (1951'de çıkmış) 5816 sayılı yasanın birinci ve ikinci maddelerini ihlâl ettiği iddiasıyla kitabın yayımcısını dava etti. [İstanbul 2. Sulh Ceza M. 61/23][11]

İddianamede kitaptan 34 parça kanıt olarak gösteriliyordu. Fakat davanın açılması kararı, muhtemelen kitabın kendisinden çok, yayımcısının kişiliğiyle ilgiliydi: Tahsin Demiray, o sıralar Adalet Partisi'nin kurucularından biri ve ilk genel sekreteri olmuş ve kitaba karşı başlatılan kampanya da, devrilen ve yasa-dışı hale getirilen DP'nin kalıtçısı olduğunu pek gizlemeyen pu partinin kuruluşunun ilk adımlarına denk gelmişti. Ekim'de TBMM'ne seçilerek dokunulmazlık kazanması üzerine Demiray'ın yargılanması askıya alındı. 1965'teyse Demiray yeniden seçilmek için adaylığını koymadı ve kendisi davanın tekrar açılmasını istedi. Muhakeme yapıldı ve nihayet 1968 Kasımı'nda kitabın satışı serbest bırakıldı. Demiray davayı teknik bir nokta nedeniyle kazanmıştı: savcı, soruşturmayı 1960'ta, yasanın gerektirdiği gibi yayından itibaren altı ay içinde açmamıştı[12].

Birçok anı arasında, Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz*'ini öylesine ilginç ve önemli kılan, Atatürk'ün 1927'deki ünlü *Nutuk*'una benzerliğidir. *Nutuk*, bazan son derece yanlı bir görüş içerdiği teslim edilmekle birlikte[13], çoğu kez, Türk devriminin en yetkin incelemesi olarak görülür ve kullanılır. Gerçekte, 1927'de verildiği zaman *Nutuk*'un bundan çok başka bir işlevi vardı: bir önceki yıl, ulusal hareket içinde yapılan tasfiyeleri, bağımsızlık savaşının (aralarında Karabekir'in de bulunduğu) eski önderlerinin sahneden çekilmesini haklı göstermek için söylenmişti. *Nutuk*'ta Atatürk'ün bu eski arkadaşlarını eleştirmeye ayrılmış en az 52 pasaj vardır ve bütün metin boyunca, bunların rolleri azımsanır[14].

İstiklâl Harbimiz, birçok bakımdan bir anti-*Nutuk*'tur. Her iki anı da biçimce birbirine çok benzediği gibi, Karabekir'inki 1922'de milliyetçilerin Yunan kuvvetlerine karşı kazandığı zaferle sona ermekle birlikte, geniş ölçüde aynı konu ve dönemle ilgilidir. Karabekir, sonrası için, "Bundan sonraki ahval herkesce görülmüş ve görülmektedir" der (s.1). Anılarının ilk taslağını 1926 ile 1933 yılları arasında yazdığını bilmemiz de, bu kitabın *Nutuk*'a bir tepki olması olasılığını artırmaktadır; ayrıca, gerek *İstiklâl Harbimiz*'in mottosu (İstiklâl harbi yaptık. Âmilleri yazmazsa, tarihi masal olur), gerekse *İstiklâl Harbimiz'in Esasları*'nınki (Yanlış bilgi felâket kaynağıdır), kolaylıkla *Nutuk*'un üstü örtülü eleştirileri olarak yorumlanabilir.

Birçok noktada Karabekir'in verdiği tarih bilgisi, çağdaş Türk tarihbilimciliğinin bu dönem için dayandığı *Nutuk*'takinden hayli farklıdır. En önemli ayrılıklar şöylece özetlenebilir:

1— Karabekir'e göre, Anadolu'da ulusal bir direniş hareketi hazırlayan arkadaşlarına katılmadan önce, Mustafa Kemal çok fazla beklemiş ve tereddüt etmiştir.

2— 1919 Mayısı'nda Anadolu'ya gelince, Mustafa Kemal Erzurum Kongresi'ni hazırlamakta olan doğu illerinin embriyon (oğulcuk) evresindeki ulusal örgütlenmesini es geçmek ve Sıvas'ta ayrı bir ulusal kongre örgütlemek istemiştir. Önce Erzurum'a gelmeye ve sonra Sıvas'taki ulusal kongreyi yapmaya zorlukla ikna edilebilmiştir.

3— Öteki önderlerin çoğu ulusal hareketi, henüz olağanüstü koşulların gerektirdiği geçici bir gelişme sayarlarken, Mustafa Kemal İstanbul hükûmetiyle her türlü iletişimi keserek, hareketi köktenci bir çizgiye getirmiş, fiilen bağımsız hale sokmuştur.

4— *İstiklâl Harbimiz*'de Türk milliyetçileriyle Bolşevikler arasındaki ilişkilere çok yer ayrılmıştır. Doğu cephesi komutanı olarak Karabekir bu ilişkilerin gelişmesini yakından gözlemiş, fakat Sovyet yardımının önemini o da kavramış olmakla birlikte, Mustafa Kemal'i Bolşeviklere ve onların fikirlerine fazla yatkın bulmuştur. Karabekir; kendisinin taktik esnek-

liği olmadığı için, onun Bolşeviklerin ulusal hareketi ele geçirmelerine izin vereceğinden korkmuştur.

5— Mustafa Kemal otoriter ve aşırı bir tavır takınmakla suçlanmaktadır; Karabekir'e göre, onun bu tutumu, özellikle ulusal eylemcilerin bile Batıdakinden ideolojik olarak çok daha tutucu oldukları Doğu illerinde, hareket içinde bir güvensizlik havasının yayılmasına yol açmıştır. Mustafa Kemal'in ve çevresinin "ahlâka aykırı" yaşam biçimleri hakkında çıkan söylentiler, bu duyguyu pekiştirmiş ve hareketin başına Mustafa Kemal'den başka birinin getirilmesi girişimlerine neden olmuştur.

6— Karabekir, Mustafa Kemal'in 1920 yazında, Bolşevik baskısı yüzünden, Kars ve Ardahan'ı geri alma harekâtını erteletmesini de eleştirmektedir.

Bütün *İstiklâl Harbimiz* boyunca, Karabekir kendi rolünü vurgulamakta, örneğin Mustafa Kemal 1919'da Erzurum'a gelince, hükümetin emrine rağmen onu tutuklamayı reddetmesini, ordudan çıkarıldıktan ve ordu müfettişliği Karabekir'in kendisine önerildikten sonra bile onu önder olarak desteklemeyi sürdürmesini anlatmaktadır. Mustafa Kemal'in önderliğini ancak Kâzım Karabekir'in açık desteğiyle sürdürebildiği bu çok önemli olay *Nutuk*'ta tamamen atlanmıştır, ama başka anılarda gayet iyi belgelenmiştir[15].

İstiklâl Harbimiz'in güvenilirliği hakkında ne söyleyebiliriz? Önce, yazarın kişiliğine ve amaçlarına bakalım. Karabekir, bu kitabın sayfalarında kesinlikle övünmeye ve böbürlenmeye eğilimli, yetenekleri hayli sınırlı ama dürüst bir insan olarak canlanıyor. Uzak görüşlü bir siyasetçi olmadığı da besbelli. Kitabı, açıkça bir savunu girişimidir, kamusal yaşamdan zorla eletek çektirildiği ve Kemalist kaynaklarda, özellikle de *Nutuk*'ta rolü azımsandığı için büyük bir kırıklık içinde olduğu bir dönemde yazılmıştır. Buna karşılık, kitap geç yayınlanmış olabilir, ama hemen hemen kesinlikle, anlatılan olayların üstünden görece kısa bir süre geçmişken kaleme alınmıştır. Yaygın olarak iyi belgelenmiştir ve sunulan belgeler, hiç değiştirilmeden aktarıldıkları izlenimini vermektedir.

Karabekir'in anlattıklarıyla Atatürk'ünküler arasındaki özgül ayrılıklara gelince, önemli birçok örnekte, onun anlatımını diğer kaynaklar da doğruluyor. Mustafa Kemal'in 1918-19'da Anadolu'ya geçen ilk yüksek rütbeli subaylardan biri olmadığı gerçektir (cepheden döndükten sonra, başkentteki ilk dört beş ayını siyasal kombinezonlar kurmaya çalışmakla geçirmiştir) ve onu, "Anadolu seçeneği"nin doğruluğuna başkaları inandırmış ve yola çıkarmışlardır[16]. Erzurum Kongresi'ni es geçmek ve onun yerine, kendi toplayacağı bir ulusal kongre yapmak istediği, başka anılardan da anlaşılmaktadır[17]. Mustafa Kemal'in otoriterliğinin ve radikalliğinin (ve özel yaşam biçiminin) eleştirilerinin izlerine birçok yerde rastlanabilir. Bunların, 1921'de Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kurulmasına yol açtıkları doğu illerinde özellikle güçlü olduğu görülüyor[18].

1922'de Ankara'da TBMM'ndeki İkinci Grubun kurucularını da aynı etkenler harekete geçirmiştir[19]. Mustafa Kemal'in konudaki ünü, Enver Paşa 1921 yazında onun yerine geçmek için Anadolu'ya gelmeye kalktığında, dayandığı güçlü noktalardan biriydi[20]. Hiç kuşkusuz, *İstiklâl Harbimiz*'de bunların vurgulanması, Karabekir'in kendi dinsel tutucu tavrını da yansıtmaktadır.

Milliyetçilerin Sovyetler Birliği'yle ilişkileri, karmaşık ve çekici bir sorundur[21]. Mustafa Kemal'in bir ip cambazı gibi, bir yandan Bolşeviklerle (ulusal hareketin bekası için zorunlu) iyi ilişkiler sürdürürken, aynı zamanda ülkeyi "Sovyetleşme"ye uğratmadığı açık olmakla birlikte, Anadolu'da bir Sovyet devletinin kurulmasını herhangi bir anda ciddi ciddi düşünmüş olma olasılığı son derece zayıftır. Belki Karabekir'in kavrayamayacağı ölçüde, çok incelikli bir oyun oynamıştır.

İstiklâl Harbimiz, Nutuk'a dayanan "resmî" tarihle bu çarpıcı farkları göstermekten başka her türlü ayrıntılı konu için de bir bilgi madenidir.

---

[1] Karş. Erik J.Zürcher, The Unionist Factor, *The Role of the Committes of Union and Progress in the Turkish National Novement: 1905-1926* (Leiden, Brill, 1984), s.38-44. Karabekir'in İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki kendi rolü hakkında, bknz. 1945'te yazdığı, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1908* (İstanbul: Faruk Özerengin, 1982).

[2] Karş. Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum* (Ankara: Ziraat Bankası, 1946). Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler* (İstanbul: Doğan Kardeş, 1952), s.490-91.

[3] 1919'da Karabekir'in 15. Kolordusunun insangücü 17.860 kişiydi. Tam seferberlik halinde bu kuvvet 30.000 nizamî askerle 20.000 kadar düzensiz askere (sunuf-u muhtelife, aşiret, milis vb.) çıkabilecekti. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* [İstanbul: Türkiye, 1960], s.25.)

[4] H.Rauf Orbay bir Osmanlı Amiralinin oğluydu. Kendisi de, 1912 Balkan Savaşı'nda *Hamidiye* kruvazörünün komutanı olarak ulusal bir kahraman haline gelmişti. 1919'da ulusal direniş hareketinin öncülerinden biriydi. Milliyetçilerin Heyet'i Temsiliye'sinde ve son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında üyeydi, 1920'de İngilizlerce oradan alınıp Malta'ya sürülmüştü. Ankara'ya dönünce vekillik ve başvekillik yaptı. Anıları ilkin, Feridun Kandemir tarafından Türkpetrol'ün malî desteğiyle 1962 Mart - 1963 Şubat ayları arasında yayımlanan *Yakın Tarihimiz* dergisinde çıktı [sonra kitap olarak da basıldı].

[5] Temmuz 1923 tarihli bir kararnameye göre, ordu subayları ancak görevlerinden ayrıldıktan sonra meclise girebilirlerdi (askerlikten ayrılmış olmaları gerekmiyordu), fakat bu kural ancak Kasım 1924'de uygulandı. (Karş. Michael Finefrock, "form Sultanate to Republic: M.K. Atatürk and the Structure of Turkish Politics 1922-1924," yayımlanmamış doktora tezi, Princeton, 1976, s.227.)

[6] Ben halen TCF'nın tarihini yazmakla uğraşıyorum.

[7] Karş. Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri* (İstanbul: Temel 1971), Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü* (İstanbul: Ekicigil, 1955). Ayrıca bkz. Zürcher, *a.g.e.*, s.142-65

[8] Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları* (İstanbul: Sinan, 1951) [Zürcher'in görmediği anlaşılan bir kitap, bu konuda ilginç bilgiler içeriyor; Feridun Kandemir, *Kâzım Karabekir'in Yakılan Hatıraları Meselesinin İçyüzü* (İstanbul: Yakın Tarihimiz Yay. 2, 1964). Daha ziyade popüler tarihçi - gazeteci olarak tanınan bu yazar, Kurtuluş Savaşı yıllarında istihbaratçılık yapmıştı. Onun derlediği bilgilere göre, işin evveliyatı şöyledir: Siirt milletvekili Mahmut [Soydan (1883-1936), Kurtuluş Savaşı sırasında TBMM Reisi'nin refaket zabiti, Atatürk'ün sofra arkadaşlarından] sahip ve başyazarı olduğu *Milliyet* gazetesinde 24 Mart 1933 günü "Millîci" imzasıyla "Ankaralının Defteri" başlıklı bir tefrika yayımlamaya başlamıştır. Bu anı notları, okununca "kafalarımızda yaşayan bazı putlar, hafızalarımızı dolduran bazı kanaatler mutlaka yıkılacak, parçalanacaktır" vaadi yapılmıştır. Tefrikada ilk olarak, Çerkez Ethem'i iyi idare edemediği için Ali Fuat (Başgil) (Cebesoy) Paşa'ya sataşılmış, 27 Nisan'da da Kâzım Karabekir Paşa hedef alınarak, onun bir genel valilik kurulması amacıyla Erzurum'a gelen TBMM ikinci reisi Celâlettin Arif Bey'in bölgecilik fikirlerinin etkisi altında bazı yanlış hareketlerde bulunduğu, Ermenistan'a karşı harekât yapması için kendisine Ankara'dan talimat verilmesine karşın, cephe gerisinde entrikalar çevirmekle oyalandığı ileri sürülmüştür. Karabekir, *Milliyet*'e bu iddiaları yalanlayan bir mektup göndermiş ve bu tekzip gazetede aynen çıkmıştır. *Milliyet* ertesi günden başlayarak, yine "Millici" imzasıyla Karabekir'e dört cevap vermiştir. Bunların ilkinde, gazete, paşaya şöyle meydan okumaktaydı: ...muhterem paşa, neşrettikleri şarkılı ibret eseri yerine, İstiklâl Harbi'nin birkaç safhasını vatan çocuklarına öğretecek başka bir eser hediye etselerdi, tarih ve hakikat namına daha büyük bir hiz-

met görmüş, umumi efkârın kendi haklarında, Millî Mücadeledeki hizmet ve tesirleri hakkında, kafalarda yaşattığı müphem hükümlere, kendi elleriyle, kendi yazılarıyla hakiki istikametlerini vermiş olurlardı. Kanaatimizce, bugün bile vakit geçmiş değildir. Muhterem Paşa hazretlerine arzedebiliriz ki, hatıralarını neşrettirmek için sütunlarımız her vakit emirlerindedir.

Fakat basında iş, Karabekir'e yönelik bir genel saldırıya dönüşmüş, *Cumhuriyet*'te Yunus Nadi, *Hâkimiyet-i Milliye*'de Falih Rıfkı Karabekir'e karşı bayrak açmışlar, onun iddialarının Millî Mücadeleyi Atatürk'ün değil, kendisinin başlattığı anlamına geldiğini söylemişlerdir. Falih Rıfkı'nın Atatürk'ten Karabekir'in mektubu hakkındaki izlenimlerini sorması üzerine, o da, "bu mektubu yazan üzerine akıl doktorlarının dikkat nazarını celbederim" demiş ve bu yargı, bütün gazeteler tarafından alıntılanmıştır. Karabekir, *Milliyet* başta olmak üzere tüm gazetelere ikinci bir açıklama mektubu yollayarak belgeler sunmuştur. Bu arada, Falih Rıfkı'yla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

... ilk mektubum hakkında cumhurreisi hazretlerinin mütalâalarını soran insanın, Sakarya muharebeleri sırasında okuduğum yazıları da kulaklarımda çınladı: 'Bizim genç ihtilâlcilerimiz iptida vatanperverlik, sonra milliyetperverlik örneklerini Rumeli'nin kâtil ihtilâlcilerinden aldılar. Renkli mitingler ve feryatlı nümayişler bize Bulgar rençperleriyle Rum garsonlarının bergüzar bıraktığı emsalsiz çirkinliklerdir. Meşrutiyet, İstanbul'a iki Rumeli cemaatinin, Bulgar ve Rum ihtilâlcilerinin gıptasile beraber geldi.'

Yunan ordusu vatanın bağrına çökmüş, Anadolu içerilerine Türkü boğmaya gidiyor ve Türkün genç ihtilâlcileri, tek dağ başı mezar oluncaya kadar çarpışmak azmiyle, Türkün istiklâl ve hürriyetini kurtarmağa uğraşırlarken, Doğnun en hücra köşelerine kadar sokulan *Dergâh* mecmuasındaki Falih Rıfkı imzalı yazı işte bu idi. ...ibretle okunmağa değer. Bunu Karabekir'in yine belgeler gösterdiği 3-6. mektupları izlemiş, *Milliyet* de artık açıkça Siirt meb'usu Mahmut imzasıyla her keresinde bunlara sert cevaplar vererek tartışmayı manşetlere çıkarmıştır. Mayıs ortalarında daha da kızışan bu kavgaya, tabiatıyla hepsi Karabekir'e karşı olarak diğer gazeteler de katılmışlardır. *Hâkimiyet-i Milliye*, Anadolu Ajansı tarafından yayılan bir yazısında şunları ileri sürüyordu:

Son vesikalardan sarahatle anlaşılıyor ki, Karabekir Paşa'nın aklından geçen şey, eğer elinden gelirse, Şark vilâyetlerine bir Karabekir beyliği kurmakmış. Bereket ki, o bunu dahi yapacak kudrette değil(di). Yoksa Anadolu tavaif-i mülûk anarşisi içinde kalacak ve Anadolu'nun parçalanması suikastı, bizim kendi elimizle fiilîleştirilmiş olacaktı.

Sonunda, Karabekir'in *Milliyet*'e 7. cevabı yayımlanmamış (metin, Kandemir'in kitabının 87-89. sayfalarındadır) ve gazeteler "K.K.Pş. tarihî hakikatlerden yalnız tegafül etmekle kalmıyor, onları inkâr ve tahrip ediyor/K.K.Pş.'nın kendi kendisine Ermenistan fâtihi vaziyeti vermesi de sadece bir tarih hadisesini tahriften ibaret-tir/Sabık Şark cephesi kumandınının son iddia desteklerini yıkan vesikalar..." gibi iri başlıklarla, artık sesini duyurmak olanağı elinden alınan Paşaya durmadan yüklenmişlerdir. İşte, *İstiklâl Harbimizin Esasları* bu koşullarda hazırlanmış, 27 Mayıs 1933'te basımı tamamlanmış, dağıtım ve satışıyla da Kanaat Kütüphanesi sahibi İlyas Bey görevlendirilmiştir.]

[9] İstiklâl Mahkemeleri, ilkin 1920'de casusluk ve asker kaçaklığı ile uğraşmak üzere kurulmuşlardır. Zaferden sonra kaldırılmışlar; fakat 1925 Martı'nda Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldıktan sonra, biri doğudaki Kürt ayaklanmasının sorumlularını cezalandırmak, ötekiyse yurdun geri kalan her yerinde muhalefetle hesaplaşmak için, yeniden iki İstiklâl Mahkemesi kurulmuştur. [Zürcher'in Nisan'da provalarının yakıldığını söylediği *İstiklâl Harbimizin Esasları* kitabı, yukarıda değindiğimiz kaynağa göre, Mayıs ayı sonunda dağıtıma verilmek üzere ciltlenmekteymiş. Kandemir, kitabın binlerce nüshasını bir geceyarısı Sinan matbaasından aldırıp şehir dışındaki bir tuğla harmanında yaktıranın bir gizli komite olduğunu ve bu komite erkânı arasında, Kılıç Ali ile Ali Çetinkaya'dan başka Recep Zühtü'nün de bulunduğunu yazıyor [Recep Zühtü Soyak için, *Tarih ve Toplum*'un Mayıs 1985 tarihli 17. sayısına başvurulabilir, s.2]; ona bakılırsa, CHF İstanbul Müfettişi Cevdet Kerim İncedayı da bu tertibe dahildir, hatta işin başında Dahiliye Vekili Şükrü Kaya vardır. Karabekir'in basım sırasında matbaadan aldırdığı beş takım formayı da bulup yok etmek için, gizli komite İstanbul Emniyet Müdürü Fehmi Beyden yararla-

narak 4 Haziran 1933 günü sabah saat 4.30'da Karabekir Paşa'nın Erenköy'deki köşkünü polislere inceden inceye aratmıştır. Karabekir'in 95 dosya tutan bütün evrakına el konulmuş ve bunlar dört çuvala konulup götürülmüştür.]

[10] Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, s.190-2. [Kandemir'in kitabında Karabekir'in evrakını ne zaman geri almayı başardığı belirtilmiyor. Muhtemelen çoğunu istirdat etmiştir, ama bazıları da kaybolmuş olabilir. Eskiden Harb Tarihi Dairesi'nde askerliğini yapan bir arkadaşımızın oradaki emekli paşalardan duyduğuna göre, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, milletvekili olarak iade-i itibar eden Karabekir arşive gelir ve doğu cephesi dosyalarını çıkarttırarak kopyalar alırmış. Acaba yitik belgelerinin yerine koymak için mi bunlarla ilgileniyordu?]

[11] "Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır." (Madde 1)

[12] Bu davanın bütün öyküsü şu kaynakta anlatılmıştır: Tahsin Demiray, *İstiklâl Harbimizin Müdafaası* (İstanbul: Türkiye, 1969).

[13] Karş. Finefrock, *a.g.e.*, s.57. Nutuk'un bir tarih kaynağı olarak değeri üstüne yeni bir tartışma için bknz. *Felsefe Kurumu Seminerleri (1974-75* 3: Türkiye'de Tarih Eğitimi (Ankara, 1977), s. 404-32.

[14] Karş. Zürcher, *a.g.e.*, s.162.

[15] Örneğin bknz. Rauf Orbay'ın anıları, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 3, s.50-52. Ayrıca karş. Talât Hasırcıoğlu, "K.Karabekir M.Kemal Paşayı Tutuklamayı Reddediyor," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 4, (1968), s.10-14.

[16] Erik J.Zürcher, "Atatürk and the Start of the National Resistance Movement," *Anatolica*, Sayı 8 (1981), s.99-113.

[17] Rauf Orbay'ın anıları, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 3, s.48. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları* (İstanbul: Vatan, 1953), s.72.

[18] Atatürk, *Nutuk*, Cilt, 2, s.596-601.

[19] Tunaya, *a.g.e.*, s.537-9. Frederick W.Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, MA: MIT, 1965), s.306-23. Mete Tunçay, *TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* (Ankara, Yurt, 1981), s.42-7.

[20] Karş. Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hatıraları: İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa* (İstanbul: 1949). Ayrıca bknz. Paul Dumont, "La fascination de bolchévisme. Enver Pacha et le Parti des Soviets Populaires. 1919-1922," *Cahiers de Monde Russe et Sovietique*, Sayı 16/2 (1975), s. 141-66.

[21] Karş. Dumont, a.g.m. ve yine Paul Dumont, "Bolchévisme en orient. Le Parti Communiste Turc de Mustafa Suphi. 1918-21," *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Sayı 18/4 (1977), s. 377-409. [Bu makalenin Türkçe çevirisi *Birikim*'in Mart 1980 tarihli 61. sayısında çıkmıştır, s.38-55; ayrıca Mete Tunçay'ın ek notları, s. 56-60.] Ayrıca bknz. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri. Ekim Devrimi'nden Millî Mücadeleye* (İstanbul: Gözlem, 1979).

Kâzım Karabekir Paşa'nın Başvekilliği

DÜNDAR AKÜNAL

İsmet Paşa Lozan Antlaşması'nın imzalanması üzerine yurda dönme hazırlıklarına girişir. O daha dönmeden, Rauf Bey 4 Ağustos 1923 günü İcra Vekilleri Heyeti Reisliği görevinden istifa eder.

Atatürk yeni kabinenin kurulması için aynı gün hazırlıklara başlamıştır. Bu, Cumhuriyet öncesinin son kabinesi ile ilgili gelişmeler Nutuk'da 8 Ekim 1919 olayları sırasında anlatılır.

Benim burada konuyu yeniden ele almamın nedeni, Kâzım Karabekir Paşa'nın henüz yayımlanmamış bir eserini görmüş olmamdır. Kâzım Karabekir'in İnkılâp Hareketleri Neden Oldu? Nasıl Oldu? Nasıl İdare Olundu? *adı verilen bu eserini, baskıya hazır hale getiren Paşa'nın damadı Profesör Faruk Özerengin'in lûtufkâr yardımları ile inceleme olanağı elde ettim. Kendisine teşekkür borçluyum.*

Nutuk*'ta anlatıldığı üzere, Atatürk başbakanın istifası akşamı konuyu görüşmek, fikirlerini almak için bazı kişileri, bu arada* Kâzım Karabekir*'i Çankaya'ya çağırır. Fethi Bey, Fevzi Paşa, Fuat Paşa Kâzım Paşa, Ali Bey, Celâl Bey, İhsan Bey, bakanlar, daha on, on beş kişi ve Kâzım Karabekir Paşa ile birlikte toplanırlar, "İnkılâp"ta (Bu yazıda Karabekir'in basılmamış eseri bu adla anılacaktır) Ahmet Ağaoğlu Recep ve Rasim Beylerin de adları verilir. Toplantıya yemekten sonra Lâtife Hanım'ın da katıldığı belirtilir.*

Yüksek Düzeydeki Kişilerin Hükûmette Görev Almamaları Sorunu

Nutuk'da çağrılanlardan Kâzım Karabekir Paşa'nın Atatürk'ün yanına gelmeden önce parti genel sekreteri Recep Bey'le görüşerek ona toplantıya çağrıldığını, belki de kendisine hükûmet başkanlığı teklif edileceğini, bu yüzden şimdiden durum üzerinde aydınlatıcı bilgi verilmesi isteğinde olduğunu söylediğine ve toplantıda da Kâzım Karabekir'in hükûmet kurma isteğinin belirdiğine işaret edildikten sonra şöyle denilmektedir: Kâzım Karabekir Paşa görüşme sırasında "böylece de millete hizmetten çekinmediğini pek haklı ve yerinde olarak ortaya atmıştı" (1934 bas., c.1., s.160).

Atatürk'ün pek haklı bulduğu Kâzım Karabekir'in hükûmet başkanlığı isteği üzerinde durmasının nedeni, paşanın 8 Ekim 1919 tarihinde çektiği bir telgrafında ileri sürdüğü düşüncelerle istek arasında aykırılık görmesindendir. Telgrafın

metni *İstiklâl Harbimiz* s(.348)'de de, *Nutuk* (c.3, s.163)'da da yayımlanmıştır. 4 ve 5 Ağustos toplantılarını daha iyi anlamak için bu telgrafı tanımak gerekir:

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal'in; toplanacak Millet Meclisi üzerine İstanbul'la tel görüşmeleri yaptığı sırada çektiği bu telgrafta Karabekir; Temsil Heyeti'nden Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in ve bu düzeyde etkileri büyük olan kişilerin milletvekili olduktan sonra ve hatta hiçbir zaman hükûmette görev almamalarını... Millet Meclisi'ndeki grubun başında olarak "Meclisi Millî" içinde etkin durumda ve denetleyici rolünde kalmalarını ister. Bunu başarının en gerekli bir şartı, temeli görür. Çünkü, paşaya göre, bu düzeydeki kişiler kendi çevrelerinden ayrılıp hükûmete geçtiklerinde Millî Meclis hep güçsüz kalmış ya da istikrarsızlık içinde parçalanmıştır.

Yukarda değindiğimiz üzere, Atatürk, Karabekir'in başbakanlığı sözkonusu olduğu sırada paşanın bu düşüncelerini değiştirmiş olduğunu söyler ve bu değişikliği haklı da bulur. *Nutuk*'ta ayrıca, hükûmette görev almaması istenilen yüksek düzeydeki kişiler arasında bizzat Kâzım Karabekir Paşa'nın kendisinin de bulunduğunun kuşkusuz ve doğal olduğuna işaret edilir.

Atatürk ile Rauf Bey'in *"ve bu kıbalde olan zevat-ı müessire-i âliyenin mebus olduktan sonra da bir veçhile hükûmete karışmıyarak dâima Meclis-i Millî'deki grubun re's ve rolünde nâfiz ve kabinenin şekil ve terkibi ve ricalinin kıymet ve hüviyeti ne olursa olsun dâima Meclis-i Millî içinde nâfiz ve murakıp bulunmadığı en mühim ve hadise-i muvaffakiyet ve elzemüttatbik bir karar"* görmek yolundaki düşünce üzerine *Nutuk*'ta bir parantez daha açılır ve Atatürk konunun verdiği fırsattan yararlanarak siyasal partiler politikası üzerinde genel anlamda kendi görüşlerini, siyaset biliminden yararlanarak, belirtir. Etkili kişilerin her zaman Meclis içinde kalıp hükûmete katılmamalarının bir başarı şartı ve uygulanması gerekli bir ilke sayılmıyacağını söyledikten sonra şöyle devam eder: "Gerçekten milli hâkimiyet kurallarınca yönetilen uygar devletlerde kabul edilmiş ve uygulanmakta bulunan esas, milletin genel eğilimlerini en yüksek derecede temsil eden ve bu eğilimin yararına olup girişimleri ve gerektirdiği işleri en yüksek güç ve yetkiyle yapabilecek olan siyasal grubun devletin yönetimini üzerine alması ve bunu en üst düzeydeki liderlerinin sorumluluğuna vermesi prensipinden ibarettir.

Gerçekte de bu şartları elde edemiyen bir hükûmet görev yapamaz. Güçlü olup üyeleri arasından, fakat birinci derecede olmıyanlardan zayıf bir hükûmet yapmak ve onu partinin birinci liderlerinin öneri ve öğütleriyle yürütmeğe kalkışmak fikri hiç de doğru değildir. Bunun acı sonuçları özellikle Osmanlı Devleti'nin son günlerinde görülmüştür.

Kural ve usul gereği milletin çoğunluğunu temsil eden özel amacı belli olan parti, hükûmet kurma sorumluluğunu üzerine alır ve kendi amaç ve prensiplerini memlekete uygular" (C.1, s.159- sadeleştirilmiştir).

Temel fikir de her şeyden önce yurtta milletin varlığını ve iradesini göstermek ve bunu çok sağlam bir şekilde Millet Meclisi'nden temsil etmek olmalıdır. Bu da millî bir teşkilât kurmak ve Mecliste bu teşkilâta dayanan bir grup kurmayı sağlamakla olur. Bu yapılmadıkça, Meclis'te hükûmetlerin arkasında millî ülküye bağlı etkili bir grup olmadıkça, yüksek etkili ya da etkisiz kurulacak hükûmetler bir iş yapamaz. Padişahlık ve Halifelik Makamı etkisini sürdürmekte devam eder. Bu durumda hükûmet ya düşer ki bu istikrarsızlığa götürür, ya da Saltanat'a dayanmak zorunda kalır ki bu da millî hâkimiyetin daha da silinmesine hizmet eder. Bunun için de, şöyle der *Nutuk*: "Nitekim... biz önce memlekette millî teşkilât yaptık. Sonra Meclisi topladık. Önce Meclis hükûmeti kurduk. Ondan sonra da hükûmet yaptık (C.1., s.158)."

Kâzım Karabekir'in başbakanlığı sözkonusu olduğu sırada çekilen 8 Ekim telgrafının bu düşünceleri gündeme getirdiği görülmektedir. *Nutuk*'ta Atatürk, bir kez daha Karabekir'in hükûmetlere girmeme konusunda koyduğu ilkelere döner, paşanın savunduğu ilkelerin "aksine Karabekir'in durumu, hükûmet kurmağa yetkili kılınmasını ister nitelikte görülüyordu. Oysa, o günlerde henüz vatan ve milletin tam kurtuluşunun sözkonusu olduğu devrin korkunç ve karanlık bir safhasını daha yaşıyorduk! Görüşmeleri sonuç landırmadım" der.

Görüşmelere araverdiği sırada Fevzi Paşa ile konuşur ondan Fethi Bey'le Karabekir'i birlikte çağırıp hakemlik etmesini ister. İşin çok önemli ve sorumluluk isteyen, kişilikten uzak, yurt sorunlarıyla ilgili bir iş olduğunu belirttikten sonra, hangisinin bu işi daha iyi yapabileceklerini ellerini vicdanlarına koyarak bildirmelerini istemesini rica eder. Her üçü birlikte toplantıya döndüklerinde Fethi Bey'in kendi adına daha iyi yapabileceğini söylediği, Mareşal'in de bu değerlendirmeğe katıldığı, anlaşılır. *Nutuk*'ta üzerinde durulan "hükûmette görev almama" sorununu Karabekir *İnkılâp*'ta şöyle açıklamaktadır: "Benim dört yıl önceki teklifim İstanbul Mebusan Meclisi'nde Meclis Reisliği isteyen Mustafa Kemal Paşa'yı ikaz ve Rauf Bey ve bu kıbaldeki zatların İstanbul hükûmetinde nâzırlık almaları hakkında idi... Yaptığım tekliflerle onu (Mustafa Kemal'i) bu vazifeye (Başkumandanlığa) bağlamağa çok çalıştım, fakat kabul etmesine rağmen ilk fırsatta Millet Meclisi Reisliğine geçmişti (s.51)".

Kâzım Karabekir'in Hükümet Reisliği Sorunu

Kâzım Karabekir'in hükûmet kurması sorunu *İnkılâp*'ta *"Hükûmet Reisliğim Meselesi* başlığı altında anlatılır ve 4 Ağustos 1339/1923 tarihli esas alınır:

Rauf Bey istifa etmiş, yurtiçi seyahate çıkmıştır. Çankaya'daki 4 Ağustos toplantısında Atatürk başvekilliğin boşaldığını, Fevzi ve Kâzım Karabekir Paşalar ile Ali Fethi Bey'den birinin başvekil olması gerektiğini söyleyerek toplantıyı açar. Fevzi Paşa (Çakmak) ordunun seferde olduğunu, kendisinin esasen siyasetle uğraşmak istemediğini söyleyerek affını diler. Karabekir asker kalmak isteğiyle, "Beni de af buyurunuz" der. Fethi Bey Başvekillik makamını işgale ehliyeti olmadığını söyler ve "aczimi itiraf ederim" der. Atatürk bu affedilme isteklerinden yalnız Fevzi Paşa'nınkini kabul etmiştir. Toplantıda bulunanlardan bazıları da Karabekir'in affedilme isteğine katılmışlardır. Fethi Bey ise eski gerekçesini tekrarlamıştır. Bu durumda, Atatürk "O halde Kâzım Karabekir Paşa Başvekâleti kabul etmelidir" yargısına varır.Fakat Karabekir, Atatürk'ün kesin kararından önce, Fethi Bey'le kendisinin 18 Temmuz'da ısrarla ileri sürdükleri birbirine zıt görüşlerini düşünmesini önerir. Toplantı ertesi akşam yemeğine ertelenir.

18 Temmuz Tartışması:

18 Temmuz 1923 Anayasa'nın değiştirilmesi görüşmeleri sırasında geçen tartışmaların tarihidir. Toplantıda Fethi (Okyar), Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Atatürk ve bazı kişiler vardır. Kâzım Karabekir ikinci toplantının sonunda katılır. Ankara İstasyonunun Özel Kalem binasında yapılan toplantıda bulunanlar, *"din ile devlet işlerinin birbirine karışması Türk milletinin felâket sebebi olmuştur"* fikrindedirler. Geri kalmışlığı da doğrudan dine bağlarlar. Fethi Bey, Karabekir'in dinî savunması üzerine "söze karışarak, gayet mütehakkim bir eda ile din yüzünden bu hale geldiğimizi vurgular. Karabekir Paşa dinle ilgili maddenin Anayasadan çıkartılmasına şiddetle karşı koyar. Atatürk zamanı gelir, diyerek maddeyi projede alıkoyar. İşte *İnkılap*'ta Atatürk'e üzerinde durması söylenilen "18 Temmuz'daki mütalâalarımız"la kastedilen bu tartışmadır ve kö-

kü Karabekir'in *"Hilâfet"* üzerindeki düşüncelerine kadar uzanır.

5 Ağustos akşamı Çankaya'da yemekten sonra yine toplantı yapılır: Atatürk'ü ilk sözü verdiği Fethi Bey -*İnkılâp*'a göreyine bu işi yapacak yetenekte olmadığı cevabını verir. Fethi Bey'in sürekli yapamayacağından, ehliyetsizliğinden söz eder gözükmesi, *Nutuk*'ta Fevzi Paşa'nın Fethi Bey'de gördüğü üstün niteliklere ters düşer, *İnkılâp*'taki bu değerlendirmeler, *Nutuk*'ta geçenlere karşılayıcı bir cevap izlenimini vermektedir.

Sıra Karabekir'e gelince, Atatürk'e yalnız görüşmek istediğini söyler. Birlikte çıkarlar.

Kâzım Karabekir şöyle anlatıyor: *"Mustafa Kemal Paşa teklifimi kabul etti ve birlikte salonun bir köşesine çekildik. Benden önce o söze başladı. "-Karabekir şunu önce söyleyeyim ki eğer ben siyasetten çekilirsem yerime Fevzi Paşa'yı geçiririm. Şimdi sen mütalâanı söyle bakalım* (s.50)".

Atatürk'e Siyasetten Çekilme Önerisi

Atatürk'ün Kâzım Karabekir Paşa'ya "Çekilirsem yerime Fevzi Paşa'yı geçiririm. Şimdi sen mütalâanı söyle bakalım" uyarısı "hesaplarını ona göre yap" anlamını da taşır. Gerçekte Karabekir'in çeşitli fırsatlarda Mustafa Kemal'e siyasetten çekilme, Millet Meclisi başkanlığından da ayrılma gerekliliğinden sözettiğine eserde sık sık rastlanmaktadır (*İnkılâp* s.22, 30, 41, 45, 49...). Bunu bir kez daha tekrar eder: "Eğer vaktiyle söylediklerinize ve Millet Meclisi kürsüsünden dahi beyanatınıza ve Millet Meclisi âzâlarının bazılarının bu hususta tekliflerine karşı da İzmir'de verdiğiniz cevaba göre çekilme kararında iseniz, Milleti kararında serbest bırakmanızı şerefli tarihiniz için de sizden rica ederim". Görüldüğü gibi Karabekir'in Atatürk'e Meclisten ayrılması önerisi, Atatürk'ün önceki sözlerine dayandırılmaktadır. Bunların en çok tekrar edileni de Atatürk'ün 20 Temmuz 1922 tarihli nutkundaki Meclisi coşturan parçadır: Bu Nutuk, Mustafa Kemal'e başkumandanlığın yeniden verilmesi halinde, zaferden sonra onun diktatör idaresi kuracağı söylentilerinin Meclis'te yoğunlaştığı, bazı oyları da topladığı bir sırada söylenmişti. Mustafa Kemal bu nutkunda ordunun artık, başkumandanlığın olağanüstü yetkilerinin sürdürülmesine gerek bırakmıyacak bir duruma geldiğini, Başkumandanlık görevinin ise en çok kesin sonuç alınacak güne kadar sürebileceğini söyledikten sonra şöyle der: "...Makam-ı Riyasetinizde bulunmakla mübâhi olan âcizleri o gün iki kere mesut olacağım. İkinci saadetimi temin edecek olan husus, benim bundan üç sene evvel dava-yı mukaddesimize başladığımız gün bulunduğum mevkie rücu edebilmekliğim imkânı olacaktır (Alkışlar). Hakikaten sine-i millette serbest bir ferd-i millet olmak kadar dünyada bahtiyarlık yoktur. Vâkıf-ı hakayik olan, kalp ve vicdanında mânevi ve mukaddes hazlardan başka zevk taşımıyan insanlar için ne kadar yüksek olursa olsun maddî makamatın hiçbir kıymeti yoktur...Sözlerime nihayet verirken mevzu-ı müzakere edilecek kanunda bu salâhiyetin merfuu olmasını nazar-ı dikkatte bulundurmanızı rica ederim (Şiddetli Alkışlar). (*İnkılâp*'tan alınmıştır. s.22).

İşte Karabekir'in Atatürk'e Çankaya'da bir kez daha tekrarladığı "çekilme" bu metinden kaynaklanmakta idi.

Atatürk'le Çankaya'daki konuşması arasında Karabekir, başvekil olursa kendi düşüncelerine yatkın arkadaşlarından bir kabine kuracağını, programını da yapacağını belirtir. Atatürk ise eski hükûmetteki vekil arkadaşlarının yerinde kalmasını zorunlu görmektedir. Programın Kurtuluş sırasında yaptıkları gibi duruma göre ayarlanmasının yerinde olacağını söyledikten sonra gerekli gördüğü işler için de *"Ben bildiririm"* der. Konuşma, Karabekir'in *"O halde beni affediniz"* temennisiyle biter.

Atatürk "haydi arkadaşların yanına gidelim" der, toplantıya dönerler. Atatürk Kâzım Karabekir'in de kabul etmediğini, bu durumda Fethi Bey'le onun arasında kur'a çekileceğini, kurada kim çıkarsa onun başbakanlığı itirazsız kabul etmesi gerektiğini söyler, Kâzım Özalp'ı bırakarak toplantıdakileri dışarı çıkarır. Biraz sonra hepsini geri çağırır, kur'ada Fethi Bey'in çıktığını bildirir. Bunların ardından *İnkılâp*'ta şöyle denilmektedir: "Fethi Bey'e bu sonuca teşekkürden başka diyecek kalmadı. Alkışlandı, tebrik olundu! İşler bu suretle bittikten sonra dağıldık." (s.50)

Kur'a çekimi sırasında Karabekir dışarda Fevzi Paşa'yla görüşür. Ona "Eğer siz hükûmet reisliğini kabul ederseniz Erkân-ı Harbiye Reisliğini isterim" der. Ekip halinde iyi çalışabileceklerini, "Gazi'nin tahakkümüne ve tehlikeli kaprislerine karşı kendisine samimi ve enerjik bir yardımcı" olacağını söyler (s.50). Fevzi Paşa'nın cevabı şudur: "Gazi benden kimi başvekil yapayım? diye İzmir'den ayrılırken mütalâamı sordu. Ben de yerimden ayrılmak niyetinde değilim". "...Çekileceği falan yok. Senin başvekâlete tayinini de yine fikrini anlamak için [ortaya attığını] zan ediyorum "(s.50). Karabekir kura sonucunu öğrenmek için içeri girerken *"Bir hafta önceden hükûmet reisliği ve Erkân-ı Harbiye Reisliği meselelerinin hâl"* edilmiş olduğu düşüncesini taşır.

Atatürk'ün Saltanata ve Hilâfete Geçmek İstediği İddiası

Karabekir, Atatürk'ün siyasetten çekilmesi konusu arasına "Hilâfet ve Saltanat"ı da yerleştirir. Saltanatın kaldırılmasından önceki günlerde "bazı zatlar" Karabekir'e gelerek Mustafa Kemal'in "Hilâfet ve Saltanatı almak arzusunda" olduğunu söylerler. Bunun kanıtı olarak da Mustafa Kemal'in sarıklı fotoğrafı ile Millet Meclisi'nde savaş günlerinde verdiği hanedanı ve hilâfeti okşıyan bazı nutuk parçalarını gösterirler. Bir de Atatürk'ün Rıza Nur'a yazdırdığı "Osmanlı İmparatorluğu'nun otokrasi sistemi ile beraber yıkıldığı"nı belirten 6 maddelik takririne işaret ederler. Gerçekte bunlar, açık ve ortada olan, Millet Meclisinde söylenen şeylerdir. Karabekir söylentileri benimser ve "Mustafa Kemal Paşa'nın Hilâfet ve Saltanatı almayı bir mefkûre olarak beslediği bugün apaçık görülmüştür" diye yazar *(İnkılâp s.21)*. Eserde bu konu, Atatürk'ün çekilmesi konusu ile birleştirildiği için bir de burada değinmek gereğini duyduk. Kâzım Karabekir şöyle yazıyor: "Vaziyet çok nazikti. Sakarya zaferinden dolayı üç rütbe birden alarak müşir olmuş olan ve en büyük bir unvan sayılan gaziliği de almış bulunan herhangi bir başkumandanın daha büyük ve son olan bir zaferden dolayı alacağı rütbe üç ay önce meclis kürsüsünden yaptığı vait mucubince sine-i millette bir fert olmasının hakikatte kolay olmadığı görülüyordu. Gerçi ben buna bir çare bulmuştum: Önce Saltanatın ilgası ile Hilâfeti Osmanlı hanedanında bırakmak suretiyle sulhü aktetmek, bundan sonra Cumhuriyet ilân etmek ve Cumhurreisliğine sırf tarihî bir nam almak suretiyle mükâfatlandırmak ve maddî olarak da ölünceye kadar da bu makamın terfihlerinden istifade etmek üzere Mustafa Kemal Paşa'yı intihap etmek ve Millet Kürsüsü'nden verdiği vait mucibince istifasından sonra halka serbest cumhurreisi intihap ettirmek. Fakat birtakım fırsat kollayıcılar bunu benim kendi yerine geçmekliğim için bir tertip olduğu hakkında Gazi'ye yetiştirmişlerdir!!! (s.22)".

Biz burada henüz basılmayan bir eserin bazı bölümlerinden parçalar tanıtmağa çalıştık. Bu alıntılarda altı çizilecek noktalar var, boş bırakıldığı görülen noktalar var.

Altı çizilecek noktalardan biri şu: Atatürk'ün mecliste muhaliflerin seslerinin yükseldiği bir dönemde söylediği nutuktaki "o gün" geldiğinde "sine-i millet"e döneceği ifadesi Kâzım Karabekir tarafından kendisine zaman zaman hatırlatılmıştır.

Bu hatırlatmanın "o gün" gelmeden başladığı da anlaşılmaktadır. Kâzım Ka-

HER AY BİR MARŞ

Şarkı Nihavend

Mazloumların fériadi
Mahv itdi istibdadi
Hafié bélassinin
Dillerdé caldi yadi

Biz né idik né oldouk
Chimdi hurriyet bouldouk
Sayéi ittihatda
Essaretden courtouldouk

Yachasoun Niaziler Enverler
Var olsoun hamiétlou askerler

مظلوملرك فريادى
محو ايتدى استبدادى
خفيه بلاسنك
دللرده قالدى يادى

بز نه ايدك نه اولدق
شمدى حريت بولدق
سايهٔ اتحاددە
اسادتدن قورتلدق

يشاسون نيازيلر انورلر
وار اولسون حيتلو عسكرلر

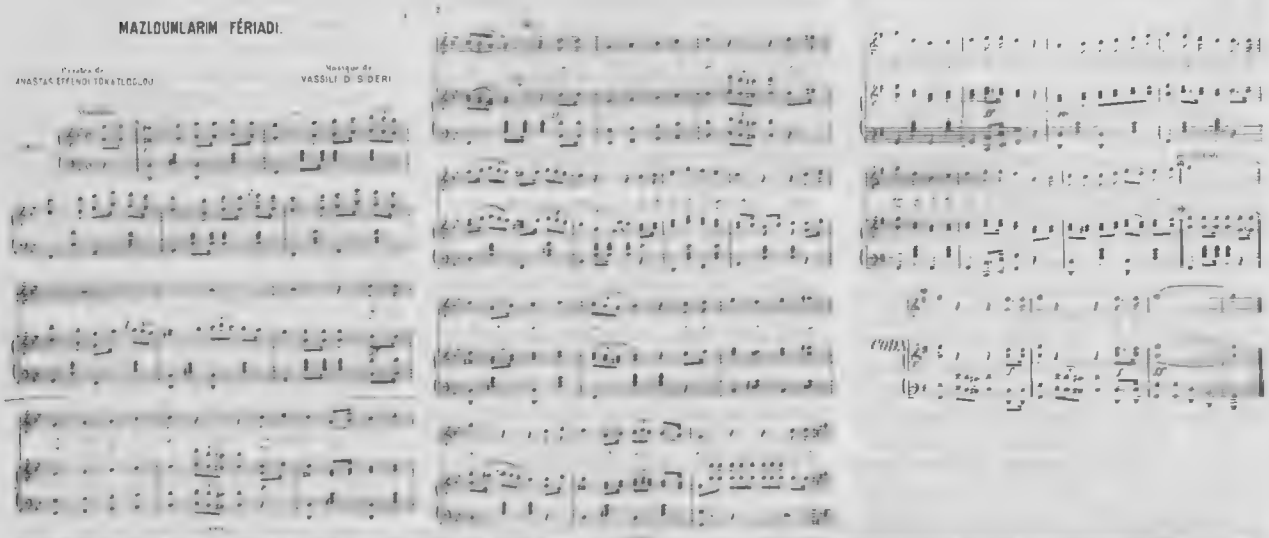

rabekir'in, bazı arkadaşlarının da katıldığı bu hatırlatması üzerine, Atatürk 5 Ağustos 1923'de kesin ve kalın bir çizgi çekmiştir.

Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir Paşa'nın kendi yerine geçmek istediği düşüncesindedir. Bu, 5 Ağustos 1923 tarihli "Karabekir şunu önce söyleyeyim ki..." diye başlıyan cümlesinde açıktır. Karabekir'in Atatürk'e çekilme karşılığı "maddî olarak da ölünceye kadar da bu makamın terfihlerinden istifade etme" teklifinin, onun yerine geçme isteği şeklinde değerlendirildiği *İnkılâp*'da yazılıdır. (s.22).

Bu arada sözlerini çekinmeden söyleyen bir kişi olarak tanınan Kâzım Karabekir Atatürk'ün çekilirse yerine başkasını bırakacağı yolundaki sözlerine kendisinin niçin muhatap edildiğini Atatürk'ten sormamıştır.

Atatürk'ün bu sözünden çıkan bir anlam da, yerine kendi istediği kişiyi getirebilecek bir güçte olduğu, bunu dışa vurmaktan da çekinmediğidir.

Şu da dikkat çekicidir: Atatürk *Nutuk*'da Karabekir Paşa'nın başbakanlığa istekli olması karşısında "Oysa" o günlerde "milletin tam kurtuluşu sözkonusuydu" der. Savaşın kesin bir zaferle sonuçlanmasından sonraki milletin *tam* kurtuluşu, Hilâfetin kaldırılmasından lâikliğe kadar, şapka ve harf devrimleri de içinde olmak üzere bir devrimler zincirini içerir. Yeni başbakanla bu zincirde ters düşülecek noktalar vardır, gerçekleştirilmeyecek noktalar vardır. Karabekir fikirlerini açıkça söylemiştir de. Buna rağmen Atatürk son ana kadar Kâzım Karabekir'in başbakanlığını titizlikle gündemde tutar.

Öte yandan Kâzım Karabekir de, karşılaşacağı çalışma şartları önceden kendisine bildirilmiş ve bu şartları reddetmiş olmasına rağmen kendini son ana kadar gündemden çıkarmaz.

Altı hem çizilecek hem boşlukta kaldığı görülecek bir nokta da şu: Ya çekilen kura Fethi Bey'e değil de Kâzım Karabekir Paşa'ya çıksa ne olacakt? Daha yarım saat önce Atatürk "Selim şartlarınçok ağır. Fethi Bey çok daha müsait fikirde" demiş, Karabekir de affını dilemişti. *İnkılâp*'ta anlatıldığı şeklindeki bir kura olayı işi saptırmakta, anlamsızlaştırmakta. Fethi Bey'in anılarında da bu konuya ışık tutan bir şey yok.

Ocaklılar Özerk Dönemlerinde Bile İstanbul'dan Kopmadılar

Bu bağlılık dini sebeplerden çok maddesel sebeplere dayanıyordu:

Yoldaş devşirme ve denizcilik malzemeleri sağlamanın devamı.

Savaş dışı zamanlarda Yeniçerilere en açık alan ticaretti, çoğunun da bir mesleği vardı.

ORHAN KOLOĞLU

Garp Ocakları'nın özelliği, yoldaşların genç yaşta ölüm yüzdesinin normalin pek üstünde olmasıdır. Bunu bile bile pek çok delikanlının "köylerini, kulübelerini, sabanlarını bırakıp Orta Anadolu'dan kıyılara inerek, İzmir'de, Antalya'da, More ve Ege kıyılarında, Kıbrıs'ta, Kahire'de, Trablus'a, Tunus'a ve Cezayir'e gidecek gemiler gözlemelerinin" sebebi ne olabilir?

Şemsi Hoca adındaki, yine 18'inci yüzyıl sonunda Kuzey Afrika'da yaşamış bir şairimiz, Cezayir'i "Mücahitler meskeni" diye niteliyor; kendisi ve arkadaşlarını da "fisebilallah (Allah yolunda) savaşçı." Onu dinlersek, İslam ülküsünden başka amaç yoktur çabalarında:[1]

Biz Cezayir kullarıyız bize bu devlet yeter
Kârımız her dem gazadır lûtf-i Hak rahmet yeter
Biz Muhammed ümmetiyiz işimiz her bâr gazâ
Daima hasbetenlillaha serimiz kırdık edâ
Tama'ı dünya değilüz kim cihad eyler kifâ
Dü cihanda bi-hamdillah bize bu nimet yeter

Kuşkusuz, ölmeden ya da ciddi şekilde sakatlanmadan ömrünü tamamlamak olasılığı, yüzde onun altında olan bir kimsenin manevi bir dayanağı olmazsa, en azından gündelik yaşamında huzursuz olmamasını sağlayacak bir kaderci inancı bulunmazsa, her halde o yaşamı sürdürmesi pek kolay olamazdı.

Bununla birlikte sadece dini öge de savaşın sürdürülmesi için yeterli değildi. Amaç sadece ölmekten çok, yüzyıllar sürecek bir yaşamayı sağlamak için koşulları gerçekleştirmekti. Bu da ancak maddesel ögelerin varlığıyla olasıydı. Bu noktada bütün şairlerimizin Osmanlı başkentine ve Sultana yöneldiklerini görürüz.

Şemsi Hoca *"Padişahın himmetiyle düşmanı tarümar ettiklerini"* yazar ve onu *"Dar'ül cihat Cezayir'i"* kalbinden uzak tutmamaya çağırır.

Bu Cezayir kullarına padişahım kıl dua
Eyleyüp serler yolunda cümlesi her dem feda
.....
Bir günün bin eylesün ol Rabbi'ı-âlemin
Her umurunda ola padişahım Hak muin
Bu fukara zümresinden kesme dua'yı demin
Dar-ül cihad Cezayir'i etme kalbinden cüda
.....
Mutiiz emr-ü fermana ey padişah-ı cihan

Bir diğer şair, Nakdi, İspanyol'un, Portekiz'in, Nemse'nin birleşip saldırmasını anlatırken, Sultan'dan haberi olup olmadığını sorar:

Şol tarih hicret varmadan yüze (1199 = 1784)
Alman düşmanı kasd eyledi bize
Nece vasf edeyim hünkarım size
Sultan Cezayir'den haberin var mı

Başka bir şiirinde de anımsatır: *"Cezayir gibi bir serhat / Aceb buldun mu sultanım."*

Seferlioğlu da şiirinde aynı havayı yansıtır:

Bir yanı Damlacık bir yanı Hamma
Senin namın gitti Mısır'a Şam'a
Müjdeci yollayım ol gazi hünkara
Sultan Cezayir'in gazi kulları

Kabul etmek gerekir ki Ocak'ın Sultan'a bağlılığı sadece bir dini lider olmasından ileri gelmiyordu. Ocağın ya-

GARP OCAKLARINDA ANADOLU DELİKANLILARI

Ocak döneminin önemli başarılarından biri, nüfusu giderek artan kentin su gereksinmesini karşılamak için su bentleri yaptırmak olmuştur. Resimde Mustafa Paşa Bendi.

şaması, her savaşta sayıları büyük ölçüde azalan yoldaşların yerine yenilerinin gelmesiyle olasıydı. Sultan bir emirle Anadolu'dan devşirme olanaklarını kapatırsa bu büyük bir güçlük yaratabilirdi.

Maddesel ögelerin en başındaki buydu. Nitekim bu tehdit ve karşılığında Dayıların "size minnetimiz yok" iddiaları zaman zaman görülmüştür. Son kez 1816'da Ocaklı gemiler, Osmanlı bandıralı gemileri bile vuracak şekilde işi korsanlığa dökünce Sultan, İzmir'e, Cezayir için asker yazmanın durdurulması emrini yolladı. Bunun üzerine her seferki gibi "Cezayirli yelkenleri suya indirib fimabad afvını niyaz etmeleriyle" yeniden izin verildi.[2]

Dayıların bu yasağa aldırmayacaklarını işittiklerinde en çok sevinenlerin yabancı konsoloslar oldukları dikkatlerden kaçmamıştır. 1633'te Tunus'ta böyle bir söylenti çıktığında Fransız konsolosu hemen ülkesine "Tunus'ta Hıristiyanlıktan dönmeler Ocağa egemen oldu, artık hiçbir Türk'ü bölgeye sokmayacaklar" diye müjdeyi salmıştı.[3] Anadolu'dan taze kan akımının durması bu kadar isteniyordu.

İkinci maddesel öge, savaş malzemelerinin sağlanmasıydı. Akdeniz kıyılarında, Antalya-Mersin dağlarıyla biraz Lübnan'ın dışında gemi yapmağa yarayacak ormanları olan yer yoktu. İtalyanlar, Fransızlar bile Kuzey Avrupa'ya muhtaç durumdaydılar. İstanbul Ocak'lara, yelken, direk, kürek, keresteden başka mermi, top, bakır ve her türlü silah sağlıyordu. Bunlar olmadıkça yaşamalarına olanak yoktu.[4]

Maddesel ögelerin bir de kişisel olanı vardı ki, en az diğerleri kadar itici güce sahiptir. Kızını kısrağını, evini sabanını terkedip varlığını bile bile tehlikeye atan kişilerin bundan maddi kazanç beklemedikleri söylenemez. 16'ıncı yüzyılın sonunda Cezayir'de esir olarak bulunan *Diego de Haedo* adındaki İspanyol papazı, İspanyolların Peru'da servet aramasına benzer şekilde Kuzey Afrika'ya koşuşan Türklerin çokluğundan bahseder. 1625 yılında Venedik Doj'una bir rapor veren *Salvago* da, Türklerin ün ve servet kazanmak için geldiklerini bildiriç. Yoldaşların İspanyol yöntemlerinden çok farklı davrandıkları bilinmekle birlikte, servet ve ün ögesinin önemi de yadsınamaz.

Daha da önemlisi Ocak yapısının yoldaşların iş kurup ticaret yapmalarına para kazanmalarına uygun olmasıydı. Yani sadece bir korsan vurgunu ile zengin olma bahis konusu değildi. Parasını yatırıp işletmesi, savaş için çağırıldığında kaçınmamakla beraber mesleğinden yararlanmanın yollarını araması yasal sayılırdı. Dükkan açabilir, berberlik, kunduracılık, kahvecilik gibi işler yapabilirdi. Esirlere özgürlüklerini kazanmaları için borç verme, gemi sahiplerine borç verme, onlarla ortak ticarete girme, işleticiliğini bir Hıristiyan esirin yaptığı meyhane açma, pazarda kumaş ticareti Yeniçerilerin görüldüğü alanlardı. Kısacası, postu savaşlarda deldirmeyen, ya da çalışamayacak kadar sakat kalmayanlar dışındakilere iki ufuk daima açık kalırdı:

Ya politikayı severler, yüksek yöneticilik görevlerine yönelirler, üne kavuşurlardı;

Ya da, ticaretlerini geliştirir, para toplar, rahat bir yaşam kurarlardı.

Bu düzenin geçerli ve geçersiz yönleri vardı kuşkusuz. Çoğu Avrupalılar bu özelliğe dikkat etmeden, berber ya da kahve işleten bir yoldaşın Dayılığa, Beyliğe seçilmesini, Ocak'ları bir anarşi yuvası, yoldaşları da başıbozuklar diye nitelemek için bahane olarak kullanmışlardır. Oysa durum tam aksidir; ye-

Memur ya da yönetici: Yeniçerilerin savaşlardan ölmeden ve sakatlanmadan kurtulanları Ocak yönetiminin üst kademelerine getirilirlerdi. Ocaklılar savaş dışında ticaret yapıp zengin olmak olanağına da sahiptiler.

Değişik yerli kadın giysileri.

teneksiz olduğu halde bu görevlere getirilmiş pek az kimse vardır.

Aşıklarımızdan birinin tanıttığı bir "kahveci" vardır ki, hizmetinde çalışan uşak, köylü, Bedevî yüzlerce kişi, sayıları binleri bulan baş hayvanları ve av köpekleriyle, bugünün otelcilikten petrolcülüğe kadar her iş alanına el atmış holdinglerini andırır. İstekli olsaydı kuşkusuz, iyi yönetici olduğundan Dayılığa kadar yükselebilirdi.

Nesin medh edeyim kahvecinin
Üçyüz fincan var meydanda dönenden gayri
Dokuz oğlanı kahve kavurur
El bağlayıp divan durandan gayri
Bin zincirli altına mühür basmış
Yediyüz kırlısı harman savurur
Sekizyüz Bedevî kebap çevirir
Çiftten, değirmenden gelenden gayri
Yediyüz kırlısı orağın biçer
Sekizyüz müşteri kahvesin içer
Günde kahvesinden bin yoldaş geçer
Gece yarısı gelen sarhoşdan gayri
Kalenin dibine kar gibi yağar
Yediyüz gelini koyun sağar
Dokuzyüz kızı tarbuşun (fes) eğer
Kasaba altında gezenden gayri
Kalenin dibine kar gibi yağar
Yediyüz tazısı var sekizyüz zagar
Mahalle çıkınca cecenler boğar
Hasır altından çıkandan gayri
Dalyarak Şerif eydir bu sözüm hakdır
Kağıda yazacak pusulalar çokdur
Böyle bir şaşkın kahveci yokdur
Müşteriye verdiği şerbetten gayri

Yine de esnaflaşma eğiliminin fazlaca artması Ocak'ların yozlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Avrupa'da meslekten ve uzman asker ögesinin gittikçe yaygınlaştığı bir dönemde, talim yapmayan, yeni silahları öğrenmeğe çalışmayan, ancak gerektiğinde çağırılınca silaha sarılan bir kuvvetin etkenliği kuşkusuz azalacaktı. Şairlerimizden biri, bu konuda padişahı ilginç bir şiirle uyarmıştır:

Gör şu felek bize neyledi
Danacı veziri zebun eyledi
Yedi bin dana salyane (yıllık vergi) eyledi
Kalmadı danamız bil padişahım
Bir yanı Babadağı bir yanı iste
Ya rabbi bize bunun vesaitin göster
Sabah kahvaltısına dört dana ister
Aciz kaldık elinden bil padişahım
Kudretiyle yaratmış anı barisi
Gelmiş cihana bunun sanisi
Sabah kahvaltısına dana yahnisi
İki okka kimyonla bil padişahım
Bölük sipahileri otluk satar
Orduyu hümayun mandaya bakar
Paşalılar çadırda yahni kapar
Yahni kapmaktır kârımız bil padişahım
Orduyu seyr eyledim bir çarşı pazar
Serden geçti agaları ormanda gezer
Lût kavmi döğüşür put kavmi bozar
Askerin lûtidir bil padişahım
Puşunun saçağı topuğun döğer
Oturmuş kahvede kendini över
Taburu görünce dağları gider
Askerin ormandadır bil padişahım
Orduyu kurmuşlar bir döner dolab
Namımız işitti Şam ile Halep
Kulların çağrışır şerbetle salep
Askerin pestilcidir bil padişahım
Başına sarınır Bağdad puşunu
Sırtına yüklenmiş sipahiler çarşısunu
Elinde gezdirir biber turşusunu
Askerin yoğurtçudur bil padişahım
Esir eyledin askerin gencini
Bize atar misket ile zenciri
Kulların çağrışır taban inciri
Kulların bakkaldır bil padişahım
Okundu ezan gelmedi imam
Tevarihler yazar vakitler tamam
Orduda yapmışlar keçeden hamam
Askerin tellaktır bil padişahım
Bunu böyle söyleyen Sadık kulundur
Dilersen afv eyle dilersen öldür
İnanmazsan orduya bir casîd (casus) gönder
Sözüm yalan değildir bil padişahım

Gündelik yaşam ve halk düzeyinde Anadolu delikanlıları ile Cezayir yerlisinin ilişkilerini irdeleyen değerli bir araştırmacı, Cezayirli tarihçi Profesör *Nasıruddin Saiduni*'dir. *"El Cezair fit-Tarih, el Uhd al Osmani* = Tarihte Cezayir, Osmanlı Dönemi" isimli kitabında şöyle bir görüş savunuyor: (Özetliyoruz)[5]

"16'ıncı yüzyılın başından 17'nci yüzyılın yarısına kadarki sürede, Türk yönetiminin başarısı, yerli halkın içişlerine karışmaması ve onlarla şeyhler ve dervişler aracılığıyla ilişki kurmasına dayanır. Osman.-İspanyol savaşlarındaki din ögesini iyi kullandılar. Yerliler de İspanyolların egemenliklerini ülkenin içerlerine kadar yaymaları korkusu içinde iler. Şeyhler ve dervişler yönetim karşısında aracı rolünü oynuyorlardı, böylece devlete bağlılığı sağlıyorlardı. Türk etkenliğinin devamında önemli rol oynadılar. 18'inci yüzyıldan itibaren Türk yönetiminde davranış değişikliği ve içişlere karışmanın arttığı görüldü. Artık din adamlarını da dinlemiyorlardı. Bu da baskıların ve baskılardan doğan sıkıntıların artmasına sebep oldu. Başlangıçta bunların ne bir vatani ve ne de bağımsızlık amacı yoktu. Sadece yönetimin yöntemlerine karşıydılar. Ama giderek yerel eğilimlerde dini, vatani ve devrimci düşüncelerle kullanmağa başladılar. Derkavi ve Ticani direnmeleri bunların örnekleridir. Ticani tarikati 19'uncu yüzyılın ilk çeyreği içinde, özellikle Türklerle karşı ayaklanmayı açıkça ilan ederek gelişmiştir."

Bu savdaki *"vatani ve devrimci düşüncelerle"* yerine eğer *"ekonomik düşüncelerle"* deyimi konursa sanırız daha gerçekçi olacaktır. 18'inci yüzyılda Kuzey Afrika'da da, ekonomik bir gelişmenin görüldüğü ve tüm Osmanlı topraklarındakine benzer şekilde sermaye birikimi (bir ilkel kapitalizme yönelme) eğiliminin arttığı farkedilmektedir. Bunu, profesör Samir Amin'in ileri sürdüğü derecede bir kapitalistleşme olayı olarak niteleyemezsek de, yine de ekonomik yapıda önemli bir kıpırdanma olduğu açıktır. Bu sermayenin çoğunlukla Türklerin sağ ve sağlam kalabilen yüzde 10'unun elinde toplanmasına tepkinin, dinin ilk ve saf şekline dönme istemiyle birleşmesi sonucu anti-Türk kampanyanın belirmesi doğaldı. Ticaniye'nin de, tıpkı aynı bölgede beliren Senusiyye gibi, çöl kervan yolları üzerinde yayılması, tarikat bağlarının güçlü ticari bağlarla kaynaşmış olma-

sı, *"vatan ve devrim"* kavramlarının, ekonomik ögelerden soyutlanamayacağının kanıtıdır.

Dolayısıyla halk düzeyindeki zihniyette yerleşmiş olan *"dini dayanışma"* her zaman yankı yaratmış, ama ekonomik öge'nin devindiriciliği hiçbir zaman ikinci plana düşmemiştir. Bu sebeple Anadolu delikanlısı ile Cezayir yerlisinin uyuşması tam, üst düzeydeki huysuzluklar ise doğaldır.

Bir dönem propaganda ile yayılmak istenenin aksine, Kuzey Afrika halklarının Ocak'ları ve onların ruhunu temsil eden Anadolu delikanlılarıyla uyum içinde 3-4 yüzyıl geçirdiklerini söylemek yanlış olmaz sanırım.

1830'larda, işgalci kuvvetlere karşı savaş verilirken, yayınlanmış *"Emir Abdülkadir'in yakarışı"*'nda, yerli halk savaşa çağırılırken şöyle deniliyordu: *" Muhteşem Cezayir, onun bayrağı da, Ocağı da vardı. Uluslar onun önünde karada da, denizde de titrediler. Ama Allah isteyince mukadderatına boyun eğdi."*[5]

Nitekim savaş en şiddetli döneminde Kuloğlu savaşçılarından *Hamdan Hoca*, sürgündeki yerinden, anlaşmaları çiğneyen işgalcilere karşı şöyle yazıyordu:

"Şu anda Cezayir'de egemen olan baskı ve şiddet hiç kuşkusuz Türklerinkinden çok daha korkunçtur. Allah, Türklerin adaletsizliğinden ve Fransızların adaletinden korusun."[7]

Bu sonuç bize, kusurları ne olursa olsun, özel yaşamıyla ele alındığında da Anadolu delikanlısının, Kuzey Afrika'daki sömürücülüğünden değil, Profesör Temimi'nin ısrarla belirttiği gibi varlığından (mevcudiyetinden = el vücud el osmani = presence) bahsedilmesi gerektiğini bir kez daha kanıtlıyor.

[1] Prof. Şükrü Elçin'in *Türk Kültürü*'nün XIX (1981) sayısındaki Şemsi Mustafa Hoca hakkındaki makalesinden.

[2] Tarihi Cevdet, c.10., s.233.

[3] E.Plantet, a.g.e., c.1, s.123-5.

[4] Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World In the Age of Philip II,* Fontana/Collins, Glasgow 1972, cilt 1, özellikle Akdeniz'in yapısal niteliklerine ayrılmıştır.

[5] s.36-39.

[6] J.Desparmet, Un manuscrit en Arabe Vulgaire à Blida, *Les Memoires de l'Afrique des Origines à nos Jours*, ed. R.Laffont, Paris, 1972, s.374-5.

[7] Prof. A.Temimi, L'Activité de Hamdan Khudja à Paris et à Istanbul pour la Question Algérienne, *Revue d'Histoire Maghrébine,* 7/8, Ocak 1977, s.239.

İYİLİK BİLİR TÜRKLER

Özellikle savaşmak amacıyla bir araya gelmiş olan yoldaşların *"barbar, kan içici"* tipler olduğu hakkında savlar ileri sürülmüştür. Savaşın yapısındaki vahşet ve öldürmezse öldürüleceği kuralı, kuşkusuz savaşan her iki tarafı da vahşi olmağa yöneltirdi. Ama, onun dışında hiç mi insancıl duygular görülmezdi?

1683'de Cezayir'i bombardımana kalkışan Fransız donanmasına karşılık *Choiseul-Beaupré* adlı kişinin topun ağzına bağlanarak idamı kararlaştırılmıştı. Evvelce iyilik yaptığı bir Türk Reis, topun üstüne kapanıp affını istemiş, aksi halde birlikte öldürülmeye hazır olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Choiseul affedildi.

1706'da üç *Fransisken rahibi* idama mahkûm edilmişlerdi. Reislerden biri bunları halkın kızgınlığına rağmen kaçırmayı ve saklayıp kurtarmayı başardı.

1815'de Cezayir'de bulunan İngiliz *Croker,* bir Türkün esir Hıristiyanların yaşam zorluklarını hafifletmek için kurduğu bir vakfı anlatıyor. Gelenek, cuma günleri esirlerin odalarına kapatılıp bütün gün çıkarılmamalarıydı. Bu bir güvenlik önlemiydi. Uzun cuma namazı ve dinlenme anlarında bunların başkaldırmasından korkulurdu. Kendisi de zamanında Avrupa'da esir kalmış olan bu kişi, özellikle cuma günleri esirlere ek yiyecek verilmesini, böylece sıkıntılarının hafifletilmesini öngören bir vakıf kurmuştu. İngilizi şaşırtan *"esirliği hâlâ sürdüren bu zorbaların bu vakfın iyiliksever uygulamasının aksamamasına büyük bir özen göstermeleriydi."*

CEZAYİR OCAĞI İLE MALTA TARİKATININ BENZERLİĞİ

Verture de Paradis, İstanbul'da, Tunus'ta, Cezayir'de, Fas'ta, Mısır'da Fransız konsolosluklarının çevirmeni olarak 1757'den 1799 yılına kadar yaşamış, tüm yerel dilleri bilen deneyimli bir kişiydi. Onun Malta Şövalyeleri Tarikatı'yla Cezayir Ocağı'nın benzerliklerini yansıtan gözlemleri hiç de yabana atılamayacak gerçekler içermektedir:

EVLENME YASAĞI: Şövalyelerin evlenmesi yasaktır; Ocağın yoldaşlarına ise bekar kalmaları salık verilir. Yine de evlenirse, Ocak tarafından hergün verilen ekmek hakkını, Beytülmalcılık ve benzeri yüksek görevlere atanma olanaklarını kaybeder.

ESİRLİK DURUMU: Ne tarikat, ne de Ocak, esir düşen üyelerini satın almak için para vermezler. Yani ilke esir düşmemek, düşüncede kendi olanaklarıyla özgürlüğünü kazanmaktır. Esir düşen veya ölenin mirası Tarikat'a ve Ocağa kalır.

TOPLUMDAKİ YERİ: Bir şövalye Malta'da, bir Türk yoldaş da Cezayir'de toplumdaki en üst kademeyi oluştururlar. Bunlara yerli halk tabakasına uygulanandan ayrı kurallar uygulanır.

ÇOCUKLARI: Şövalyenin oğlu asla şövalye olamaz, ancak yardımcı hizmetlerde görevlendirilirler; evlenen yoldaşın çocuğu ise babasından hiçbir görev ya da ayrıcalığı devralamaz ne Dayı'lığa, ne de üst görevlere atanamaz.

BAŞYÖNETİCİ SEÇİMİ: Her iki kurum da bir tür "Askeri Demokrasi"dir. Malta'nın Büyük Üstadı, şövalyeler tarafından kendi içlerinden seçilir. Adanın tek hakimi ve yöneticisi olur. Ölümüne kadar görevde kalır. Ocak'ta Dayı, yoldaşların oluşturduğu Divan tarafından seçilir. Yaşam boyu görevde kalır, tek karar veren kişidir.

BAĞIMLILIK: Tarikat, İki-Sicilya kralına bağımlıdır, onun belirteceği bazı kurallara uymak zorundadır. Ocak da Osmanlı Sultanına bağımlıdır, her Dayı Padişahtan onay alır ve emirlerine uyar. Malta, yiyecek ve diğer gereksinmelerini sağladığı için krala kafa tutamaz. Ocak da yeni yoldaş devşirmesini önleyebileceği ve gemi yapımı için gerekli malzemeyi durdurabileceği için Sultan'a karşı çıkamaz.

GÖREVDE İLERLEME: En kolay yolu, Büyük Üstad'ın ya da Dayı'nın ölmesidir. O zaman yeni seçilen ödüller dağıtır, yeni görevler dağıtır. Şövalye ve yoldaşlar için en kötü şey uzun yaşayan Üstat veya Dayı'dır.

KURUM DIŞI KİŞİLER ÜZERİNDEKİ HAKLAR: Hem Üstad, hem de Dayı, kurum üyeleri dışındaki yerel halk üzerinde tam bir yetkiye sahiptirler.

OTURMA, YAŞAMA KOŞULLARI: Malta'da şövalyeler han adı verilen yedi binada oturur ve yerler, bütün masrafları Tarikat tarafından karşılanır. Cezayir'de 12 kışla vardır, yoldaşlar orada yer, içer, yatarlar, masraflarını Ocak karşılar.

SOYLULUK SORUNU: Tarikat'ta yüksek görevlere gelebilmek için kişide soylu aile kökeni aranır. Ocak'ta ise "Türkiye'de doğmuş ve müslüman olmak" türü bir köken aranır. Bunun sonucu, Anadolu'dakinin aksine, genel olarak Türk olmayı soyluluk sayan bir anlayış oluşmuştur. Kuşkusuz Tarikat'da da Ocak'ta da bu ilkelerden sapmalar görülmüştür.

İLKELERİ: Her iki kurumun da temelinde dinî ilkeler yatar. Biri Hıristiyanlığı, diğeri Müslümanlığı savunmak ve yüceltmek için "Allah adına kan dökerler."

(Tunis et Alger au XVIIIe siècle, s.233-237'den özetle)

Osmanlı Padişah Fermanları Sergisi

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde açılan sergide yeralan fermanların altısı Orhan Gazi ve Fatih Sultan Mehmet dönemi arasına ait. Bunlara değer biçilemiyor. Sergilenen diğer fermanların toplam değerlerinin ise 5 milyar lira dolaylarında olduğu belirtiliyor.

Ayşegül Nadir tarafından yaklaşık 150 milyon lira destekle finanse edilen sergideki parçaların bakımı ve temizlenmesi İbrahim Paşa Sarayı'nda kurulan özel laboratuvarda dünyanın en ünlü restoratörlerinden olan Jane McAusland ve ekibi tarafından bir ayda yapıldı. Dünyada ilk kez bir sergide kullanılan ayarlanabilir kadrajlı concord ışık sistemi ile aydınlatılan sergide yararlanılan çerçevelerin tasarımı Paul Getty *ve* Victoria and Albert *müzelerinin sergi düzenlemelerini yapan İngiliz firmasına ait. 34 padişahın fermanlarının yeraldığı serginin hazırlıkları bir yıl sürdü.*

"Padişah Fermanları Sergileniyor", THY Magazin *(Ekim 1986), s.11.*

ŞULE AKSOY KUTLUKAN

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde 34 Osmanlı Padişahına ait 70 adet tuğralı belgeden oluşan ve "Osmanlı Padişah buyrukları" adını taşıyan bir sergi açılmıştır.

Sergide yer alan Osmanlı Padişah Buyrukları, Osmanlı devlet yönetim sisteminin işleyişini gösteren belgelerdir. Bu belgeler, bütün devlet işlerinde birinci derecede sorumlu olan bugünkü bakanlar kurulunun fonksiyonlarını o devirde üstlenen Divan-ı Hümâyun toplantılarında alınan kararların kağıt üzerine geçirilmesi sonucu yazılmışlardır. Osmanlı devletinin diplomasi, hukuk ve iktisat tarihi alanlarında bizlere bıraktığı en önemli eserler olan padişah buyrukları "Ferman" genel adı altında sergilenmekle beraber, tuğraları, metinlerinde kullanılan divânî yazıları dışında, yazılış prensipleri ve içerdikleri konular dolayısı ile ferman, berat, mülknâme, temliknâme gibi isimler almaktadırlar.

Sergilenen tüm bu belgeler, tuğraları ve yazıları ile Osmanlı hat-tezhip sanatını tarih vererek günümüze yansıtan özgün birer sanat yapıtı olmalarının yanısıra içerdikleri konular ile de, merkeziyetçi, otoriter ve âdil bir yönetim sistemine sahip olan Osmanlı devletinin diplomatik, ekonomik, askerî ve daha pekçok sosyal yönlerini içeren önemli bir bilgi kaynağı da olmuşlardır.

Bugüne değin birçok müze ve sanat galerisinde açılan Osmanlı sanatını yansıtan sergilerde tek tek sunulan padişah buyrukları, Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde açılan bu sergi ile ilk kez kronolojik bir sıra ile sergilenmektedirler. Tuğralı ilk belge olma özelliğine sahip Sultan Orhan'a ait Murat 1324 tarihli

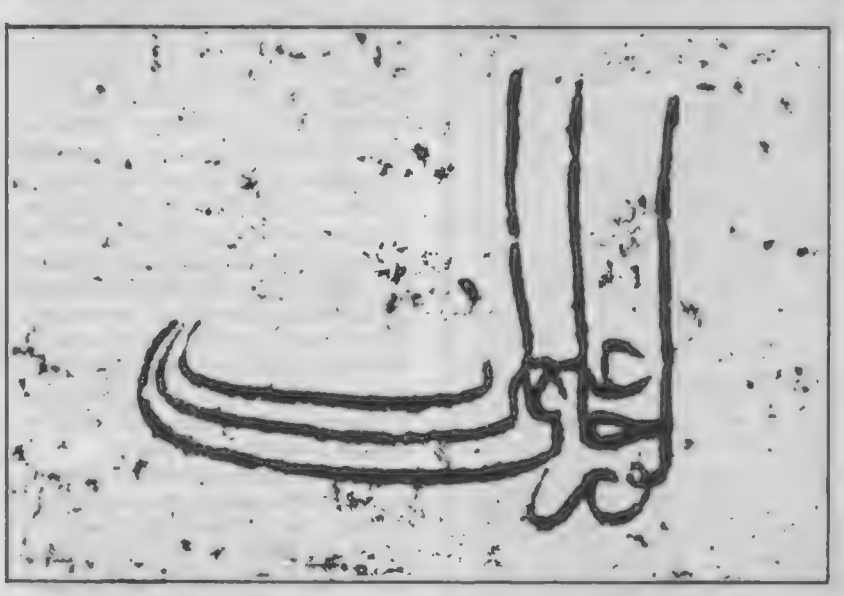

Bilinen en eski tuğra: Orhan Gazi (Orhan bin Osman).

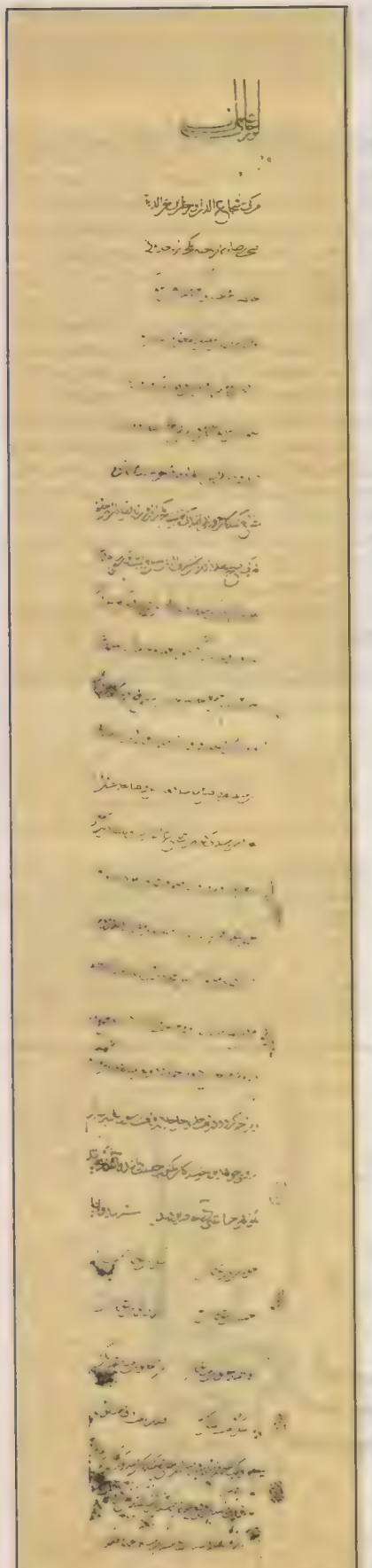

PADİŞAH FERMANLARI

Orhan Gazi'nin bir vakfiyesi: 1324 Mart ortaları. 30 satırlık, nesih'le yazılmış Farsça metin, Sultan'ın kendi mülkü olan Mekece'yi (Kocaeli'nde) yoksulların ve yolcuların konaklaması için bir hankâh kurulmak üzere vakfettiğini göstermektedir.
(Solda)

Şehzade Cem tuğralı ferman: 1481 Mayıs ortaları. 10 satırlık, divanî'yle yazılmış Türkçe metin, Anadolu sancak beylerine ve kadılarına, halktan toplanan paraların kendisine gönderilmesini buyurmaktadır.
(Sağda)

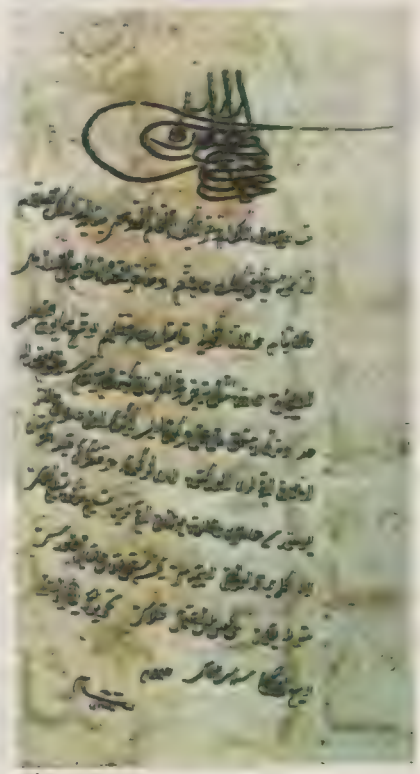

bir vakfiye ile başlayan sergide, kronoloji tüm Osmanlı Padişahlarına ait belgeleri içermekte ve 23 Temmuz 1919 tarihli Sultan VI. Mehmed (Vahideddin)'e ait bir ferman ile nihayetlenmektedir.

Buyrukların seçiminde belgelerin tarihsel gelişimi ve çeşitliliğinin yanı sıra tuğrası, tezhibi ve yazısı ile devrinin özelliklerini yansıtması, içerdikleri konuların değişik ve ilgi çekici olması ana prensip olmuştur. Bu nedenle de sadece Türk ve İslâm Eserleri Müzesi koleksiyonları ile yetinilmemiş, Topkapı Sarayı Müzesi, Belediye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi ve özel koleksiyonlardan da yararlanılmıştır.

Padişah buyruklarının konusu ne olursa olsun, vakfiye, ferman, temliknâme İslâm yazı sanatında müstesna bir yeri vardır. Bu onların yalnızca Osmanlılara özgü oluşlarından değil, batı resim sanatındaki kişilik olayının genellikle yazı sanatında görülmesindendir diyebiliriz. Nasıl ki resim yapan sanatkâr imzası ile eserini kişiselleştirebiliyorsa, Padişahın şahsiyeti, muhteşemliği ve otoritesi sanatçının kalemi ile tuğralarda simgeleşiyor ve Divan-ı Hümâyun üyesi olan tuğrakeş imzasını gerektiği hallerde belgenin altına koyuyordu.

Sultan Orhan'a ait bir vakfiye üzerinde yer alan ilk tuğrada, sultanın kendi ismi ile babasının ismi bulunmaktadır. Belki de bu ilk tuğrada yer alan harfler dolayısı ile en basit ve sade şekliyle oluşan form, 16. yüzyılda gerçek bir estetik bütünlüğe sahip olacak, Sultan II. Mahmud zamanında ise hattat Mustafa Rakım'ın kaleminde matematiksel bir orantı kazanacaktır.

Osmanlı tezhip sanatını da yansıtan tuğraların ilk tezhipli örneği Fatih Sultan Mehmed devrine aittir. Devrin ve tabiî ki sarayın beğenisi doğrultusunda çeşitli renk ve desenlerle zenginleştirilen tuğralar, Osmanlı devletinin büyümesine bağımlı olarak gelişmiş, güzelleşmiş, imparatorluğun son yıllarına doğru da yozlaşmıştır. Sergide yer alan eserlerden izlenebilecek olan bu gelişmede kuruluş yıllarındaki yalın ve çarpıcı özellik, 16. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren yerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört kıtaya yayılması, siyasal ve ekonomik alanda zirvede olması ve refahı ile sanata da yansıyan muhteşemliğe bırakmıştır. Yazılarda ve tuğralarda bol altın kullanılmış, Kara Memi tezhip ekolünün en seçkin motifleri, desenleri tuğraları süslemiştir.

18. yüzyılda batıya yönelen ve her yönü ile etkilenen Osmanlı sanatındaki bu etki, tuğra süslemelerinde de görülmektedir. Ancak bu etkilenmede Türk sanatkârları batıyı Osmanlı sanat anlayışı içinde eritmiş ve yeni bir sentezle kendi özelliğini bozmadan kullanmıştır.

Divan-ı Hümâyun kararları olan tuğralı belgelerde imparatorluğun resmî yazısı "Divanî yazı" kullanılmıştır. İlk örneklerini Selçuklular döneminde gördüğümüz divânî hat, tüm yazı sanatında olduğu gibi Osmanlılarda en seçkin örneklerini vermiştir.

Sergilenen 70 Osmanlı Padişah buyruğu arasında yaptığımız bir gezinti sırasında, şunlar hayli ilginçtir sanırım.

PADİŞAH FERMANLARI

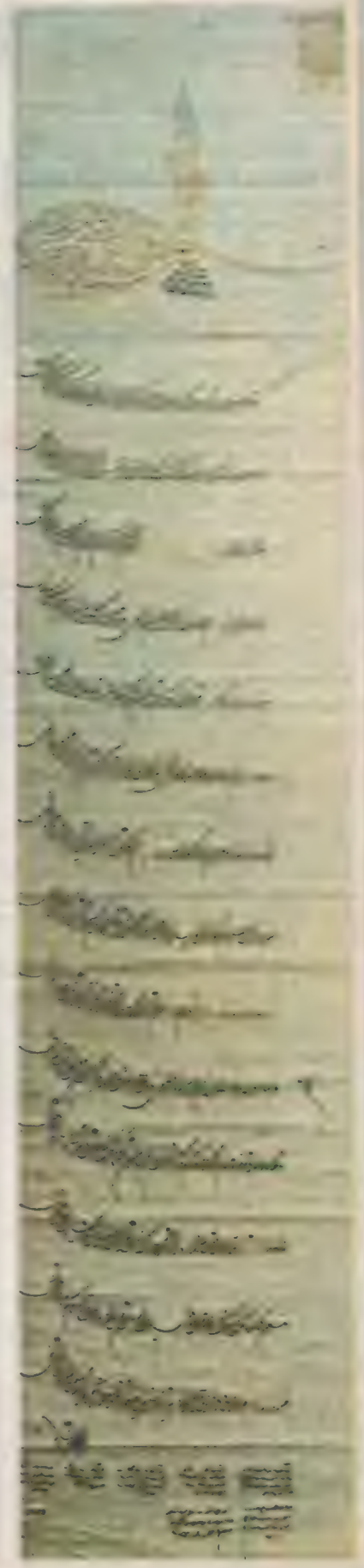

Mart 1324 tarihli Sultan Osman'a ait bir vakfiye, ilk Osmanlı tuğrasına sahiptir. Orhan Gazi'nin kendi mülkü olan Kocaeli vilâyetindeki Mekece nahiyesini vakfetmesi ve burada gariplerin, fakirlerin ve gelip geçenlerin konaklaması için bir hânkâh yapılmasını istediği konusundaki bu vakfiye, ilk tuğralı belge olma özelliğinin yanısıra sultanın kendi mülkünü halkın yararı için kullanıma açtığını göstermesi açısından ilginçtir.

Fatih Sultan Mehmed devrine ait diğer bir vakfiye ise, devrin en önemli nakkaşlarından Baba Nakkaş adıyla tanınan Şeyh Bayazıd oğlu Mehmed'e ihsan edilen Trakya'daki Kutlubey köyü hakkındadır. Haziran 1475 tarihini taşıyan bu belge, Osmanlı sarayında sanatkârlara verilen değer ile onların sadece manevi yönden onurlandırılması değil, maddi yönden de refaha kavuşturulmasının önem taşıdığını belirtmektedir.

Osmanlı tahtına oturamadığı halde babasının ölümü üzerine vali olarak bulunduğu Karaman'da hükümdarlığını ilân eden Şehzade Cem'in 20 günlük saltanatı sırasında Anadolu sancak beylerine ve kadınlarına hitaben çıkarttığı Mayıs 1481 tarihli fermanda mal memurlarından elindeki paranın kendisine getirilmesini istemektedir. Arşivlerdeki Şehzade Cem'e ait yegâne tuğralı belge olması bu eserin değerini göstermektedir.

16. yüzyıl tezhip sanatına damgasını vuran saray nakkaşbaşısı Kara Memi tezhip ekolünün en güzel motifleri ile süslenmiş Kanunî Sultan Süleyman'a ait tuğralı belgelerin büyük çoğunluğu vezir-i âzam Rüstem Paşa ile karısı Mihrimah Sultan'a temlik edilen mülkler hakkındadır. Bu arada serginin yer

Kanunî'nin divanî'yle yazılmış bir beratının baş kısmı (1523-36 yılları). Belgenin alt kısmı kopuktur. (Yukarıda Solda)

I. Mahmud'un celî divanîyle yazılmış bir mülknamesinin (1745 Eylül başları) tuğrası ve ilk satırları. Padişah bu fermanla Tuna deltasında bir araziyi, fener yaptırması için Darüssaade Ağası Hacı Bezir Ağa'ya vermektedir. (Yukarıda)

III. Murad'ın bir mülknamesi: 15 satırlık, divanî'yle yazılmış metin, Sisam adasını, bütün gelirleriyle birlikte yeni yaptırdığı camiye vakfetmesi için, Kılıç Ali Paşa'ya vermektedir. Belgenin sağ üst köşesinde padişahın (süslenmiş) elyazısı bulunmaktadır. (Sağda)

aldığı İbrahim Paşa Sarayı'na adını veren vezir-i âzam İbrahim Paşa'ya hitaben çıkartıldığı hiçbir vezir elkabında yer almayan övücü sözlerle dolu olmasından anlaşılan sonu eksik bir berat, tezhip sanatı açısından şüphesiz ki serginin en değerli eseridir.

Bazı belgelerde Sultanlar kendi el yazıları ile belgedeki konuyu vurgulamak amacıyla kısa bir cümlecik yazarlardı. Bu özelliğe sahip sergideki ilk Hatt-ı Hümâyunlu belge Sultan III. Murad'a aittir; "cevh-i meşruh üzerine amel oluna, vüzera, kazasker imza vursunlar" sözcüklerini taşıyan, Sisam adasının Kılıç Ali Paşa'ya verilmesini konu alan Ağustos 1584 tarihli mülknâme, emir gereği vezirler, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve Tuğraî Mehmed şahit olarak belgenin altına imzalarını atmışlardır.

Celî divanî yazının en güzel örneklerini, 39 sene süreyle Osmanlı tahtında kalan IV. Mehmed zamanında verilen belgelerde görebiliriz. Bunlar arasında Kandiye (Girid) kalesinde yazılan ve Girid adasının alınması ile Cenevizlilerle yapılan anlaşmada büyük başarı ve yararlıkları görülen Fazıl Ahmed Paşa tarafından camiye çevrilen İspanya Kilisesine şehirde kullanılan sudan bir lüle suyun tahsis edilmesini konu alan berat, Mayıs 1670 tarihini taşımaktadır.

Sultan I. Mahmud tarafından Babüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa adına verilen Ağustos-Eylül 1745 tarihli mülknâme, gerek Avrupa etkisi ile yapılan ilk süsleme örneğine sahip olması gerekse bu süslemeyi yapan sanatkârın imzasını taşıması dolayısıyla çok ilginçtir.

Sergilenen eserlerin çoğunlukla Türk ve İslâm Eserleri Müzesi koleksiyonlarından seçilmiş olması, müzenin evkaf kökenli oluşundan, dolayısıyla mütevellilerin vakıf şartlarına uymaları konusunu taşımasına sebep olmuştur. Bunlara örnek olarak Sultan III. Osman'ın Şubat 1757 tarihli, Sultan III. Selim'in 16 Aralık 1795 tarihli fermanını verebiliriz.

1914 yılında İslâm kültür mirasının korunması amacı ile kurulan Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, bünyesindeki koruduğu tuğralı belgeleri bilim âlemine ve sanatseverlere sunmasının yanısıra, doğu ve batının kültür dünyasında lâyık oldukları değer seviyesinde beğeni kazanmış olan bu eserlere ait ayrıntılı bilgilere sahip kataloğu, sergilenme şekli ve ışıklandırması ile çağdaş boyutlarda bir sergi açmanın da gururunu duymaktadır.

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

Veliahd Abdülmecid'in oğlu Şehzade Ömer Faruk Efendinin 1920 kış sonunda beş gün arayla sarayda verdiği iki yemek

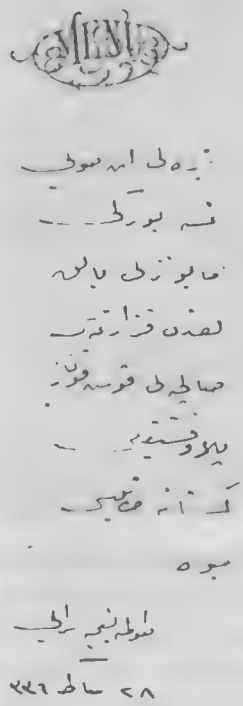

Sebzeli et suyu
Nemse böreği
Mayonezli balık
Hindi kızartması
Salçalı kuşkonmaz
Pilâv fıstıklı
Kestane tatlısı
Meyve

Dolmabahçe sarayı
sene 28 Şubat 336

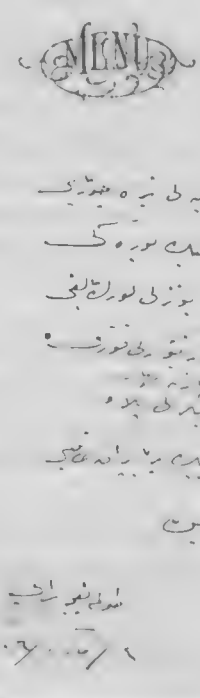

Terbiyeli sebze çorbası
Mekik böreği
Mayonezli levrek balığı
Garnitürlü kuzu
Karnıbahar
Ciğerli pilâv
Binbir yaprak tatlısı
Meyve

Dolmabahçe sarayı
sene 4 Mart 336

KOYUNOĞLU'NUN ANILARI -2-

Erzurum ve Sonrası

Birinci Dünya Savaşı Anıları ve Kayakçılık

Üçüncü Ordu Kumandanı Vehib Paşa ve Erkân-ı Harbiyesi, Alınan, Avusturya cephelerini görmek için o devletler tarafından davet edilmişti. Vehip Paşa Almanya'dan dönüşte beni çağırdı ve Tirol'de gördükleri biçimde bir kayak ve dağcılık okulu kurmamı emretti. Oradan getirdikleri talim kitaplarını da verdi. Bu okul için en uygun yer olarak Suşehri'ne 40 kilometre uzaklıktaki Buldur köyünü seçtim. Orada Üçüncü Ordu Avcı Kıtaatı Mektebi adıyla Türkiye'nin ilk kayak ve alpinistik okulunu ordumuzun buyruğuna dayanarak 1333 (1918) yılında kurdum. O devirde iki avcı taburu kurulmuştu. İkinci Ordu da bu teşkilâta önem vermiş, o da bir tabur kurmuştu."

"Kafkas cephesinde kayakçı müfrezemle Erivan civarında (Erihvali) köyünde bir haftalık bir dinlenmeye karar vermiştik. Köy tamamen boştu. Köylüler savaş dolayısıyla köyü terk etmişler ve Rusya içerlerine kaçmışlardı. Bizden evvel de bu köye gelen Birinci Avcı Taburu burada bir ay kadar kalmışlardı. Arkadaşlarımı, erleri, hepsi boş olan evlerde münasip olanlarına yerleştirmiş, ben de bu evlerin bitişiği olan bir katlı bir dükkânda kalmayı uygun bulmuştum. Gece olmuştu. Erler ve arkadaşlar yatmışlardı. Ben odamda yalnız köpeğim ile kalıyordum. Kapımı kapamıştım. Tam uyumaya başlarken kapı önündeki karların üzerinde bir hışırtı duymuştum. Köpeğim Güsto da başını kapıya doğru eğmiş bakıyordu. Köpeklerimize havlamamasını öğrettiğimizden yalnız iniltili sesler çıkarıyordu. Mehtap olduğu için kardan akseden ışık her tarafı güzelce görmeye yetiyordu. Biraz sonra kapı yavaşça açıldı ve köpeğim kapıya doğru atıldı. Bir görültü ve arkasından bir silâh sesi üzerine, silâhını kapan erler evlerden dışarı fırlamışlardı. Gördüğümüz manzara şu idi: Güsto bir adamı altına almış ısırıyor, parçalıyordu. Beyaz tüyleri kan içinde idi. Onu zorla adamdan ayırdık. Adamın gırtlağı kopmuştu. Sırtında bir köylü elbisesi, belindeki kemerde dört adet kibritli bomba ve ceketinin göğsünde de bomba kibritliği ve tabancası vardı. Tüfeğini, Güsto üzerine atılınca elinden düşürmüştü. Bu adam bir çetenin fedaisi idi. Doktorumuzu çağırdık, fakat o gelene kadar adam ölmüştü. İşte benim kahraman Güsto'm bu sefer de yüzlerce erimizin hayatını kurtarmıştı. Bunları bir anı olarak yazıyorum. Kayakçılarımızın bu köpek meselesi üzerinde de dikkatle durmasını arzu ederim."

Bir gün bazı işlerim için ordu karargâhına gitmiştim. Yaverler yanıma geldiler, "Senden bir ricamız var" dediler. Bir telgraf uzatarak, "bunu ordu kumandanına götür, çok mühimdir. Sen onun nerede olduğunu bilirsin" dediler. "Siz niçin götürmüyorsunuz" dedim. Kısaca cevap verdiler. "Kumandan paşa, 'Bu gece sabaha kadar beni katiyen rahatsız etmeyin" diye emir verdi. Bunun için götüremiyoruz. Şöyle bir yalan uydur. Sen dersin ki, 'Postaneye gitmiştim, yalnız bir memur vardı, diğerleri hastlanmış, gitmişler'. Bir telgraf geldi. Çok mühim, fakat ben de karargâha daha uzak olduğundan ve burası da postaneye yakın olduğundan getirdim' dersin. Telgraf hakikaten çok mühimdi. Onbirinci Kolordu Kumandanlığı'ndan geliyordu. Telgrafı okudum. "Bu güne kadar yaptığımız çetin savaşlarda binlerce şehit verdik. Yaralılarımız da feci halde. Cephanemiz tükenmek üzere. Kayıplarımızı kapatmak için asker, yiyecek ve cephane bekliyoruz. Emrinizi bekliyorum" deniliyordu. Vaziyetin çok mühim olduğunu anlamıştım, vatani bir vazifedir diye yaverlerin isteğini kabul ettim. Yola çıktım. Telgrafdaki imza Yusuf İzzet Paşa'nındı. Evin önünde biraz durdum, içerden saz sesleri, türküler geliyordu. Kapıyı çaldım, biraz sonra bir emir zabiti kapıyı açtı, tanıdığım biri idi, telgrafdan söz ettim. Ve bunu ne için benim getirdiğimi evvelce uydurduğumuz yalanı söyleyerek anlattım. O da telgrafı Paşa'ya vermekte çekiniyordu. Israrım üzerine, "Sen git ver" dedi. İçeri girdim, salonda masalar, içkiler, mezeler ve bir saz takımı, birkaç tane de adi, tabiat harici yaratık kimseler keyflerile meşguldu. telgrafı paşaya verdim. İstemiyerek aldı, okudu, "Bu sabaha kalamaz mı idi" dedi, "neşemizi berbad ettin, çabuk defol!" diye beni kovunca, kendimden geçtim." "Ulan deyyus sende hiç insanlık, vatan, millet sevgisi yok mu? Utanmıyor musun, sen burada keyf yaparken binlerce vatan evladı aç, susuz, kanlar içinde," diye bağırmaya başlayınca, maiyetindeki adi herifler üzerime atılmak istediler. Ben de kendimi müdafaa için tabancama sarıldım. Arkadaşım olan ve çok yazık bu herifin kayın biraderi (Merhum Ressam bir arkadaş) araya girdi ve beni iterek dışarı çıkardı. "Ne olur ne olmaz tabancanı bana ver yakalanırsan üzerinde tabanca bulunmasın." dedi ve sokağa kadar çıkardı. Ve "kaç" dedi. Biraz koştum, sonra durdum, bu vaziyet karşısında ne yapabilirdim? Ordu kumandanını tahkir, tabanca çekmek! en azından kurşuna dizilmekle biterdi bu iş. Yürümeye başladım, arkadamdan gelen kimse yoktu. Aklıma esaslı bir kurtuluş çaresi gelmişti. O günlerde Erzurum'da bir gönüllü teşkilatı yapılıyordu, benim de bu teşkilatta -Vali Tahsin Özer'in önerisile- vazifem vardı. Bu akşam ilk gönüllü kafilesi cepheye gidecek, ve istihkamlar önündeki siperleri temizleyerek savaşa hazır bir hale getirecekti. Hemen Lala Paşa camiine gittim,

Kar eğlenceleri.

orada mukaddes sayılan bir sancak vardı, onu elime aldım, cami hademelerini göndererek bir iki davullu adam buldurdum. Ahali cami önüne toplanmıştı. "Allahını seven mukaddes sancağın altına!" diye bağırıyordum. Gece oluyordu. Maksadım siperlere gitmek üzere olan gönüllülere daha da katkıda bulunarak bir an evvel Erzurum'dan uzaklaşmaktı. İşe sürat vermek lâzımdı. Bu gürültüleri duyan Vali Tahsin Bey meseleyi haber almış gelmişti. "Zaten yarın sen bir gönüllü kafilesiyle gideceksin, acelen ne?" diye sorunca olanları anlatmıştım. Tahsin Bey de düşüncemi muvafık bulmuştu. Kaputum, tabancam yoktu. Hemen Hükümet dairesine gitti, kendi mavzer tabancasını, kaputunu getirdi ve elime imzasile bir kağıt verdi. Güllüdüzü denilen yere gelmiş, oradaki siperlerin içindeki karları temizleyerek içine sığınmıştık. Yanımdakiler iki katır yükü eşya geldi dediklerinde sevinmiştim, çünkü Tahsin Bey'e yazdığım mektupta ayakkabı çorap da istemiştim. Gelen sandıkları telaşla açmıştık. Ne çıksa beğenirsiniz, birçok kadın ıskarpinleri. İçlerinde, lâme olanları da vardı. Birçok küçük çocuk patikleri de vardı! Hem güldük, hem de aklımızı kaçıracak bir hale geldik. Katırcılar yine sandıkları yüklettiler ve Erzurum'a döndüler. Güllüdüzü'nde siper içinde kımıldayacak halimiz kalmamış bekliyorduk. Öyle feci hallere şahit oluyorduk ki, kulağı donmuş, çürümüş olan bir zavallı kulağını tutunca, parçası elinde kalıyordu. (Güllüdüzü'nde Vali Tahsin Özer'den aldığım mektup bir acı hatıra olarak yazılarıma eklidir.)

Birgün bir süvari müfrezesi yakınımıza kadar gelmişti. Yerlerde çok kar olduğundan tam yanımıza gelemiyorlardı. Hepsinin yüzleri yün kuşaklarla sarılı olduğundan kim oldukları anlaşılmıyordu. İçlerinden ince sesli birisi öfke ile bağırmaya başlamıştı:

"Oradaki müfrezenin kumandanı nerede? Niçin tekmil vermiyor?" diye ciyak ciyak bağırıyordu. Fena halde içerlemiştim, bizler Ezraile tekmil vermek üzere iken bu herif de nerden çıkmıştı? Cevap verdim: "Kumandanı var ama ayağa kalkamaz, tekmil istersen yanıma gel." demiştim. Süvarilerden birisi attan indi ve kara bata çıka yanıma kadar geldi ve yüzünü açtı. Bu Erkanı Harbiye Reisi Cavit Paşa idi. Arkasından birisi daha geldi bu da Receb Peker'di. Beni hemen tanıdılar. Kollarıma girerek, sürükleyerek atların yanına kadar götürdüler. Bağıran ince sesli zat Dokuzuncu Kolordu Kumandanı Mustafa Nimet imiş. Süvarilerden birisi atından indi, beni güçlükle o ata bindirdiler, beni ata bindiren Yüzbaşı Suphi idi. (Milli Kurtuluş Savaşı'nda İzmir'e ilk giren Süvari livası kumandanı Manastırlı Suphi Paşa) Ata binince ilk sözüm, "Gönüllü arkadaşlarım ne olacak?" demek olmuştu. Cavid Paşa, "Üzülme Hikmet, hemen asker ve vesait göndererek onları Erzurum'a kadar göndereceğiz." dedi. İçim rahat etmişti. Çünki bunlar vatanı için ölen fedekârlardan yadigâr kalan şerefli, insanlık örnekleriydi. Hiç olmazsa onlar yaşamalı idi.

Harb çok sıkışmıştı, Ruslar bizim kuvvetlerimizden on misli fazla bir kuvvetle Erzurum'u zorluyorlardı. Devamlı olarak harb bütün şiddetinle devam ediyordu. Artık Erzurum'u bırakmak mecburiyetinde kalmıştık. İstihkamlardan cephanelikleri ateşliyerek havaya uçurmuş ve dört nala at sürerek kaçan ordunun vazifeli sonculari idik. Yanımda Kolordudan yalnız iki süvari kalmıştı. Rus kazaklarile adeta yarış ediyorduk. Paşa Pınarı'nda onları geçdik ve Kars kapısından Erzurum'a girdik. Tam İstanbul kapısından çıkarken oradaki bir cephanelik de havaya uçurulmuştu. Havadan yağan taşlar süvarilerden Faiz çavuşun başını koparmıştı. O başsız kalan kahramanın cesedi bir müddet at üzerinde gitmiş, daha sonra bir kahramanlık anıtı olarak ovanın karları üzerine yıkılmıştı. Geçici Kolordu karargahına ulaşmıştım. Ben artık kayakcı müfrezemin başına geçmiştim. Sansa istikametine doğru, savaşarak ricat ediyorduk. Bu geriye çekiliş harekatında oldukça ilginç bir olay çıkmışdı karşımıza. Kolordu kumandanı Mustafa Nimet kayakcılık aleyhinde olan bir zattı. O kayakcılığı yalnız bir spor olarak kabul ediyor, bunun askerlikdeki önemine inanmak istemiyordu. Ricatta Kavurma Çukuru denilen en sarp bir yerde idik. Burada kar kalınlığı en az iki metre idi. Kolordu erkanı oraya kadar atlarıyla gelmiş, fakat karlara batarak kalmışlardı. Atları da bir sacayak gibi kara gömülmüş, kımıldıyamıyorlardı. Hemen yardımlarına koştum. Evvela Kolordu kumandanını iyi ve kuvvetli bir kayakcı olan Erzurumlu Pocik köylü Esat çavuşun sırtına bindirdim, sıkı olarak omuzlarına sarılmasını söyledim. Esat çavuş onu yıldırım gibi hızla dağın bitimindeki sıkışmış karlı esas yola indirdi bırakdı. Sıra ile diğer bütün kumandan ve subayları kayakcılarımız sırtlayarak yola indirdiler. Yanıma Suphi (Suphi paşa.) geldi ve "Hikmetçiğim atlar ne olacak?" dedi. "Şimdi görürsün" diye, beş çift kayağı, dağcı sopalarımızla orta ayak bağlama yerinden ve uclardan kayışlala bağlayarak büyük birer kızak haline koyduk, üzerine de portatif çadırlarımızdan ikişer adedini iyice bağladık. Kayakcılarım, atların yanındaki karları ezerek, ve kürekliyerek açtılar. Ayakla-

rını, yere yatırdıkdan sonra dağcı iplerimizle bağlayarak yaptığımız kızağın üstüne sıra ile yatırdılar, kızağın ön tarafında iki kayakcı kızağın ipini bellerine bağladılar, arkadan da iki kayakcı yine ipi bellerine geçirerek aşağı doğru kaymaya başladılar. Arkadaki kayakcılar kar sapanı vaziyetinde fren yapıyorlardı. Bu suretle atları da aşağı indirdik. Vazifemiz bitmişti, süratle Sansa köyü yakınına giderek, kayaklarımız ve portatif çadırlarımızla karargâhımızı kurduk. Neden sonra kolordu heyeti gelebildi. Bu vaziyeti gören kumandan Mustafa Nimet Paşa da o günden itibaren kayakcılığa taraftar ve talimlerde benim öğrencim olmuştu. Sansa'daki talim yerimizde her sabahki öğrencilerim Kumandan, Cavit Paşa, Receb Peker, Kurmay Hayreddin ve diğer arkadaşları oluyordu. (Hayreddin bey ilk Radyo müessesesi müdürü olan merhum Hayreddin Hayreden beydir. Receb Peker de çok sonraları başvekil olan zattır.) Allah rahmet eylesin, yurdu, milleti için çalışan fedakâr insanlardı. Cephede biraz sükunet başlamıştı, bana da yeni erler, subaylar vermişlerdi onları yetiştirmeye çalışıyordum.

Güsto ve tazım Kumaş'la Sarıkamış ormanlarında, avda.

Sene 1333 (1918). Bu sene Alman İmparatoru'nun daveti üzerine Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Erkan-ı harbiyesile Alman ve Avusturya cephelerini gezmek üzere gitmişlerdi. Döndükleri zaman beni çağırdılar, Almanya ve Avusturya da gördükleri kayak ve dağcılık işlerini çok beğenmişlerdi. Bunların, mekteblerinin programlarını da getirmişlerdi. Cephemizde de onlar gibi bir mektep kurmamı ve orduya merbut olarak çalışmamı emretmişlerdi. Hemen çalışmaya başladım, Suşehri-Umranlı arasındaki Kızıl Dağ üzerindeki BULDUR köyünü seçtim ve memleketin ilk kayak ve dağcılık mektebini kurdum. Burası denizden yüksekliği 2500 metre olan ve dokuz ay bol kar bulunan çok güzel bir yerdi.

1333 (1918) senesinde bu köyde boş samanlıkları sıva ve badana ettik ve güzel birer askerî koğuş haline getirdik. Askerin yatması için ranzalar yaptık. Evlerden müsait gördüklerimizi kiraladık, temizledik, tamir ettik, subay lojmanları haline koyduk. Büyükce bir binanın alt katını mutfak ve üst katını lokanta ve okuma salonu haline getirdik. Bu işlerde ordunun emrile bir istihkam taburu ve sanatkârları bana yardımcı olduklarından az zamanda bitirmiştik. Bir de revir yaptık. Mesaim hakkında orduya her hafta sonu raporlarımı yolluyordum...

Yemekleri lokantamızda hep beraber yiyorduk. Ordudan tam bilgili bir de Aşçı yollamışlardı. Mektebimiz çok kalabalık bir hale geldiğinden idare işleri de güçleşmişti. Bunun için orduya müracaat ederek yalnız idare işlerinle meşgul olmak için bir müdür tayin edilmesini rica etmiştim. Ordu da bizim işlerimizle alakadar olan Hareket Dairesi Başkanı kurmay yüzbaşı Hüsrev Bey (Hüsrev Gerede), idare işleri için yüzbaşı Osman Bey isminde birini tayin ettirmişti. Artık daha rahat çalışabiliyordum. Birçok zabit, küçük zabit ve er yetiştirmiştik. Kayak ve dağcılık çalışmalarımızda aldığım Fotoğrafileri Hüsrev Bey'e gönderiyordum. O da İstanbul'da neşredilen *Harb Mecmuası*'na gönderiyordu. Gönderdiğim resimler hakkında Hüsrev Bey'den gelen bir mektubu hatıra olarak saklıyorum. Bu mektubun yeni Türkçe harflerle beraber olan aslı yazılarıma eklidir. Bunlar benim için unutulmaz anılardır. Kışın en şiddetli günlerinde idik. Rusya'da bir ihtilal olduğu duyulmuş ve Rus ordusunun cephemizden çekilmek üzere olduğu da söyleniyordu. Bu arada bizden Erzincan'a bir heyet gitmiş yapılacak işler, tedbirler kararlaştırılmıştı. Bize de hazır bir vaziyette olmamız emredilmişti. Bu anlaşma sonunda Rus ordu-

sunun cepheden tamamen cekilerek yurtlarına dönecekleri, tespit edilmişti. Yalnız cephemizde bizimle sonuna kadar savaşmak üzere Ermenilerden müteşekkil bir ordu, Nazarbekof isminde bir Ermeni ordusu ve Ermeni çeteleri kalıyordu. Çok kalabalık olan bu Ermeni çetelerinin reisleri de Antıranik ve Sıvaslı Murat gibi adamlardı. Rusların geri çekilmesi ve ordumuzun ileri harekatı başlamıştı. Kayak taburlarımızda muhtelif fırkalarla savaşa katılmışlardı. Bize de çok tipili bir gecede emir verilmiş, iyi yetişmiş kayak zabitan ve askerlerile kolordu merkezi olan Melikşerif'e giderek emir almış ve Erzurum'a kadar ilerlemiş ve Erzurum'u almıştık. Bu savaşlarda çok feci olaylarla karşılaşmıştık. Ermeniler bütün köyleri yakıyorlar, genç, ihtiyar, kadın ve çocuk ne bulurlarsa öldürüyorlardı, bunlar insanlıkla alakası olmayan alçak canavarlardı. Söylemesi bile insanı perişan ediyor. Erzurum civarında Sakalı Kesik köyüne gelmiştik. Sağ kalan bir iki ihtiyar buradaki Ermeni cete reisinin küçük çocukları iki bacağından çekerek iki parçaya ayırmasını bir zevk haline getirmiş ve bu şekilde yüzlerce çocuğu öldürmüş olduğunu anlatmıştı. İnanmak istememiştik. Bizi alıp bir kar yığınının yanına götürdü. O kar yığınını küreklerle açtık ve adamın söylediği gibi birçok iki parça edilmiş çocuk cesedi gördük. Nihayet bu hainlerle savaşa savaşa Erivan'a, Bakü'ye, Batum'a kadar ilerlemiştik. Bu harekât esnasında bizim kayakcı teşkilatımız savaşa iştirak etmiş ve bu suretle azalmış ve parçalanmıştı.

Birinci Dünya Savaşından Sonra

Mütareke yapılmış ve savaşa son verilmişti. Şimdi benim, hatta bütün Türkiye için yeni ve karmakarışık bir dönem başlıyordu! Berbad bir mütareke yapan korkak bir hükûmet, bu saçma anlaşma ile yakın geçmişde yapmış olduğu yanlışlığın daha büyüğünü yapıyordu. Binlerce şehit vererek eskiden kaybettiğimiz birçok yurd parçalarını geri almıştık. Bu feci mütareke ile de aldığımız yerleri değil yurdumuzun birçok yerlerini de düşmana verecektik! Bu acı haberler sonunda, Erivan civarındaki kıtamdan ayrılmış ve Kars'a giderek askerlikden terhis vesikamı almıştım. Annem, Balkan Harbi ile başlayan uzun ayrılık devresine son vermek için İstanbul'dan Karadeniz'e ilk sefer yapan bir vapurla Trabzon'a ve oradan Erzurum'a gelmişti. Ben bazı mühim vazifelerle daha bir müddet Sarıkamış'da kalacaktım. Annemi de oraya getirtmiştim. Hayatta ne acı olaylar vardır. Bana Kars'tan, İstanbul'a kadar 471 kuruş Harcırah (yol masrafı) vermişlerdi. Bu paranın beni karargâh istasyonuna kadar götürebilecek kadar az olduğunu söylediğim görevli kumandan şu cevabı vermişti:

"Bu para yalnız bir harçlıktır. İstanbul'a kadar yemeniz, içmeniz ve bütün masraflarınız devletce yapılacaktır!"

Nihayet trene bindim ve Sarıkamış'a geldim, annemi buldum. Yanımda çoluk, çocuk ve hanımlardan oluşan bir kalabalık vardı. "Bunlar kim? diye sordum. Annem:

"Bu hanımlar eşlerini aramak için buraya kadar gelmişler, ne yazık ki onlar eşlerinin evladlarının şehit olduklarını burada duyabilmişler. Hepsi aç, perişan bir halde, kimse bir yardımda bulunmamış. Benim binam müsait olduğundan onları buraya topladım ve Kaymakam Bekir Bey'e de rica ederek, konu komşudan bir miktar yardım becerdim. Yurtlarına dönmek için ne paraları var, ne de vasıta!"

Annemle beraber, hepsini aldım; istasyona geldik. O zaman Sarıkamış'dan Erzurum'a giden dar hatlı-dekovil azmanı bir tren vardı. İstasyon müdürüne gittim. "Nokta kumandanı bu aileleri Erzurum'a göndermeleri için size başvurmamı emretti" dedim. Adam kıçını bile kımıldatmadan uyur gibi pencereden bir katarı göstererek, "Onunla gidebilirsiniz" de-

Birinci Dünya Savaşı Erzurum cephesi. I. Kanunusani 1331 (1915). Kazak süvarileri hücum etmişlerdi. Şiddetli bir vuruşma sonunda bir çok telefat vererek geri çekilmişlerdi. Yakınımızda kalan yaralıları topluyorduk. At ile beraber ölen bir kazak subayının içi kürklü kapuşunu ve kalpağını almış giymiştim. Kamasını da. Ve o zavallıyı orada erlerime gömdürmüştüm. Kaputumu yitirmiştim. Eğer bu kaput imdadıma yetişmeseydi sıfırdan aşağı 40 derecedeki soğukta donacaktım. Daima yanımda taşıdığım küçük makinamı Erzurumlu Sadettin onbaşıya vermiş ve bu kılıkla resmimi aldırmıştım.

Şebinkarahisar civarı, Ruslardan aldığımız gramafon (sağ Agâh ve ben ortada Tayyip, solda Rıfat Bele).

di ve yine uyuklamaya başladı. Katarın yanına gittim, hep açık yük vagonları idi. Nihayet kapalı bir vagon buldum. Orada birkaç yedek subay arkadaş da vardı. Vagonun içini biraz temizledik. Bütün alabildiğimiz eşyaları da yerleştirdik. Ben çarşıya giderek biraz yiyecek bir şeyler almak üzere oradan ayrıldım. Dönüşümde ne görsem?

Vagona sıkıştırdığımız bütün zavallılar, istasyon yanındaki karlar üzerine oturmuşlar, soğuktan titriyorlardı. Ne olduğunu sordum. Annem: "İstasyon müdürü geldi, bizi zorla dışarı çıkardı. "Ancak açık vagonlarla gidebilirsiniz. Kapalı bir tek vagonumuz var, onunla Erzurum'a patates yollayacağız, çünki açıkta gönderilen patatesler soğuktan donuyor." dedi. Cevap karşısında fena halde içerledim. Oradan doğru fırka kumandanına gittim. Ağzıma ne geldiyse söyledim, artık tamamen isyan etmiştim. "Paşa," dedim, "Biz bu memlekete, vatanımıza patates kadar da mı hizmet etmedik. Açık vagonda patatesler donarmış. Bu asker, şehit aileleri, çocukları yaralı yedek subaylar donmazlar mı? Bu ne maskaralık? Rüştü Paşa beni iyi tanır ve severdi. Üzüldü, elinden bir şey gelmiyordu, çünki emri veren ordu kumandanı idi. Dedi ki:

"Başka çare yok, size iki atlı araba verdireyim. Onları kendiniz kullanır Erzurum'a kadar gidersiniz. Orada onları Menzile teslim edersiniz." Bunu kabul etmekten başka çere yoktu. İki arabayı aldım, istasyona kadar getirdim. Annem dahil kim varsa içerlerine doldurdum. Bereket versin bu arabalar, üzerleri kapalı, büyük Rus Malakan arabaları idi. Yedek subaylardan da araba kullanabilecekleri seçtim ve kar, tipi içinde yola çıktık. Arkadaşlardan yürüyecek kuvvette olanlarla beraber bizde arabaların yanında yürüyerek yol alıyorduk. Bereket versin tipi durmuş, sakin bir halde kar yağıyordu.

Yolda rastladığımız feci görüntüler bizi perişan ediyordu. Önümüzde karlara gömülmüş bir araba. İçindekileri kurtlar parçalamış, yemiş yalnız arabacının ayağında çizmeler olduğundan, onlar kalmış! Her yerde donarak ölmüş kimseler, ilerde bir kayanın önünde kucağındaki çocuğu ile donmuş bir kadıncağız, adeta sorar gibi bir bakışla açık kalmış iki gözü

Erzurum'un alınışı, ben (yaralı) arkadaşlarla Kemal Trabzon, İzmirli Kahraman, Hilmi (şehit) Pabuç İsmail.

ile yüzümüze bakıyordu! Bir an evvel geceyi geçireceğimiz Horasan köyüne ulaşmak istiyorduk. Kurt sürülerinin ulumaları kulaklarımızda çınlıyordu. Buz gibi olmuş ellerimizde tabanca, arabadaki zavallıların koruyucusu olarak dikkatle ilerliyorduk. Köy görünmüştü. Biraz ferahlamıştık. Önümüzde kımıldayan bir kar yığını bizi durdurmuştu. Yanına vardık. Üst üste iki subay. Altdaki ölmüş, üzerindeki donarak ölmek üzere! Karların altından onları çıkardık. Sağ olanını arabaya koyduk ve Horasan köyüne getirdik. Köyde verdikleri bir odada ocağa doldurdukları tezekleri tutuşturdular. Biz ölmek üzere olan bu arkadaşı tedaviye çalışıyorduk. Onun bütün vücudunu uğuşturuyor, masaj yapıyorduk. donmuş olan ayaklarındaki çizmeyi ancak bıçakla keserek parçaladıkdan sonra çıkarabildik. Biraz muntazam nefes almaya başladı. Ona güçlükle biraz çay içirebildik. Güç duyulacak yavaş ve titrek bir sesle macerasını anlatmıştı. İki kardeş, yedek subaylarmış, terhis edilmişler, ağabeysi yaralı olarak uzun müddet hastanede imiş. Yeni çıkmış. Yolda gördüğümüz arabada giderlerken kurtların hücumuna uğramışlar. Yanlarındaki bazı kimseleri kurtlar parçalamış, bunlar bir ileri kaçarak, tabancalariyle kendilerini korumuşlar. Karşılarındaki köyü de gördüklerinden oraya kadar gidebilmek azmiyle ilerlemişler. Ağabeyisinin dermanı kesilmiş, onu sırtına almış, yola devam etmiş. Fakat şiddetli bir tipi onları orada mıhlamış, bırakmış. Biraz sonra ağabeysi ölmüş, o da donmak üzere onun üzerine yıkılmış kalmış. Onun tam kendisine gelebilmesi için iki gün Horasan'da kaldık. Yine arabalarımızla yola çıktık. Bu zavallı arkadaşı Erzurum'da hastaneye yatırdık. Ne yazık ki orada da tifüsden öldü gitti.

Ben Erzurum'da kalmaya mecbur oldum. Uzun müddet müstakil müfreze kumandanı ve kayak okulu müdür ve öğretmeni olduğumdan işler ve masraflar hakkında hesap vermek lâzımdı. Bu işin incelenmesi için de Tedkik-i Hesabât Komisyonu kurulmasını beklemek lâzımdı. Erzurum'da bir ev tuttum. Yerleştik. Bir türlü bu hesapları vereceğimiz komisyon teşkil olunamıyordu. Askerlikten terhis olunduğum için maaş da verilmiyordu. Yanımdaki birkaç param da biterse çok fena bir hale düşecektim. Geçinebilmek için bir iş bulmak lâzımdı. Düşünmüş ve karar vermiştim. Bir cins Arap kısrağım ve tayım vardı. Onları canım gibi severdim. Bunları ileri harekatında kayak müfrezemle giderken Erzurum'da Cevad'ın kardeşine bırakmıştım.

Bunları zengin ve meraklı bir çiftciye yüz sarı altına sattım. Rusların bıraktıkları, üzeri kapalı bir Malakan arabasını da parasız aldım. Bu arabalar uzun yol yolculuğu için çok elverişli arabalardı. Bana bu arabayı Merhum Kazım Karabekir, parasız olarak verdirmişti. Kars civarında Novoselim köyünden bir çift Rus araba atı aldım. Erzurum'a döndüm. Askerliğini savaşda yanımda yapmış ve beni çok seven hemen de köylerine dönmeğe mecbur olmayan askerlerimden üç kişi seçtim. Elimde elli altın kalmıştı. Annemden de otuz altın aldım. Bu para ile Erzurum-Trabzon arasında nakliyecilik, ticaret işleri yapmağa başladım. İstanbul'dan Erzurum'a gelebilmek için yalnız bu Trabzon-Erzurum yolu vardı. O zaman buralara tren, kamyon gibi şeyler yoktu. Arabam yolcu bulursa alıyor, bulamazsa Gömüşhane, lahusus Tekke köyü gibi meyvesi bol yerlerden meyve alıp getiriyor, ben de onları topdan manavlara satıyordum. Artık bu işe alışmıştım. 7 manla arabamı üçe çıkardım, bir de güzel Rus Duhabır binek kısrağı aldım. Yanında büyük ahırı ve samanlığı olan büyükce bir eve taşındık. Bir müddet çok kârlı olduğundan kaçakcılık da yaptım. İran hududuna kadar gidiyor, kaçak halı getiriyordum. Yeni teşkil edilmekte olan Ermenistan hududuna kadar gidiyor, götürdüğüm tütün karşılığı silah, konserve ve saire alarak tehlikeli işler yapıyordum.

Nihayet hesap komisyonu teşekkül etti. Katibim yüzbaşı İsmail bey bütün hesapları hazırlamıştı. Bir günde işimiz bitmişti, bir "OH" çekmiştim. Üzerimden büyük ve mesuliyetli bir yük kalkmıştı.

Erzurum'daki aydın arkadaşlar, İstanbul Hükümeti tarafından azl edilen Vali Münir Bey, Mazhar Müfit Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Rüştü Paşa, Cevad Dursunoğlu ve daha birçok zevat toplanarak halin korkusundan ne yapmak lâzım bunu düşünmek ve münakaşalar yapmakla vakit geçirilirdi. Çay semaveri kaynar, ev sahibi sıfatile Avni Bey ve adamları misafirleri yedirir içirirlerdi. Mütareke şartlarını duyanlar Erzurum'dan kaçmaya başlamışlardı. Korkunç bir muhaceret vaziyeti görülüyordu. Bu hicrete mani olmak çereleri düşünülüyordu. Bu günlerde her şey aklıma gelir de, evlenmek gelmezdi. Ben başı boş avare bir adam olarak yaşamak istiyordum. Çünkü Balkan Harbinden bu güne kadar başıma gelen birçok acı hadisat sonunda gülmek, eğlenmek istiyor, evlenmek, istemiyordum. Fakat, evimizde yapayalnız yaşamaya mecbur olan annemin bu sözünü de dinlemekten başka çarem yoktu. Beni adam etmeye gece gündüz çalışan, bana hayatta lazım olan her şeyi öğreten, bana yalnız annelik değil, yalnızlık ve çaresizlik günlerinde bir arkadaş olan bu mukaddes varlığın sözü benim için dinlenmesi lazım olan kati bir emirdi. "Kiminle" diye kısaca sordum. "Edhem heyin kızı Mübeccel ile," dedi. İlave etti, "onu o kadar seviyorum ki sana olan sevgimin yarısını da ona vermeğe hazırım."

Ertesi akşam Edhem Bey'in evinde çay içiyorduk. Yanımızda Edhem Bey'in hanımı da vardı. Annem birdenbire: "Beyefendi ben kızınızı oğluma almak istiyorum." dedi. Edhem Bey hiç düşünmeden "verdim gitti" deyiverdi. Hanımı ise, "bey sen nasıl adamsın, dur bakalım, düşünelim, böyle ciddi, hayati işlerde acele karar doğru değildir." diyordu. Hepimiz gülüştük. Ertesi sabah toptan mal sattığım bir manavın dükkânı önünde oturuyordum. Edhem Bey yanımızdan geçiyordu. "Baba gel bir kahve iç" dedim. Gülerek, "Dönüşde gelir içerim, Hanım bana mühim bir vazife verdi ve bunu da tamamen yapacağıma yemin ettirdi, senin nasıl bir adam olduğunu tahkika gidiyorum. Bu tahkik meselesi sünnet-i şeriftir, bunu yapmadan kız verilmez." dedi. "Şimdi tahkika gidiyorum, dönüşde gelirim", diyerek ayrıldı. Bir saat kadar sonra gelmişti. Oturdu, kahvesini içiyordu, "Kuzum baba, tahkikatın sonu nasıl, Muvafık mı?" deyince güldü ve söylemeye başladı: "Senin için "O adam ayyaş, hovarda, nerde kız oynatırlarsa orada, kavgacı, namaz kıldığını kimse görmemiş, kumarbaz ve korkulacak bir herifdir." dediler. Edhem Bey, "Aşağı yukarı hepsi doğru ama... bu kumarbazlık nerden çıktı, çok iyi bilirim, sen hayatında bir defa kumar oynamış bir adam değilsin, kumar değil, tavla bile oynamasını bilmezsin" dedi. Ben babaya anlattım: "Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa kumar oynayanları şiddetle cezalandırıyordu, zabitan çaldırlarına, odalarına ani baskınlar yaparak kumar oynayanları yakalatıyor ve türlü cezalar verdiriyordu. Vehip Paşa benim sivil hayatta arkadaşımdı. O Harbiye Mektebi Müdiri iken, ben mektebin bazı inşaat ve tamiratını yapmıştım. Oradaki samimi arkadaşlığımızı hiç unutmamış ve bana her türlü yardımda bulunmuştu. Bunun için inzibat subayları benim zeminliğimi, çadırımı kati olarak basınazlardı, bazı kumar hastası olanlar bana yalvarırlar, benim yanımda kumar oynarlardı. Ben de onların kazananlardan aldığım mano ile askerlerimin bazı lüzumlu şeylerini tedarik ederim." diye izah ettim. "Kumarbazlık buradan geliyor. Tahkikatınızın diğer aksamı doğrudur." demiştim! Babaya, "Eve döndüğünüz zaman ne söyleyeceksiniz?" diye sordum. Baba, "Ağzına içki koymayan, namazında, niyazında, sakin ve çalışkan bir kimsedir dediler " diyeceğim demişti, ve manavın ikram ettiği rakıdan birer kadeh içerek kahkahalarla gülmüştük. Nihayet nişanlandık. Ancak nişanlandığımız gün Mübeccelimin yüzünü görebilmiştim. O gün çarşaflı bir resmini hatıra olarak çekmiştim.

Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları -I-

DOÇ. DR. MAHMUT ŞAKİROĞLU

I. Başlangıç dönemi: Târih-i Osmanî Encümeni.

Bilimsel çalışmalarda insanların birbirlerini daha yakından tanımaları, yapılan yayınları derli toplu bir arada bulundurma çabaları çok önceden bilinmekle beraber, XIX. yüzyılda daha sağlam bir yönteme bağlandı. Meydana getirilen araştırma merkezleri, ihtisas kitaplıkları araştırıcı ve meraklıların çok işine yaradı. Bunu akademilerin kuruluşuna kadar uzatmak mümkün ise de, andığımız yüzyılda kurulan, üniversite ve akademilerden bağımsız olarak çalışmalarını sürdürdüler. Almanya ve İtalya bu çalışmaların öncüsüdür[1]. Daha siyasal birliklerini bile kurmadıkları bir dönemde bile yarattıkları arkeoloji araştırma merkezleri ile yerel tarih çalışmalarını hedef alan kuruluşlar, belirli konulara eğildiler ve bunun sonunda ortaya zengin ihtisas kitaplıkları ile değişik süreli yayınlar ve kıymetli yayın dizileri meydana getirdiler.

Bu çalışmaların uzantısı ülkemizde de hissedildi. Önceleri akademi kuruluşlarını örnek alarak bazı çalışmalar yapıldı. Bu ise gayretli kişilerin çabasından ileri gidemedi[2]. Bu tarz toplu çalışmaları ülkemizde başlatanlar yabancılardı. Avrupa'da meydana getirilen araştırma merkezlerini kendilerine uyarlamak istediler ve (maalesef de) başarılı oldular. Bunlar arasında Rum Syllogos kurumunun özel bir yeri bulunmaktadır. 1860 yılında faaliyete geçen bu kuruluşun meydana getirdiği merkez ve kitaplık kısa zamanda gelişti ve büyüdü. Buna paralel olarak da yaptığı yayınlar ve bilhassa dergisi zamanında çok tanındı ve tutundu[3]. Fakat araştırmaları ve çalışmalarında Türklere yer vermedi. Bununla beraber hakkında yazılmış takdir dolu bir makale bulunmaktadır[4]. Türk fikir ve kültür hayatına yararı dokunmayan bu kurumun ülkemizdeki ortodoks mezhebine mensup kişilerin bir kültür yuvası ve ayrıca Avrupa temsilcisi durumunda bulunuyordu. Bununla beraber, büsbütün faydasız olduğunu söyleyemeyiz. En azından Türk aydınlarının bu tarz kuruluşları yakından tanımalarına ve hiç değilse heveslenmelerine yol açtı. Ayrıca Cumhuriyetimizin kurulmasından sora artık içimizde hiçbir yeri bulunmayacağı için kapatıldı. Bu cemiyetin meydana getirdiği kitaplık uzun bir süre sahipsiz kaldıktan sonra, çok isabetli bir karar sonunda Atatürk'ün de sağladığı maddî destek sayesinde 1932'de Ankara'ya getirildi, tarih ile arkeolojiye ait kitapları ve yazmaları o sıralarda kurulmuş bulunan Türk Tarih Kurumu'na[5], geri kalan kitaplar da Ankara Halkevi kitaplığına verildi. Aradan geçen zaman zarfında Türk aydınlarının kendilerine örnek aldıkları bir olayı gerçekleştirme çabası izlenmekle birlikte, öncelik gene de yabancıların imtiyazında kalmıştı. Bu çaba da arkeoloji alanında görüldü.

Arkeoloji iliminin Avrupa aydın çevrelerinde yaptığı olumlu etki ülkemizde de bazı kazı istasyonlarının kurulmasına ve antik eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bunun sonucu olarak Tanzimat döneminde bir arkeoloji müzesi kurulması ve ülke topraklarındaki antik eserlerin toplanmasına geçildi[6]. Yeni bir bina yapımı yerine Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılma ve bir sanat yuvası sayılan Çinili Köşk özgün durumundan saptırılıp merdivenler eklendi, paha biçilmez sanat eseri sayılan çinilere bile çiviler çakılmıştı. Bunu bir vandalizm veya cahillik örneği olarak öne sürmüyorum. Maksadım, arkeoloji merkezi kurma tutkusunun kendi benliğimize eğilmeden önce bile, aydınlarımızın bu alana nasıl merak sardığını göstermek içindir. Aynı dönemlerde kendi tarihimizin ana kaynakları olan kronikler (vakanüvis tarihleri), münşeat mecmuaları hem İstanbul hem Kahire'de Bulak matbaasında basılırken, hiçbir titizlik gösterilmemiş, her türlü kültürden yoksun basımcılar gelişi güzel bir şekilde bu kitapları ortaya çıkarmışlardı. Gene de, himmetlerini saygı ile anmalıyız. Yabancı ülkelerin arkeoloji araştırma merkezlerini İstanbul'da kurmayı başardıkları görülüyor. Macar, Rus, Fransız araştırıcılar Osmanlı Devleti'nin başşehrinde hükümetlerinden de destek görünce binalarını açtılar ve hemen ardından da kitaplıklar meydana getirip, dergiler çıkardılar ve ayrıca yayınlara da başladılar[7]. Bu çalışmalar kültürümüzü canlandırmak ve herhangi bir katkıda bulunma becerisinden uzak-

tı. Bununla beraber aydınlarımızı harekete geçirme ve üniversite dışında belirli ihtisas merkezleri kurulma çabalarını hızlandırdı. Bunun olumlu bir uzantısı olarak da tarih çalışmalarının önemi anlaşıldı. XX. yüzyıl başında canlanmaya başlayan Türkçülük şuuru, dil çalışmaları yanında tarih alanında da kendisini gösterdi. Tarihçilerimiz kendi kaynaklarımız yanında batılı tarihçilerin de eserlerini okuyarak, batı dünyasının fikir eserlerine dikkat ettiler. Bu evrede de Avusturyalı tarihçi Hammer'in katkısına değinmeliyim. Meydana getirdiği Osmanlı Tarihinde, kaynaklarımızı hasıl büyük bir dikkatle topladığı ve ayrıca batı kaynaklarına yer verme yanında karşılaştırma da yaptığı için, tarihçilerimizin gözü açıldı. Artık sıra bize de gelmişti[8]. Târih-i Osmanî Encümeni, işte böyle bir ortamda meydana geldi ki, çalışmaları ile epey etkili oldu. Toplu tarih çalışmaları arasında müstesna bir yeri bulunan ve yayınları ile tarih literatürümüzde saygın bir yer edinen bu kuruluşu ele almak istedim.

Cumhuriyetimiz kurulduktan sonra Türk Tarih Encümeni adını alan bu kuruluş üzerine en kapsamlı araştırmayı Mehmed Halid Bayrı kaleme almıştı[9]. Bunun da yetersiz olduğu değişik yerlerde bulunan bilgilerden anlaşılıyor. Bir tek dergideki kayıtlarla yayın listesini sıralamak yetersizdir. Diğer taraftan çalışmalarına ne zaman son verdiği veya kapatıldığı da bilinmez. Encümen yayınlarının bazısında görünen bir mühür de dikkat çekicidir. 29.V.1935 tarih ve 2/2868 sayılı bir İcra Vekilleri [şimdiki Bakanlar Kurulu] kararı üzerine kurulan bir komisyon 6.8.1936 günü kitaplara birtakım fiyatlar koyarak satışa vermişti. Bu kararar hakkında *Resmi Gazete* ve ayrıca *Düstur* ciltlerinde yaptığım taramalar sonunda bir bilgi edinemedim. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan eski kataloglarda [1935-1945 ve 1955] satış listesinde Encümenin dergileri ve yayınları da göze çarpıyor. Encümen üyeleri ile yapılan bir dizi polemik dolu neşriyat da yıllardan beri merak arttıracak özelliktedi. Ayrıca Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nu meydana getirirken neden mevcut bir kuruluşu canlandırmayıp da, yeni bir heyet yaratma düşüncesinin nasıl kaynaklandığı da incelencek bir hususdur. O günlerin canlı tanıklarına yaptığım bir dizi başvuru sonunda hiçbir doyurucu yanıt alamadığım için, elde ettiğim kayıtları yeni baştan ele geçirmeyi arzu ettiğim sıralarda güzel bir rastlantı ile karşılaştım.

Öğretim üyesi olarak görevde bulunduğum Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi içinde kurulduğu zamandan beri faaliyet gösteren Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü, beklenmedik kaynaklara sahiptir. Düzenli bir kataloğu henüz yapılmış değildir. Fakat bunun hiç de kolay olmadığını kısa bir süre çalışanlar hemen teslim ederler. Araştırmalarım sırasında, İstanbul Üniversitesi evrakı ile karşılaşmıştım. Mezun olduğum üniversitenin bir dönem evrakı beni ilgilendirirken, Encümen dosyasına rast geldim ki, benim için önemli bir araştırma malzemesiydi.

Târih-i Osmanî Encümeni'nin kuruluş gayesi ve ne gibi bir yol izleyeceği yayınladığı derginin ilk sayısında bulunmaktadır:

Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
C.11 Nisan 1326
İki ayda bir neşrolunur
fiyatı 5 guruş
İstanbul Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi
1327
iç kapakta: Bâbıâli'de müteşekkil Târih-i Osmanî Encümeni tarafından iki ayda bir kere neşrediliyor. Tarihi tesisi 1326 hicrî-kamerî Merci'i Bâbıâli'de Tarih-i Osmanî Encümenidir.
1329-1911
S.1-3 İfâde-i meram
S.4-7 Târih-i Osmanî Encümeni hakkında talimât sureti
S.8 Târih-i Osmanî Encümeni azay-i dâimesi

Burada verilen bilgiler çeşitli kereler ele alınmıştır. Üyelerin adını tekrarlamayı gereksiz görüyorum. Önemli olan hangi yolu izleyeceği idi ki, bu alanda polemikten bir türlü kurtulamadı. En önemli nokta hemen büyük bir Osmanlı Tarihi yazılmalı mıdır, yoksa tarihimizin ana kaynakları mı ortaya çıkarılacaktır, bunun gerçekleşmesi için de arşiv [o devirdeki devimi ile hazîne-i evrak] belgelerinin tasnifi ile ülkemizde bulunan sâir dağınık malzemenin toparlanması mı gerçekleşecek idi? Bütün bunlar üye sayısı bakımından az ve para bakımından pek güçlü olmayan bir kuruluş üzerine yığılmıştı. Dergi düzenli bir şekilde, iyi bir kağıt üzerine temiz bir baskı ile yayına verildi. Her bir ferdi çok değerli kişilerden meydana gelen Encümen bu ağır yükün altından kalkamadı. Dergide görülen düzensizlik bilim açısından sert eleştiriye uğradı. Fakat bugün çok takdir ettiğimiz yabancı süreli yayınların bile ilk sayılarında bu tip tutarsızlıkların sayısı az değildir. Kaldı ki, Encümen çok talihsiz bir evrede kuruldu. Devletin parlak zamanlarında kurulması gereken böyle bir merkez siyasal bakımdan en zayıf zamanda yaratıldı ki, devletin kısa bir süre sonra çatırdaması ve sonra da gümbürtü ile yıkılması, Encümenin en büyük talihsizliği idi. Bununla beraber çalışmalarını belirli bir yönteme oturtma çabasını saygı ile anıyoruz. Dergide yayınlanan program dışında, Encümen ülke çapında bir kaynak toplama çalışmasına girişmişti. Şimdiye kadar hiçbir yerde yayınlanmayan bu genelge, konu ettiğim dosyada bulunmaktadır. Tarihsel bir belge olarak sunuyorum: Sıra numarası 209'dur.

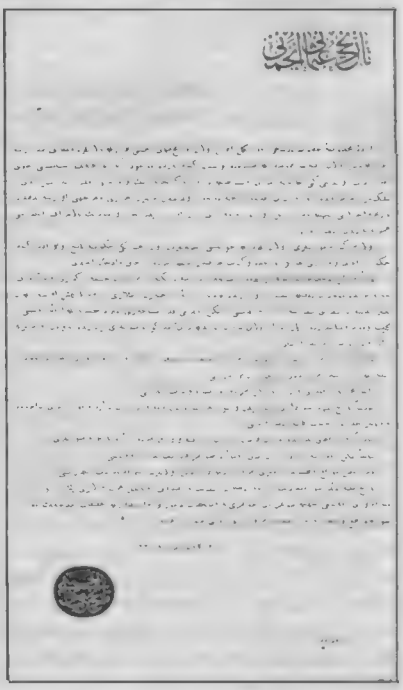

Târih-i Osmanî Encümeni
İrâde-i mahsusa-i hazret-i pâdişâhi ile teşekkül etmiş olan Tarih-i Osmani Encümeni karariyle vilayetlere ve Maarif Müdirelerine icrâ kılınmış olan tebligât-ı umûmiye ile taşrada bulunan kütüphanelerde mevcud asâr-ı tarihiyyenin esâmisini hâvi defterler taleb olunduğu gibi Hâriciye Nezâreti vesâtetiyle Avrupa kütüphanelerinin katalogları celb ettirilmiş

idi. Memleketimizin her tarafında asâr ve mebâni-i kadîme-i târihiyye mevcud olduğundan bunların her biri ve her ciheti üzerinde tedkikât-ı târihiyye icrasını teshile medâr olmak üzere ber vech-i âti beyân olunan izahât ve malumatın bil-etraf itâsı himem-i aliyelerinden intizar olunur.

Evvelâ merkez memuriyetleri olan belde ile havâlisi Osmanlılardan evvel hangi hükümete tâbi ve orada kimler hükümrân idi ve buraları hangi târihde ve kimin tarafından Memâlik-i Osmaniyeye ilhâk ve idhâl edildi.

Saniyen merkezde ve mülhakâtda bulunan câmi, mescid, medrese, tekke, imâret, çeşme, köprü ve sâir mebâni-i hayriye hakkında malûmatı mufassala itâ ve üzerlerinde bulunan kitâbe-i târihiyyelerin imlâları- velev yanlış olsa bile-tağyir edilmiyerek satır satırına istinsah edilmesi, mümkin olduğu kadar mesâhaları metre hesâbiyle irâe olunması, kilise ve mabed ve manastırlarda şâyân-ı zikr olan şeylerin tarifiyle mebâni-i mezkure mütevellileri nezdlerinde bulunan fermanlarla berât ve sâire suretlerinin irsâli

Sâlisen Vüzerâ, ümerâ ve ricâl-i meşhureden merkez ve mülhakâtda medfun kimler var ise türbeleri hakkında malumat itâsıyla beraber seng-i mezarındaki tarihlerin dahi yazılması.

Râbian Muharebe mevkileri var ise mümkin mertebe tarif ve tavsif edilmesi

Hâmisen Târih-i Osmaniyede zikri sebk eden elyevm harâb bulunan kal'a ve şehirlerden dâire-i memuriyetleri dâhilinde bulunanlar hakkında malumat-ı kâfiye itâ olunması

Sâdisen Efrâd-ı ahâli yedlerinde bulunan fermân, berât, vakfiye ve evrâk-ı kadime-i sâire-i târihiyye suretleri

Sâbıan Mümkin olursa tadâd olunan mebâni ve sâire fotoğrafilerinin tedârik olunması.

Sâminen bazı mevâki ve kasabâtdan nâmları mürur-ı zamanla değişmiş olanların ism-i kadîmlerinin bildirilmesi.

Târih-i millete âid şu malûmatın ber vech-i matlub itâsına masruf olacak himmet-i vâlâları pek büyük bir eser-i maarifperveri olacağı cihetle doğrudan doğruya ve mülhakât memurini vasıtalarıyla tahkikât-ı matlubenin mutena bir suretde cem ve işâ-

rına bezl-ı lûtf ve mürüvvet buyurmaları mütemennadır efendim.

22 Kânun-ı sâni sene 326

mühür

(Târih-i Osmâni Encümeni)

Bâb-ı Âlide

Bu genelge ve derginin yayımından sonra yapılan çalışmaları başarılı sayabiliriz. Zira memleketimizde yıllarca ihmal ettiğimiz eski dönem kitabelerine değer verildi ve muhtelif yerlerdeki kalıntılar yayınlanmakla, gizli kalmış pek çok gerçek ortaya çıkarıldı. Halil Edhem (Eldem), Ahmed Tevhid (Ulusoy) gibi ileri gelen araştırıcılar ile beraber sonradan isimleri duyulmayan kişiler de kitabe yayınlama konusunda çaba gösterdiler. Fakat en önemli hedef "Osmanlı Tarihi" konusu idi ki büyük çatışma bu alanda patlak verdi. Bu planın gerçekleştirilmesi için Mehmed Arif ile Necib Asım [Yazıksız] görevlendirilmişti. Çok güzel bir kağıda, iyi bir basımevinde hacimli olarak bastırılan bu hacimli eser istenen düzeyde olamadı. Aldığı sert eleştiriler kırıcı bir hava yarattığı için devamı yazılamadı. Bu sert eleştiriyi de yapan Fuad Köprülü idi. Bir batılı kafa ile yetişen Köprülü, yapılacak yayınların çağdaş yöntemlere uyularak yapılmasını arzu ettiği için, encümenin zamansız davrandığını ve tarihçiliğimizin geleneksel havadan henüz kurtulmadan bu işe girişildiğini öne sürdü [*Bilgi* adlı dergide yazdığı yazılar: "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında" c.1 S.189-190 ve bunu yıllar sonra *İÜEF Tarih Dergisi* c.1/2 (1950) S.223 deki 3 no.lu notta tekrarladı]. Ahmed Refik (Altınay), bu yayın için Encümen tarafından uygulanmadığı yolunda bir savunmada da bulundu.

Encümen kaynak yayını için yaptığı girişimlerde de sert eleştirilere uğradı. Kendi yayınları görünmemekle beraber üstlendiğini önsözde belirttiği iki yayın, ilgili kişilerin tepkisiyle karşılandı. Bunlardan birincisi Âşıkpaşa Zâde tarihidir. Encümen bu iş için fotoğraflar getirttiğini ve mütehassıs kişilere havale ettiğini önsözde belirtti. *Millî Tetebbular Mecmuası*'nda ismini kullanmadan bir kısa harf belirten Mehmed Arif (Sayı 2 sayfa 171-190) bir yığın hata bulunduğunu ortaya koyarak yetersizliği açıklamak istedi. Bu eleştiricinin kimliğini Fuad Köprülü yıllar sonra *İslâm Ansiklopedisi* için Aşıkpaşa-Zâde maddesini yazarken (c.1 s.709) açıkladı. Daha sonra Encümen gene önemli kaynaklarımızdan sayılan Lûtfi Paşa'nın Tarihinin de yayınının bilimsel sorumluluğunu üstlendi. Fuad Köprülü, bu yayını da sert bir üslûp içinde eleştirdi. *Türkiyat Mecmuası* için kaleme aldığı Lûtfi Paşa adlı makalesinde [c.1 119-150], Encümenin eleştirileri hiç nazarı dikkate almadığını vurguladı "Türkiye Tarih Encümeni [böyledir] tarafından yıllardan beri tab ve ihzâr edilmekte olduğunu duyduğumuz Tevârih-i Âl-i Osman'ın intişarı, bizim için büsbütün ye's-aver oldu. Dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş feci bir tahşiye usuliyle basdırılması kâfi değilmiş gibi... Türkiye ilim âlemi için çirkin bir leke teşkil etmektedir... Encümenin mesuliyet-i ilmiyesini ciddiyetsizlikle telâkki ettiğini isbata kâfidir..." tarzındaki ifadeleri bir gerçeği yansıtmaktadır. Zira, F. Köprülü, batılı fikir adamları tarafından gerçekleştiren bilimsel çalışmaları yakından izleyen ve artık ülkemizde de gerçekleştirilmesini isteyen ayrıca uygulatmağa girişen bir bilim adamı idi. Gösterdiği yöntemleri uygulayan bilim adamları yetişti. Âşıkpaşa Zâde Tarihi diye tanıdığımız ilk döneme ait kaynak, sonradan Alman Türkolog F. Gieze tarafından tekrar yayınlandı ve bu eseri 1949 yılında Nihal Atsız yeni harflerle, bu kez karşılaştırmalı ve filolojik bir eleştiriden sonra bilim dünyasına sundu (şu kitabın içinde: *Osmanlı Tarihleri Beş Kitap Birarada* s.77-319). Lûtfi Paşa tarihi ise aynı şansa sahip olamadı. Her iki yayını da ilkelliklerine karşı gene de kullanmakta devam etmekteyiz[10]. Diğer polemik dolu yayınlara geçmeden, Encümenin başka bir alanına eğilelim.

Encümenin gerçekleşmesi için yaptığı girişimlerden birisi de arşivimizin tasnifidir. Yüzyıllarca korumasını bilmekle beraber, nasıl bir çağdaş bilimsel düzenleme yapılacağı hakkında tartışmalar başladı. Burası nasıl düzenlenmeli ve araştırıcılara açılmalıydı? Ülkemizde bir 'Arşiv Okulu' kavramının benimsenmemesi, belgeleri çok iyi tanımakla beraber, düzenleyicileri ve çalışanları yanıltmıştır. Nasıl ki bir insan iyi bir kitapsever ve okur olur fakat kütüphaneci sayılmaz ise, iyi bir tarihçi ve iyi bir belge okuma becerisi de arşivci olmağa yeterli değildir. Bu alandaki çalışma becerilerini de Avrupalı bilim adamlarına kaptırmış bulunmaktayız. Belge kavramının ne olduğunu bilmeden ve onun ilgili yere konması yöntemini saptamadan çalışmalara giriştik ki, ortaya bir yığın düzensiz malzeme çıktı. Kutula-

ra, dolaplara, çuvallara gelişi güzel doldurulan geçmiş devirlerin yadigârları, düzensiz tasniflerle her geleni şaşırttı[11]. Bütün bu kusurları Encümene yüklemek doğru değildir. XX. yüzyılda Avrupa'da tarihçilik alanında görünen yayıncılık ve yeni kaynak kazandırma çabaları sırasında arşivlere de çağdaş bir hava verildi ve her ülkenin arşivi, tarihsel evrimi içinde düzenlendi. Milyonlarca belgenin kısa bir zamanda tasnifi elbette imkânsızdır. Gene de başlamak ve belli başlı evrakı yayınlamak batı dünyasında tarihçilerin önüne geniş ufuklar açmıştı. Encümen kendisine verilen ilk görevlerden olan bu tasnif işini bir yönteme bağlamak için çeşitli yayınlarda bulundu. İlk yayınlar arasında görülen belge yayınlarının tarihçiliğimizde özel bir yeri bulunmaktadır. Başta Ahmed Refik Altınay olmak üzere çeşitli kişiler tarafından gerçekleştirilen belge yayınları, şimdi de araştırıcılarca merak ve takdirle izlenmektedir. Bunların çoğu da sonraki araştırmalara birer yol gösterici olmuştur. Batılı bilim adamları Encümenin bu çalışmalarını izlediler ve yayınları tedarik etme yanında birer işbirliği çalışması içine bile girdiler. İsveç İlimler Akademisi, Demirbaş Şarl üzerindeki yayınları, Macarlar da Rakoçi için yapılan yayınları takdirle izleyip yaratıcısı Ahmed Refik Altınay'ı onurlandırdılar. Macarlar daha da ileri gidip, kendi tarihlerinin yazılması için Türk kaynaklarının çok yararlı olacağını ileri sürüp işbirliği önerisinde bulundular. Yararlandığım dosya içinde bulunan bu belge [şimdi no.37] Ulusal Arşiv (Országos Levéltár) yöneticileri tarafından gönderilmiş. Güzel bir Osmanlı kaligrafisi ile yazılan bu belge Encümenin başarısının nasıl bir uluslararası alana yayıldığına örnektir. Macar arşivcileri değişik zamanlarda ülkemize geldiler ve becerileri oranında yararlı olmağa gayret ettiler. Cumhuriyetimizin kurulmasından sonra da, Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulan Hungaroloji araştırma merkezi de iki ülke arasındaki bilimsel çalışmalar için bir köprü görevini üstlendi. Orta Avrupa'nın bu çilekeş ülkesi, yıllar boyu değişik kavimlerin egemenliği altında bulunduktan sonra, ulusal benliğine kavuşmak için büyük ölçüde Türk kaynaklarından yararlandı ve Türk egemenliğinin bir yıkıcılık olmadığını da yaptıkları ciddi araştırmalar sonunda ortaya koydular. Bilim adamlarına bu evrede büyük görevler düşer. Encümen, batılı bilimcilerle giriştiği yazışmalar ile,

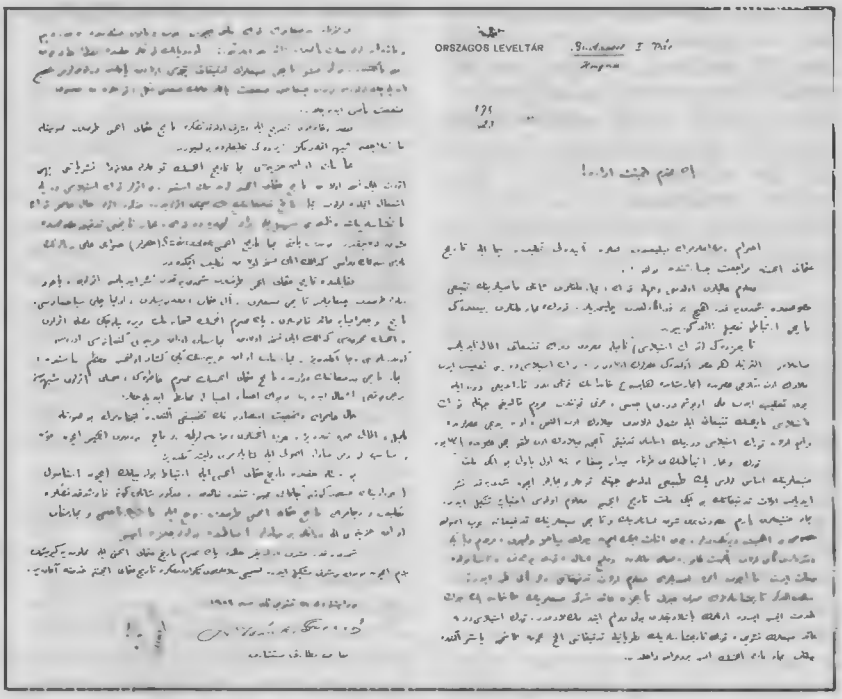
ORSZAGOS LEVELTÁR

bir Türk ilminin varlığını ispata gayret etmiştir. Bunun da uzantısını gene konu ettiğim dosya içinde bulmaktayız. Belge tasnifi hakkında yapılan yazışmalara devam edecek olursak, bu iş için para ayrılmadığını görüyoruz. Değil bir arşiv okulu, binası kurma girişimi, çalışmak isteyen müteahassıslara bile çoğu kez para verilmemiş. Verilen paranın azlığından şikayet eden yazılar dosyadadır (n.35 ve 87 sayılı belgeler). Kaldı ki, 1926 yılında vesika tasnifi Encümenden alınıp Dârülfünun [Üniversite]a verilmiş (no.147 kod sayılı belge). Verilen rapor yanında yapılan sözlü başvurular sonunda fazla bir tahsisat çıkmadığı anlaşılmakta. Böylece düzenleme işleri yıllarca aksadı ve bir okul açılma fikri önerilemedi.

Encümen hem Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devirlerinde çeşitli kişileri üyeliğe seçti. Bu seçimde nelerin kıstas alındığını incelemek ayrı bir konudur. Her bir topluluk kendi fikir ve çalışma ahengine uyacağını beklediği kişileri kendine yakın görür. İlk üyelere ait listeler hem derginin birinci sayısında hem Ahmed Refik Altınay tarafından kaleme alınmış raporlarda bulunmaktadır[12]. Zaman zaman istifalar da olmuş bunların büyük bir kısmı kabul edilmiştir. Bu yazılarda konu edilmeyen muavin azalıktır. Çalışmaları izlenen bazı araştırıcılar, bu ünvana lâyık görülmüştür. Çalışkan ve yorulmak bilmeyen bir azimle ömrünün son gü-

nüne dek bilimsel çalışmadan ayrılmayan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Karesi üzerine yaptığı bir dizi yayından sonra Encümene muavin aza seçilmiş, üstad da verdiği yanıtta, bu ilgiden gördüğü yakınlığa teşekkür etmiştir (arşiv no.71) Aza olmamakla beraber Encümen tarafından çalışmaları takdir edilen bir kişi de Mükrimin Halil Yınanç idi. Çalışkanlığı, kitaba olan aşırı tutkusu ile tanınan Yınanç, kütüphane memuru atanmıştı (eski deyimi ile hâfız-ı kütüb). Buradaki çalışmaları da yakından izlenip başarılı görülünce, yurt dışında araştırma yapması uygun görülmüş ve devrin Milli Eğitim Bakanlığı nezdinde yapılan girişimler sonunda Paris'e gönderilmişti. Burada bulunan tarihimize ait ilkdönem Türkçe, Arapça ve Farsça kaynakları büyük bir dikkatle inceleyen Yınanç, yurda döndükten sonra tarihimizin en eski kaynaklarından sayılan Düstûrnâme-i Enverî adlı eseri, bilimsel yöntemlere uygun bir şekilde Encümen kitapları arasında yayınlamakla üzerine düşen görevi yerine getirmiş ve ayrıca istenen bilgileri de ilgili bilim adamlarına vermişti. (Arşiv no.15 ve ayrıca 5 tane eki bulunan 81 no.lu belge). Sayın Uluğ İğdemir, kütüphanecilik kadrosunun Yınanç'dan kendisine geçtiğini bir sohbetinde açıklamıştı[13].

Kuruluşun çalışmaları sırasında sağlanan kıt olanaklara karşın bir kitaplık meydana getirmedeki çabasını da belirtmeliyiz. Böyle devasa bir çabaya gi-

rişen merkezlerin bilimsel araç bakımından güçlü olması gerekir iken, yukarda da belirttiğim üzere devletin malî bakımdan bunalımlı bir dönemine rastgelmesi, kitap konusunu da etkiledi. Bununla beraber yazma ve basma olarak epey eser sağlandı ve ortaya konan çekirdek bir nüveden sonra bilim çevrelerinden çeşitli yayınlar sağlandı. Batılı bilim çevreleri bu dergiyi ve ayrıca yayınları paraları ile satın alma yanında eserlerini de yollamakla, batı bilim havasının bir uzantısını İstanbul'a taşımış oldular. Bununla ilgili az sayıdaki yazışma bize büyük yarar sağlamaktadır. Batı dünyasından hangi eserlerin geldiğini derginin gelen eserler kısmında görmekteyiz. Bilim adamları yazışmaları ile ilgilerini yazılı hale getirdiler[14]. Encümen de verdiği yanıtlarda bu ilgiyi devam ettirdiler. Hoş bir örnek de F.Babinger'in kitabına teşekkür için verilen yanıttır (21 no.lu belge). Encümen faaliyeti sırasında üçbin kadar kitabı bir araya getirmeyi başarmıştı. Sonuna geçmeden önce, kurulan bir alternatif üzerinde durmalıyım.

Konu ettiğim Encümenin çalışmaları bilim çevrelerinde takdirle karşılanırken sert eleştirilere de uğradığını belirtmiştim. Bunun kuruluşu sırasında Fuad Köprülü'nün gayretleri sonucu, Dârülfünûn [Üniversite]a bağlı olarak "Asâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni" adlı bir araştırma merkezi meydana getirildi. Başkanlığa seçilen Ali Emiri, kısa bir süre sonra ayrıldı yerine devrin Maarif Nazırı Şükrü Bey seçildi. Kitap yayınlamayıp bir tek *Millî Tetebbular Mecmuası* adlı, ne yazık ki ancak beş sayı çıkan, bir süreli yayın gerçekleştiren bu Encümen, derginin çeşitli sayfalarında Nizamnâme ve Tâlimatnâme'sini yayınlayarak hedefini belli etti. Türk medeniyetinin incelenmesini başlıca hedef sayıp gerçekleştiren [c.1 (1331) S.187-191 ve sayı 2 sayfa 381-384] Encümen bir süreklilik kavramı getirememişti. Tarih Encümenine karşı sert polemiklerle dolu sayfalar yanında Ali Emiri'nin ufak bir kitap boyunda olan *Hitay Seyahatnâmesi* adlı yayınına, gene Fuad Köprülü tarafından yazılan sert bir eleştiri dikkat çekicidir (sayı 5 sayfa 351-380). Otuz büyük sayfa tutarındaki bu yazı Ali Emiri'yi darıltmış ve kötümser bir tavır takınmasına yol açmıştı[15]. Encümene yapılan sert eleştirilere Yusuf Akçora da katıldı. Yazdığı bir dizi yazıda çalışmaları beğenmediğini ortaya koydu[16]. Yapılan bir dizi eleştiriyi daha saptamayı çok istedimse de bulamadım. İlim âleminde bazan rivayetler yazılı şekilden daha güçlü olarak da kendisini gösterir. Buna batı dünyasında da tanık oldum. Bununla beraber Tarih Encümeni, bilimsel bakımdan güçlü kişiler tarafından meydana getirildiği için yapılan eleştirilerin altında kalmadığını da ispat etti. Yıllarca başkanlığını ve sorumlu yayıncılığını üstlenen Ahmed Refik Altınay yapılan eleştirileri ve Encümen hakkında çıkarılan olumsuz kanaatleri yıkmak için güçlü kalemini bu alanda da konuşturdu ve bilimsel çalışmaları nasıl yurtiçi ve yurtdışında takdirle karşılandı ise de, Encümen çalışmalarını da bilimsel temellere oturtarak yanıtladı. *İkdam* gazetesinde arka arkaya yayınladığı makaleleri karşıtlarına hak ettiği mevkii gösterdi. Birincisi "Târih-i Osmanî Encümeni Meselesi" başlığını taşımaktadır (12.X.1920 tarihli). "Osmanlı Tarihi" adlı eserin Mehmed Arif Bey'in ısrarı ile yayınlandığı ve Encümen içinden gelen uyarıları dinlemediği üzerinde durur. Sekiz senelik kütüphane memurluğu sırasında bile görevini tam yerine getirmeyip, âzalar ile sert tartışmalara girdiğini bazılarını da darılttığını belirtir. Diğer bir bölümde de, Encümenin görevinin genel tarih yazmak kadar, malzeme hazırlamak gerektiği ki, altı çizilen satır "mükemmel bir Osmanlı Tarihi vücuda gelmesine hizmet eylemekdir" tarzındadır. Son kısım da para ile ilgilidir. Ayrılan para kitap alma ve telif ücreti ödemek şöyle dursun, kırtasiye sağlama ve hademe masrafına ancak yeterlidir ve kalan az bir para da derginin yayını için sarf ediliyor. Vesikalara karşı gösterilen lâkayıdlık da esefle işaret ediliyor. Bu yazıdan sonra ikinci bir makale daha kaleme almıştır ve "Târih-i Osmanî Encümeni'nin vezâifine dâir" başlığını taşır (14.X.1920). Eksiklikler sıralandıktan sonra, batı arşivlerinde bulunan malzemenin değeri üzerinde durulur. Burada bulunan bir cümle çok anlamlıdır: "Meselâ Vatikan'da, Venedik'de, Malta müzesinde Sultan Bâyazid-i Sâni'ye ve Sultan Cem'e dair o derece kıymetdâr vesikalar mevcuddur ki bunların bizde izi bile yokdur". Bu konulara eğilen A.R. Altınay, eksikliği yakından duydu. Bu yargının gerçek payı yıllar sonra meydana çıkarıldı ve ancak yakın bir geçmişte eksiklikler giderildi[17]. Makaleye dönecek olursak, vesika yayınının önemi, Anadolu'daki kitâbelerin derlenmesi gibi öneriler de bulunmaktadır. Bibliografya çalışmaları ile kitaplıklarımızın düzenli fihrist [katalog]lerinin basılması, vakanüvisler tarafından yazılan eserlerinin elimizde bulunan basma şekillerinin çok kötü olduğu için yeniden ele alınması da önerilmektedir. Üniversite ile işbirliği kaçınılmazdır. Bütün bunların gerçekleşmesi de paraya bağlıdır ki, hükümetten yapılacak para tahsisinin gerçekleşecek yayın ile orantılı olması istenir. Son kısımlar şoven bir görüş ile kaleme alın-

Mekteb-i Mülkiye ve Tarih Şubesi Mezunlarından Nişantaşı Sultanîsi Tarih Muallim-i sâbıkı Elbistanlı Mükrimin [Halil Yınanç]'ın Tarih Encümenine kütüphaneci olmak için 12 Nisan 1339 [1923] tarihinde riyasetę verdiği dilekçe.

dığı için belirtmeğe gerek görmüyorum.

Böylece tarihçilik çalışmalarımızda özel bir yeri bulunan bu kuruluşun anahatlarına değinmiş bulunuyorum. Hükümet tarafından verilen destek sayesinde Encümen[18], Cumhuriyetimizin kuruluşundan sonra da dergiyi çıkardı ve son yılına dek yayın yapma çabası içinde bulundu[19]. Fakat ülke içindeki siyasal atmosferin değişmesi Encümeni de etkiledi. Devletin kurucusu Atatürk kültür konularına yenilik getirirken tarih çalışmalarına yeni bir görüntü kazandırmak istedi[20]. Encümenin kapatılması için nasıl bir karar verildi? Evrakı son çalışma yeri olan İstanbul Üniversitesi tarafından ıskartaya çıkarıldıktan sonra hangi yolla Ankara'da Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne verildi? Kanunlarımızı toparlayan bir dizi seriler üzerinde yaptığım çalışmalardan bir sonuç alamadım. Neyse ki kitaplık ziyan edilmedi ve Türk Tarih Kurumu'na verildi[21]. Böylece yılların birikimi heba edilmeden kadirşinâs bir kuruluşa geçti. Arzu ettiğim belgelere bir gün başka bir araştırıcı rast gelirse bu boşluğu doldurmalıdır. Cumhuriyetimizin kuruluşundan sonraki tarih çalışmalarında hangi toplulukların meydana getirildiğini incelemek ayrı bir araştırma konusudur. Encümen dergisi ve yayınları değerini her zaman koruyacaktır[22].

1- Almanlar meydana getirdikleri arkeoloji araştırma merkezleri ile çok övünürler. 1979 yılında 150. kuruluş yılını kutladılar. İtalyanlar, "Deputazione" dedikleri tarih araştırma merkezlerini önemli kentlerde vücuda getirip önemli araştırmalar yapılmasını sağladılar. Günümüzde faaldir. Enciclopedia Italiano c.12 sayfa 637-638.

2- K. Akyüz, *Encümen-i Daniş*, Ankara 1975.

3- S. Eyice, "Bizantinoloji'nin kurucusu Krumbacher'in 1884-1885'te Osmanlı Devletinde gördükleri" *Tarih ve Toplum* 23 (Kasım 1985) S.345-351. Syllogos binasının resmi s.347'dedir. Tatiana Stavrou, *Ho en Konstantinopolei hellenikos philologikos Syllogos*, Athenai 1967. Tanıtımı C. Paspathis, *Balkan Studies* 8 (1967), s.513-514. Kyriaki Mamoni, "Les associations pour la propagation de l'instruction greque à Constantinople (1861-1922)", *Balkan Studies* 16/1(1975), s.103-112. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bizans Sanatı Kürsüsü'nde hazırlanmış bir tez bulunmaktadır, Dimitri Rayçanovski, "İstanbul Rum Edebiyat Kurumu ve bunun dergisi" 1974, 257 sayfa.

4- M. Cevdet [İnançalp] "Rum Sillog'u ve vakıf mükâfatları" *Muallimler Mecmuası* Sayı 20 (Nisan 1924), S.518-523. "Zografos'un ve Zapos'un vakıf mükâfatları", aynı dergi, Sayı 21 (Mayıs 1924), s.603-617. Araştırmadan öte, 'böyle şeyler neden bizde' yok havası ile yazılmıştır.

5- P. Moraux, *Bibliothéque de la Société Turque d'Histoire, Catalogue des manuscrites grecs (fonds du Syllogos)*, Ankara 1964, S.XIX ve XXI. Aynı yazar, 'Un document nouveau sur le Syllogos" *Belleten* XLI/162 (Nisan1977) S.401-404.

6- S. Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve kuruluşu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* c.6 1985, s.1596-1603.

7- S. Eyice, "Arkeoloji Enstitüleri" *İstanbul Ansiklopedisi* c.2, 1021-1025. Halil Etem [Eldem], *İstanbul'da iki irfan evi*, İstanbul 1937.

8- Z. Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.6 1985 s.1584-1595.

9- M.H. Bayrı, "Meşrutiyet devrinin ilk ilmi müessesesi. Türk Tarih Encümeni. Nasıl kuruldu? Kimler idare ediyordu? Köprülü'nün düşünceleri. Neşrettiği eserler" *Tarih Dünyası* III/30-31 (29 Şubat 1952), s.1211-1216.

10- *Tevârih-i Âl-i Osmandan Âşık Paşa zâde Târihi*, İstanbul 1332. "İfâde-i mahsusa" yazısı Târih-i Osmanî Encümeni imzası iledir. Lûtfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmandan Lûtfi Paşa*, İstanbul 1341.

11- Ülkemizdeki arşiv çalışmaları için en iyi klavuz, A.Çetin *Başbakanlık Arşivi Klavuzu* İstanbul 1979. Yaptığım tanıtma, *Belleten* XLI/181 (1982) S.149-151. Bu kitap şimdi İtalyancaya çevrildi: *Guida degli archivi dell 'Impero Ottomano conservati nell'-Archivio della Presidenza del Consiglio dei Ministri della Turchia*, Roma 1985.

12- "Encümen Raporu" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 17/18. sene n.19(96) 1 Temmuz 1928 s.161-165. "Türk Tarih Encümeni'nin tarihçesi hakkında rapor" *Maarif Vekâleti Mecmuası* sayı 14 (Kânunuevvel 1927) s.425-430.

13- *Düstur* 3. tertip c.16 s.1344'de. 2287 sayılı 10.5.1935 tarihli yasada "Türk Tarih Encümeni için kütüphane memuru ve kâtip" ayrıldığı görülüyor. Encümenin kapanmasından sonra bu kadro acaba Türk Tarih Kurumu için mi kullanıldı?

14- Tanınmış doğubilimci K. Süssheim 19 Kânun-ı sâni 1926 yılında yazdığı Osmanlıca bir mektupla yayınları istemiş ve para da yollamış (Belge no. 55). Bu zat 1940 yılında İstanbul'a göç etti ve 1950 yılında öldü, H. Widman, *Atatürk Üniversite Reformu*, İstanbul 1981, s.98 ve 280.

15- Bu zat için bk. A. Refik (Altınay) *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 1 (87) s.47. Robert Mantran, *The Encyclopaedia of Islam* c.1. S.391. Çıkardığı *Tarih ve Edebiyat* adlı dergi ile Fuad Köprülü'ye çatan bir dizi yazı yazdı. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982, s.438.

16- "Küçük muhtıra" *Türk Yurdu* IV/23 (1913) s.807-809. Çevrisi, F. Georgeon, *Aux origines des nationalisme turc. Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris 1980, s.126-127. H. Berktay, *Cumhuriyet ideolojisi ve Fuad Köprülü*, İstanbul 1983.

17- A. Gallotta-G. Bova, "Documenti turchi dell'Archivio di Stato di Venezia concernenti ile principe ottomano Cem" *Studi Magrebini* XII (1980) S.175-199. Yaptığım tanıtma *Belleten* QLVII/187 (1983) s.879-880. Yaptığım çeviri "Venedik Devlet Arşivi'nde Osmanlı şehzadesi Cem ile ilgili belgeler", *Tarih ve Toplum* 30 (Haziran 1986) s.339-347.

18- *14 Zilkade sene 327 ve fi 14 Teşrin-i sâni sene 325 tarihinde irâde-i seniyye-i padişahiye iktirân eden Târih-i Osmanî Encümeni hakkında talimât sureti.* Basıldığı yer ve tarih belli olmayan bir broşürdür. 31 maddedir. Cumhuriyet dönemindeki ise: *Türk Tarih Encümeni Talimâtnâmesidir* İstanbul 1927,7 sayfa. 17 esas 5 müteferrik maddeyi içerir.

19- Son yayın İbnül Emin Mahmud Kemal (İnal)in, *Son Asır Türk Şairleri* adlı eseridir. Sayı 16. İstanbul 1930. Sonradan Milli Eğitim Bakanlığı tıpkı basımını da çıkardı. İlk yayın ise, ilâve olarak verilen Kritovulos'un II. Sultan Mehmed tarihidir. Çeviren İzmir mebusu Karolidi (1849-1930)dir. Encümenin ilk üyeleri arasında görünen bu zat, I. Dünya Savaşının çıkması üzerine Atina'da yerleşti. Yaşamı için gördüğüm kayıt: *Oriente Moderno* XXI (1941) s.545. Göremediğim kaynakçası: *Ellenika IV (1931) dergisinde. Kritovulos için bk. S. Eyice, "Kritovulos ve eseri", Kubbealtı Akademi Mecmuası* VI/3 (1977)den ayrı basım. 12 sayfa.

20- S. Eyice, "Atatürk ve Tarih" *İlgi* XV/31 (Mayıs 1981) s.24-27. M. Şakiroğlu, "Atatürk ve Tarih Çalışmaları" *Tarih ve Toplum* II (1984) s.12-14.

21- Uluğ İğdemir, "Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi" şu kitabın içinde: *Yılların İçinden* Ankara 1976, s.205-207. Türk Tarih Encümeni'nin 1932 yılında feshedilmesinden sonra üçbin kitabının, 1933 yılında da vakıf Sillogos kütüphanesinden onbin kitabın Kurum'a getirildiği hakkındadır.

22- Derginin düzenli bir dizini: Fihrist-i umumî, "Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası" namıyla Nisan 1326 (1911)dan itibaren onüç ve "Türk Tarih Encümeni Mecmuası" namıyla 1924'den itibaren üç sene ki cem'an onaltı sene intişar eden mecmuanın muhteviyâtını şâmildir. Mürettibi Halil Edhem. Türk Tarih Encümeni tarafından neşrolunmuştur. İstanbul 1928. 35 sayfa. Fransızca başlığı: Index general pour la "La Revue Histoireque" publiée dans les années 1911-1926 par l'Institut d'Histoire Ottomane et continuée par l'Institut d'Histoire Turc. Şahıs adlarına göre yapılan düzenlemeden başka s.22-23 de "Mecmuada tefrika olarak neşrolunan eserler". Derginin daha sonraki sayılarını da içeren düzenlemelerden en sonuncusu: A. Kuşat "Türk tarihi ile ilgili makaleler bibliografyası" *Tarih Vesikaları* yeni seri n.18 s.455-480. Encümen dergileri s.461-480 arasındadır.

Çerkes Musa Kundukhov Paşa (1818-1889)

TARIK CEMAL KUTLU

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin ilk Dışişleri Bakanlarından Bekir Sami (Kunduk) Beyin babası olan Majör -general Musa Alkhazoviç Kundukhov- daha sonra Osmanlı ordusundaki mirliva rütbesiyle Musa Paşa- ilginç yaşamlı bir asker olmasına karşın, bugün sıradan biri gibi, tarihin solgun evrakları arasında ancak aranınca bulunabilmektedir.

Musa Paşa askerî yeteneğinden ve yaşamından çok günümüzde, bir büyük göçün önderi olarak canlılığını korur. Geleceğe sürekli olumlu bakabilme içinde girişimlerde bulunmuş, etkilediği ve ilişkide bulunduğu çoğu kimseler tarafından eleştirilmiş, ömrü başarılarla geçmiş, ama sonuçta hep yenilmiştir.

Bu makalede tanıtmaya çalışacağım Musa Kundukhov Paşa hakkında şu yargımı söylemeden duramayacağım: "Halklarının gelecekteki mutluluğu için iyi niyetle girişimlerde bulunan, ama umutları hep beklediğinin tersine dönen bu general, masum yanılgılarını ölümüne değin içtenlikle sürdürmüştür."

Çerkes Musa Paşa, 1865'ten önce ve sonra olmak üzere iki dönemde incelenmelidir. Bu tarihe değin, Rusya'nın, bu tarihten sonra da Devlet-i Aliyye'nin ünlü bir askeridir.

Mesleğinden de kaynaklanmak üzere özel hayatı içerisinde Musa Kundukhov, her iki devletin en üst düzeyindeki yöneticileri ve bürokratlarıyla ilişkisi olan biridir. Geleceğe dönük göç önderliğiyle de yanılan ve yenilen bir insandır.

1. 1865 yılına değin Musa Alkhazoviç Kundukhov

Musa Kundukhov'un 1864 yılına değin olan yaşamı, askerliğiyle ilgili etkinlikleri, anılarında[1] ayrıntılı biçimde bulunmaktadır. Onun bu anıları Kuzey Kafkas halkları tarihi için temel kaynak niteliğindedir.

1865 yılında 5000 hanelik Çeçen ve Asetin (Alan, İron, Hiri, As, Kuşha diye de anılır) halklarını Kuzey Kafkasya'dan kaldırıp Gümrü-Kars-Erzurum yolu üzerinden Osmanlı ülkesine aktaran Musa Alkhazoviç Kundukhov, Asetin kökenli bir ailenin çocuğudur. Bu aile tarihte Ta'uri ve Ta'urdalı diye anılan, Terek ile Fiagdon arasında uzanan ve Doğu Osetya'yı yöneten bir Taga'ur-Aldar ailesine mensuptu.

Musa Kundukhov'un babası Alkhaz Kundukhov ile annesi Dövlet Dudar Hanım, Sanib köyünde oturuyorlardı. Musa 1818 yılında bu köyde doğdu. Aile kalabalıktı. Dört çocukları vardı: Hacı Hamurza, Hasbolat, İdris ve Afako kardeşler.

Taga'ur-Aldar ailesi kavmi içinde nüfuzlu idi. Rusya imparatoru da Kafkasya'daki nüfuzlu ailelerin çocuklarını devlet adına askerî okullarda okutmak üzere rehin alıyordu. Alınan rehinelere "emanet" adı veriliyordu.

Bir emanet olarak alınan Musa Kundukhov, 1830 yılında, on iki yaşındayken Petersburg'daki Pavlov Harp Okulu'nda öğrenimine başladı.[2] 7 Mart 1836 yılında buradaki öğrenimini tamamladıktan sonra teğmen olarak orduya katıldı. 1837 yılında İmparator I. Nikolay'ın Kafkasya gezisi sırasında çevirmen göreviyle maiyyetinde bulundu. Bu onun yaşamında parlak bir yol açtı. Ama hiçbir zaman huzurlu olamadı. Onun Rusya ordusundaki hizmeti, Rusya'yla ünlü İmam Şâmil'in savunduğu anavatanı arasındaki müthiş savaşlarla aynı zamana rastladı.

Kardeşleri Hacı Hamurza ile Hasbolat Bek, İmam Şâmil'in saflarında amansızca savaşıyorlardı. Hattâ Hacı Hamurza Bek, 1844 yılında Çeçenya'daki savaşlarda şehit oldu. Musa Kundukhov, karşı saflarda bulunmak zorunda kaldığı halklarının bağımsızlık mücadelesini mânen desteklemiyor değildi.

Rus ordusunda işgal ettiği mevki, Dağlılarla olan teması, onlar üzerindeki nüfuzu ve ailevî bağlar sayesinde Musa Kundukhov, İmam Şâmil ile Kafkasya'daki yüksek Rus komutanlığı arasında geçen görüşmelerde aracı seçildi. Ancak bu görüşmelerden bir sonuç elde edilemedi. Şâmil bütün Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını istiyor, Rus komutanlığı ise Küçük Çeçenya, Terek ve Kuban, Ruslara kalmak üzere bir sınır çizilmesinde ısrar ediyordu.

1855 yılında Terek Vilayeti Askerî Komutanlığı'na Evdokimov getirilmiş, Prens Baryatinski de 1856'da Kafkas Ordusu Komutanlığı ile kral naibliğine atanmıştı.

14 Ocak 1857'de General Mençikov'un yerine Viladikavkaz (Terekkale), Askerî Mıntıka Komutanlığı da Albay Musa Kundukhov'a verilmişti. 1860 yılında General Kont Evdokimov'un önerisiyle Musa Kundukhov majör-generalliğe terfi ettirildi. Bu arada 26 Ağustos 1859 günü İmam Şâmil Gunip'te Prens Baryatinski'ye teslim olmuştu. Musa Kundukhov, Çeçenya'daki iç işlerin düzeltilmesi amacıyla 1860 yılında Çeçen Mıntıka Komutanlığı'na atandı. Bu görevi yöre halkına yerel ve siyasal özerklik verilmesi koşuluyla kabul etti. Nitekim iki yıl işler isteği doğ-

rultusunda yürütüldü. Ancak 1862 yılında hükûmet Çeçenler'i Terek ötesine tehcir edip Kazaklar arasında eritme amacını güden Loris Melikov'un raporunu kabul ederek Albay Rosenkampf'ın başkanlığında bir Tehcir Komisyonu kurunca ve Çeçen topraklarının Kazaklar'a dağıtılması işlemine başlanınca[3] son kerte üzülüp içerleyen Musa Kundukhov askerlikten istifa etti.

1863 yılında 60.000 Çerkes ailesi, Batı Adığey'in düşmesi üzerine yurtlarını terkedip Karadeniz yoluyla Devlet-i Aliyye'ye iltica etti. Ardından Terek Eyalet Komutanı General Mikhail Tarieloviç Loris Melikov, Çeçenleri Küçük Kabardey'e sürmek amacıyla Batı Kafkasya'daki kuvvetleri Çeçenya üzerine sevketti. Majör-general Musa Kundukhov bunun üzerine Leytenant-general Loris Melikov'la görüşerek Çeçenler'in Osmanlı ülkesine göçlerini önerdi. Önerisi kabul edildi. Musa Kundukhov 1863 Haziranı'nda konuyu Osmanlı hükûmeti ile görüşmek için İstanbul'a geldi. Şark oteline indi. General üniformasını giyerek Hariciye Nazırı Mehmed Emin Âli Paşa ile görüştü. Ruslarla Kafkasya Müslümanları hakkında ayrıntılı bilgi verdi. Âli Paşa'dan sonra Sadrazam Mehmed Fuad Paşa ile de görüşen Musa Kundukhov sadrazamlığa bir arîza sundu, on beş gün sonra, yılda 5000 Çeçen ve Asetin ailesinin göçlerine izin verildiğini öğrendi. Kırk beş gün İstanbul'da kaldıktan sonra, Konstantin vapuru ile Odessa'ya döndü. Rus komutanlığı ile işlemleri tamamladı.

2. 1865'ten sonra Çerkes Musa Paşa

Rus ordusunda 29 yıllık hizmetten sonra, 1865 yılının Mart başlarında, 44 yaşındayken, 5000 Çeçen ve Asetin ailesi ile Musa Kundukhov Gümrü'ye doğru yola çıktı. Beraberinde eşi Kubatı, büyük oğlu Arslan Bek, gelecekte TBMM Hükûmetinin İlk Dışişleri Bakanlarından biri olacak bir yaşındaki ikinci oğlu Bekir Sami, kardeşi Afako ile Hasbolat Bek ve Asetinlerin büyük ozanı olarak ün yapan, hattâ Lamartin'e benzetilen ve Çarlık subaylığından ayrılıp göç kafilesine katılan yeğeni Mamsıratı Temirbolat da bulunuyordu.

Göçün önderi Musa Kundukhov 22 Temmuz 1865 günü Gümrü'den (Leninakan) Kars'a geçti, büyük bir tören ve topçu ateşi ile karşılandı.

Osmanlı kaynaklarında onun sıcak bir bilgi ve yakınlıkla karşılandığını izlemek mümkündür.[4] Sadaret'in Erzurum valiliğine bu göç hakkında, iskân izni verildikten sonra, gerekli emir ve fermanın daha önceden gönderilmiş olduğu, ilgili belgeden açıkça anlaşılıyor.

Çeçen göçmenlerinin Erzincan ve Karahisarışarkî havalisine yerleştirilmeleri düşünülmüş, ama yeterli yer bulunamadığından bundan vazgeçilmiştir. Musa Kundukhov ve ailesi Sivas eyaleti dahilinde kâin Azîziye ve Saroz havalisine yerleştirilmiştir.

Tokat'a bağlı Batmantaş'ta bir konak satın aldıktan sonra, Erzurum valisi aracılığı ile İstanbul'a giden Musa Kundukhov, mesleği ile ilgili bir görev istemiş, hizmet belgesini de arzetmiştir. Nitekim 1866 yılında Musa Kundukhov'a IV. Ordu-yı Hümayun'da mirlivalık (tuğgeneral) rütbesi tevcih olunmuştur. Bu tarihten sonra Musa Kundukhov *Çerkes Musa Paşa* diye anılmaya başlanmıştır.

Musa Paşa IV. Ordu erkânına dahil olunca Tokat Batmantaş'ta satın alıp yaptırdığı konak, sonradan Sivas vilayeti dahilindeki muhacir hemşehrilerinden olan Mahir Bek, Ferit Osman ve arkadaşlarının gasp ve sirkatine uğramıştır.[5]

Musa Paşa uzun yıllar mesai arkadaşlığı yaptığı Rus subay ve generalleri ile 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda, Doğu cephesi komutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın emrinde olmak üzere, bu kez hasım olarak karşı karşıya gelmiştir.

A. Rusya'daki Kuzey Kafkasyalılar.

Rus ordularının Osmanlı sınırlarından içeri girdiği gün, yani 24 Nisan 1877'de Kuzey Kafkasya'daki Çeçenlerle Dağıstan'ın Lezgi kökenli halkları da Çarlığa isyan etmişlerdir. Bu ayaklanmanın bir rastlantı olmadığı anlaşılmaktadır. "Rusları müşkül duruma düşürmek maksadıyla sınırın öte tarafında yaşayan Çerkesleri ve Abazaları ayaklandırmak yolunda ilgili Türk makamları tarafından bazı faaliyetler yapıldığı biliniyor. Bu hususta bir müddet önce Kafkaslar'dan Türkiye'ye gelen ve vaktiyle Rus ordusunda general olan Musa Kundukhov'un büyük bir rol oynadığı malûmdur. Osmanlı hududuna yakın sahadaki Çerkesler ayaklandığı takdirde Rusların müşkül bir duruma düşecekleri ve cepheden birçok kuvvetin bu sahaya gönderileceği muhakkaktı.[6]"

Kuzey Kafkasyalıların Ruslara karşı isyan etmelerini sağlamak amacıyla, Çerkes Musa Paşa ile Şâmil oğlu Ferik Gazi Mehmet Paşa'nın önderliğinden yararlanılarak Türk savaş gemileri 1877 Mayıs ortalarında Abkhazya'daki Sokhum kalesini bombardıman etmişlerdir. Musa Kundukhov tarafından oluşturulan muhaceretteki 28 Çerkes Süvari Birliği kıyıya çıkmış, bunlara Abkhazlar da katılmışlardır. Bu ayaklanma üzerine Sokhum'daki Rus birlikleri çekilmiş, tabiatıyle bu durum Osmanlı askerî mahfilinde ümitlere yol açmıştır. Bu ümide karşılık, Çeçen ve Dağıstan isyanı Rus Genel Kurmaylığını aşırı derecede telâşlandırmıştır. Bu telâş nedeniyledir ki, Ruslar Çeçenya'daki XIX., XX. ve XXI. Tümenlerine ek olarak XXXVIII. Tümenini de Türk sınırına göndermekten vazgeçmiştir. Tabiatıyle Rus Kafkas Ordusunda yeni bir düzenlemeye gidilme zorunluluğu bir hayli vakit almıştır.[7] Rus ordusunun 1877 Haziranı'nda Osmanlı doğu sınırındaki taarruzunu gevşetmesi de buna dayanmaktadır. Yoksa, savunmanın fevkalâdeliğinden söz etmek araştırmacıları yanılgıya götürür.

Yeniden Osmanlı sınırına sevkedilecek Rus ordusu içinde 2 Dağıstan Suvari Alayı ile 2 Çeçen Bölüğü de bulunmuştur. Mehmet Arif Bey merhum, çok değerli eserinde[8] bu 2 Çeçen Bölüğünün 21 Tabur Piyade, 8 Bölük Dragon, 18 Bölük Kazak ile beraber 19 Eylül 1877 gününde küçük Yahni'deki taarruza katıldığını, püskürtüldüklerini; ayrıca üç Dağıstanlı askerin de kaçarak Türk saflarına geçtiğini yazarken; W.E.D. Allen ve Paul Muratoff da[9] bu taarruzda zaferin Ruslar tarafında olduğunu belirtir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasındaki Çeçen-Dağıstan isyanı ayrı ve başlı başına bir araştırma konusudur. Ruslar altı ay içinde isyanları bastırdıktan sonra, Osmanlı doğu sınırına daha güçlü olarak taarruz etmişlerdir.

B. 1877-1878 savaşında Osmanlı safındaki Kuzey Kafkasyalılar

Osmanlı yöneticilerinin bu umutları da, Türk desteğinde Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı hayalini taşıyan Çerkes Musa (Kundukhov) Paşa ile İmam Şâmil oğlu Ferik Gazi Mehmed Paşa'nın düşünce ve eylemleri de olumlu bir sonuca ulaşmamıştır. Tersine her iki önder güvendikleri Osmanlı ordusunun bozgununa tanık olmuşlardır.

Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin,

Devlet-i Aliyye'nin doğu sınırlarını Rus taarruzundan korumak amacıyla belirli yerlere iskânları düşünülmüş olmakla beraber, yıldırıcı dış baskı nedeni ile tasarı gerçekleşememiştir.

Çerkes Musa Kundukh Paşa'nın Kars-Erzurum cephesindeki etkinlikleriyle, Devlet-i Aliyye safındaki Çerkeslerin durumları hakkında, merhum Mehmed Arif Bey'in eserinden yararlanarak, özet bilgileri şöyle verebiliriz:

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın taarruz sırasında fazlasıyla gereksinmesi olan süvari birlikleri, Çerkes Musa Paşa komutasında Samsun ve Sivas'tan toplanan Çerkeslerle desteklendi. Bu süvari kuvvetleri Kars tarafına yollandı. Çerkesler gayet cesur savaşçı olmakla beraber, düzenli askerî kuralları tanımadıkları için, Benliahmet mevkiinde bozguna uğradılar. Kavimsel kimi huyları da orduya yarardan çok zarar vermeye başladı. Bu durum Musa Kundukh Paşa'yı da tâciz etmiştir. "Çerkeslerin istedikleri özdenlik ve beyliği verememiştir. Bu bakımdan Musa Paşa dahi bu cemaatin kumandasıyla zapt ve raptından izhar-ı acz ediyordu."[10]

Çerkes Süvari Birlikleri komutanlığından kendi isteğiyle ayrılan Musa Paşa Haziran sonlarında Halyaz savaşlarında ordunun sol kanat komutanlığına getirildi. Eylül ayında liva komutanı olarak Karayol taarruzuna katıldı. Ruslar Şâtıroğlu tepesini işgal etmeden bir gün önce Musa Paşa Evliya tepesindeki Türk birliklerini desteklemek amacıyla üç taburla birlikte Alacadağ'ın üstüne çıkarıldı. Ancak ardından geri çekilme emri verildi. Evliya tepesine gidilirken Ferik Ömer Paşa, Naci Paşa ve Haci Raşit Paşa birliklerinin derede kıstırıldığını gördü. Musa Paşa ile üç taburu da tam aralarına girdi. Musa Kundukhov Paşa'nın tutsaklıktan nasıl kurtulduğunu Mehmed Arif Bey merhum şöyle anlatmaktadır:[11]

" (...) Akşama bir saat kala, düşman, ibâdullahı boş yere kırdırmayıp teslim olmaları için, beyaz bayraklı elçileri vasıtasıyla haber gönderir. Oradaki erkân ve ümerâ işi müzâkere için toplandıkları sırada, üç taburla Alacadağ'da bulunan Musa Paşa da gelir, yetişir. Hâlin derecesi Musa Paşa'ya da anlatılır. O da zâhirde ötekilere katılırsa da içinden 'mutlaka bir yol bulmaya çalışırım,' diye düşünür".

"Çünkü Musa Paşa, zaten Rus generallerindendir. Muharebeden on sene önce beş bin hâne kadar Çeçen kabilesi halkıyla Rus tâbiyetini ve hizmetini terk ederek memâlik-i Devlet-i Aliyye'ye hicret ve iltica etmiştir. Eğer bu defa yakası ele geçerse mutlaka kurşuna dizilecektir. Kurşuna dizilmese bile, düşmanın içinde bulunan eski arkadaşlarının yanına esir olarak gitmek gibi bir âra tahammül edemeyeceğinden teslim olmamaya iyice karar verir."

"Berikiler teslim olma kararını verirler, bu karar Ruslara bildirilir. Teslim ve tesellüm işlerine başlandığı sırada, güneş batalı bir buçuk saati geçmiş bulunur."

"Musa Paşa, taburlarının yanına giderek, kendisinin teslim olmayıp savaşacağını ve ayağına güvenenlerin beraber bulunabileceklerini umûma tebliğ eder. (...) Muhasara hattından çıkarlar."

" (...) Musa Paşa da geceleyin çıktığı yerden ileride Rusların karakol hattına rastlar. Fakat Rusça yüksek sesle, hâle ve mevkie münâsip bazı sözler söyler, karakol neferleri de kendisini Rus zâbiti zannederek geçmesine mâni olmazlar".

Musa Paşa'nın bu kurtuluşundan söz eden diğer kaynak W.E.D. Allen-Paul Muratoff'un eseridir[12], ki buraya kitapta anlatılanları da alıyorum:

"Rus sol kanadı kumandanı General Kazminski'ye ilerlemesi ve Alaca tepelerindeki Türkleri bulundukları yerde mümkün olduğu kadar uzun müddet tutması emri verildi, mamafih, Çerkez Generali Kundukov, saat 10.00'dan sonra artık muharebenin neticesinden ümitvar değildi. İnah-Tepe'yi boşalttı ve birlikleri ile kaçmaya karar verdi. Süvarisi Cale bölgesinden güneye inerken piyadenin bir kısmı Alacadağ'dan Alam'a indi ve oradan da Digor yolunu aşarak Kağızman'a yöneltti. Bu suretle dört ilâ sekiz tabur ve 1500 süvari imhâ olmaktan kurtulmuş oldu."

Daha sonra Musa Kundukh Paşa Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya şu pusulayı göndermiştir: "Alacadağ'daki asker, Paşalarla beraber esir oldular, bazı arkadaşlarla ben çıktım. Dağdan dağa yol bularak Soğanlıdağı'nın alt tarafındaki köylerden birine geldim. Emriniz nedir?"[13]

Bundan sonra Doğu ordusu dağınık ve perişan bir halde Erzurum'a yığılmıştır. Ahmet Muhtar Paşa karargâhını Erzurum'a taşıdığı zaman düşman taarruzundan önce Musa Kundukhov Paşa'nın Kavak istihkâmlarının savunulmasında olsun, Topdağı'ndan İstanbul Kapısı'na kadar birlikleriyle yaptığı savunma olsun övülmeye değerse de mukadder yenilgiden kurtulması mümkün olmamıştır.

Ahmet Muhtar Paşa Erzurum'dan İstanbul'a çağrılınca Doğu cephesi komutanlığına İsmail Hakkı Paşa atandı. "Edirne ateşkes anlaşmasına göre Erzurum'un Ruslara teslimi Bâbı-âli tarafından İsmail Hakkı Paşa'ya bildirildiğinde Musa Kundukhov Paşa onun Kurmay Başkanı idi. Rus otoritelerinden arkadaşça muamele görmüştür. Ruslar 7 Eylül 1878'de şehri boşalttıkları zaman Musa Paşa kumandayı ele aldı. Bayramda Hıristiyan ahaliye karşı yapılacak gösterilere mani olunması için gereken tedbirleri alması Ruslar tarafından emredildi."[14]

İşte Rusya'dan Devlet-i Aliyye'ye büyük umutlarla gelen, ilk ülkesinde komutanı, ikinci ülkesinde düşmanı olan general Loris Melikov'la karşı karşıya kalarak Erzurum'un anahtarlarını teslim eden bu Asetin asıllı Çerkez generalinin yazgısı bu oldu. Ne muaceretteki halklarının Bağımsız Kafkasya'ya dönüşleri gerçekleşti, ne de kendi yaşamı, gerçekten iyi bir asker, iyi bir komutan olmasına karşın, romantik akışlardan sıyrılabildi.

Doğu Savaşı'nın ardından, ordudan ayrılarak kabuğuna çekildi. Erzurum'a yerleşti. 1889 yılında orada öldü. Narmanlı Camii'nin hazîrasında, İmam Şâmil'in silâh arkadaşı olan kardeşi Hasbolat Bek'in yanına gömüldü. Bu vesile ile ona ve dünyadaki ölmüş bütün Müslümanlara rahmet diliyorum.

---

[1] *General Musa Kundukhov'un Anıları,* (Çev. Murat Yağan), İstanbul 1978. *(Les mémoires du Général Moussa-Pacha Kundukhov, 1837-1865,* Préface de Ali Kantemir, Edition du Caucase, Paris 1939)

[2] T.C. Başbakanlık Arşivi, İrade Defteri, Meclis-i Mahsus, No. 1398.

[3] Abuzar Aydamirov, *Yékha Büysanaş,* Groznıy 1972.

[4] İki no.lu dipnota bkz.

[5] T.C. Başbakanlık Arşivi, İrade Defteri, Dahiliye, No.60853.

[6] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya,* Ankara, 1970, s.94, 95.

[7] W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,* Ankara, 1966, s.103 v.d.

[8] *Başımıza Gelenler* (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), c.II, s.570; c.I, s.380-381.

[9] a.g.e. s.162.

[10] *Başımıza Gelenler,* c.II, s.485, 486.

[11] a.g.e. c.III, s.683.

[12] Allen-Muratoff, s.172.

[13] Mehmet Arif, c.III, s.681.

[14] Allen-Muratoff, s.514.

ÇERKES MUSA KUNDUKHOV PAŞA

T.C. Başbakanlık Arşivi, İrade Defteri, Meclis-i Mahsus, No: 1398

Çeçen kabile reisi olup Sivas'ta iskân olunan Musa Bek'in silk-i celîl-i askerîye idhaline dair.

Rusya Devlet-i fahîmesinin sâbık cenerali Musa Bek'in umûr-i mülkiye ve umûr-i askerîde istihdam olunduğunun üzerine Devlet-i müşarünileyhin tarafından kendisine i'tâ olunan rütbe ve nişan ve me'mûriyetlerin beyânıdır.

1830 senesi tarihinde Petersburg Mekteb-i Harbiyesine dâhil olunduğu,

1836 senesinde süvari mülâzımlığı rütbesiyle memur olmuş olduğu, 7 Mart 1836.

1838 senesinde üçüncü rütbeden i'tâ olunan Svyatoy Anna Şecaat Nişanı, 17 Nisan 1838.

1838 senesi içinde yüzbaşılık rütbesi i'tâ kılındığı, 12 Kânunievvel 1838.

1839 senesinde yüzbaşılık hizmetinde sol kolağalığı rütbesi i'tâ olunmuş olduğu, 1 Teşrîn-i sâni 1839.

1841 senesinde dördüncü rütbeden Svyatov Vladîmir Şecaat Nişanı i'tâ olunduğu, 30 Haziran 1841.

Sene-i merkume Teşrîn-i sâninin ibtidası günü sağ kolağalığına memur olunup sene-i mezkûr Ağustosunda Svyatoy İstanislaf Şecaat Nişanının ikinci rütbesi i'tâ olunduğu,

1846 senesinde Svyatoy Anna Nişanının ikinci rütbesinden hizmete mükâfât olarak i'tâ olunduğu, 8 Haziran 1846.

1847 tarihinde binbaşılık rütbesi icrâ kılınmıştır. 18 Haziran 1847.

1850 tarihinde kaymakamlık rütbesi icrâ olunmuştur, 10 Kânun 1850.

Yine sene-i merkûme içinde Le'uyolra Nişan-i Şecaat i'tâ olunmuştur.

1851 tarihinde Svyatoy Şecaat Nişanının ikinci rütbesinden i'tâ olunmuştur, 27 Teşrîn 1851.

1853 tarihinde nişan makamında bir altın seyf şecaat için i'tâ olunduğu, 9 Eylül 1853.

1857 tarihinde miralaylık rütbesi icrâ olunmuştur, 10 Eylül 1857.

1858 tarihinde Svyatoy Anna Vladimir Şecaat Nişanının üçüncü rütbesinden i'tâ olunduğu, Teşrîn-i evvel 1858.

1860 tarihinde mirliva rütbesi it'â olunmuştur.

Sene-i merkûme içinde İsvatoy Gobovorni dördüncü iftihar nişanı i'tâ olunmuştur, 26 Teşrîn-i sâni 1860.

1861 tarihinde İsvotoy İstanislaf Kordela Şecaat Nişanının birinci rütbesinden i'tâ olunmuştur, 17 Teşrîn-i evvel 1861.

1861 tarihinde Svyatoy Anna Kordale Şecaat Nişanının birinci rütbesinden i'tâ olunmuştur, 13 Teşrîn-i evvel 1862.

Yine 1862 tarihinde maaş ve tayinat-ı bendegândan başka mükâfat olarak senevî üç bin menad verilmekte bulunduğu,

Macar muharebesinde i'tâ olunan Model Nişanı,

Kafkasya muharebesinde i'tâ olunan Model Nişanı,

Mes'ele-i sayikada vermiş olduğu Model Nişanı,

1849 tarihinde Varşova'da bulunan Süvari Alayı yeddimize teslim olunmuştur.

Yine 1849 tarihinde Kafkasya'da keşkîl olunan Islahat Meclisi'ne Kral'ın emri ile nasbolunmuştur, 18 Haziran 1849.

Yine tarih-i mezkûrda Temmuzun dördüncü günü reislik memuriyeti uhdemizde bulunduğu halde Eyalet mutasarrıflığı icra olunmuştur, 4 Haziran 1849.

1861 tarihinde Çeçen eyaletinin idare-i mülkiye ve askeriyesi Kral'ın emri ile uhdeme ihale kılınmıştır, 26 Teşrîn-i sâni 1861.

1863 tarihinde memurîn-i mezkûreden bilistifa kendi hanemizde ikamet olunmuştur, 22 Haziran 1863.

1864 tarihinde muhacereten taraf-ı eşref-i Saltanat-ı Seniyye'ye nakl ve hicret olunmuştur.

Belgeler

Ma'rûz-ı Çâkerleridir ki,

Rehîn-i ilm-i sâmî-i hıdîv-i a'zamîleri buyrulduğu vechile Rusya devlet-i fahîmesinin efkârı Kafkasya ahalisinin mütefahhir ve müteşekkir oldukları dîn-i mübîn-i şeref-i İslâmiye'yi mahv ile kendü dînine tebdîl ve orada ba'zan nesl-i İslâmiye'yi yok etmek cümlemizin ma'lûmu oldukda şeref-i dîn-i İslâmiye'ye her şeye tercih etmek farîza-i İslâmiye'den olmasıyla ceneral-mayör rütbesini hâiz olduğum halde Der-bâr-i Şevket-karar'a gelerek ahvâl-i mezkûreyi arz ve beyân eylemişidim. Binaenaleyh dört bin hânenin kabul ve iskânlarına irâde-i mekârım-'âre-i Cenâb-ı Zıllullahî şerefsünûh ve müteallik buyrularak ol bâbda yed-i çâkerâneme verilen fermân-ı âliyi bi'l-istishâb geriye avdet olunarak 5000 hanenin hicretine Rusyalu dahi ruhsat i'tâ idüp geride kalan karındaşlarımız bizlere olan siyl-i necâta mazhar olamadıklarına esef ü âh ve figân eder oldukları halde terk eyleyecekleri 5000 küsür hâne ile dârü-l-aman-i Hilâfet-i Seniyye'ye dehâlet ile Anadolu cihetinde istirahatlerini mûcib olacak mevki'lere sevkolundukdan sonra kemterleri taallukatımla Sivas'a gelüp kendüme mahsus bir hâne iştirâ ederek çâkerleri Der-bâr-i Şevkat-karar'a geldim ve Rusya devletinin i'tâ eylediği rütbe ve nişanların senedâtı dahi leffen takdim-i huzûr-i âli-i Asafâneleri kılınmış olduğu muhât-i ilm-i cihân-ârâ-yı Hıdivâneleri buyruldukda min gayr-ı istihkak-i mücerreben ve müşâhedân-ı kemterânem icâbınca cihet-i askeriyede hıref-i makderet etdirilerek ikmâl-i nâmusı âcizî buyrulmak bâbında ve her halde emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. (19 Kânûn-ı evvel 1282/23 Şubat 1283)

MUSA KUNDUKHOV

Taraf-ı Vâlâ-yı Cenâb-ı Askerîye

Ma'rûz-ı Çâkerleridir ki,.

Zîr-i cenâh-ı müstelzimi'l-felâh-ı Saltanat-ı Seniyye'ye dehâlet ve hicret eden Çeçen kabîlesi reisi Musa Bek'in uhdesine mirlivâlık rütbesi tevcihiyle IV. Ordu-yı Hümâyûn erkânından addolunarak Meclis-i Askerî'ye devam eylemesi istîzânına dair olan tezkire-i ma'rûza leffen tesyîr-i Saltanat-ı Sâmi-i Dâverîleri kılınmış olmağla hâmişine muharrer irâde-i Seniyye-i Mantûk-ı münîfine tevfîken iktizâsının icrâsıyla tezkire-i mezbûrenin iâdesi bâbında emr ü irâde hazret-i menlehü'l-emrindir. (5 Zilka'de 1283/28 Şubat 1282).

Ma'rûz-ı Çâkerkemîneleridir ki,

Müfâd-ı emr ü iş'ar âli-i Vekâlet-penâhîleri ve diğer tezkire-i Sâmiyye-i Asafâneleri hâmişine muharrer irâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Pâdişâhî mantûk-i münifi rehîn-i iz'ân-i âcizî olmuş ve mûcibince iktizâsı icrâ ve zikr olunan tezkire-i Samiyye-i Dâverâneleri leffen iâde ve ısrâ kılınmış olmağla emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. (25 Zilka'de 1283/20 Mart 1283)

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

Azatlık Belgesi

Cahit Kayra Koleksiyonu

Hudeyde Bidayet Mahkemesi tarafından özel yasa gereğince zenci esirlerden aşağıda adı ve niteliği yazılı kimsenin eline verilen Itkname (azatlık belgesi)'dir.

Memleketi:	Habeş
Tabiiyeti (Uyrukluğu):	Devleti Aliyye
İsim ve şöhreti (Adı, soyadı):	Gülfidan bint-i Abdullah (Abdullah kızı Gülfidan)
Sinni (yaşı):	Yirmi
Boyu:	Kısa
Burunu:	Adeta (olağan)
Ağzı:	Müdevver (yuvarlak)
Bıyığı:	—
Sakalı:	—
Rengi:	Açık Habeş
Alâmet-i mahsusası (özel belirginlikleri):	—

Mühür. Numara 599

Bin iki yüz yetmiş üç sene-i hicriyesi Cemaziülâhırı evasıtında şeref sünuh-u hazreti Padişahî mantuk-u münifi muktezasınca üseray-ı zenciye ticareti memnu olduğu gibi âhiren meriyet-i ahkâmına irade-i seniye-i cenab-ı hilafetpenahi-i şeref taallûk eden kanunname-i mahsus-u hümayunla dahi memnuiyet-i mezkûre teyid edilmiş buyurulmuş olduğundan ahkâm-ı celile-i ferman-ı hümâyun ile kanunname-i muaddelmakrun-u mezkûrdan istifade maksadıyla bu def'a müracaat eden *Yedinci Ordu-yu Hümayun Seryaveri Kaymakam İzzetlu Muhiddin Bey'in cariyesi Habeş* ahalisinden bâlada eşkâlî beyan olunan Gülfidan bint-i Abdullah'ın yedinde ıtkname olmadığına ve bu gibi yedlerinde şahadetname ve ıtkname olmayan üsera-yi zenciyenin vuku-u müracaatlarında kayd-ı esaretden tahlisen yedlerine canib-i mahkemeden âtiknâme itasıyla nimet-i hürriyetten müstefid ve mütenaiim edilmeleri kanunname-i salifül beyan ahkâmı iktizasından bulunduğuna mebni *mezbure Gülfidan bint-i Abdullah'ın* dahi Devlet-i Aliyye-i Osmaniye nam-ı âlisine olarak kayd-ı esaretten tahlis ve itlak olunduğundan badeizn sair ..... müslimat misillu hürre ve fail-i muhtar olup her nereye arzu eder ise orada iskân ve ikamet hususunda dahi serbest ve sahib-i ihtiyar olduğunu mübeyyin işbu ıtkname yeddine ita olundu. 31 sefer 1316 ve 7 temmuz 1314.

Reis Bekir Sıtkı
ve mühür

Bugünkü dile çeviri

Bin iki yüz yetmiş üç sene-i hicriyesi (M. 1856) Cemaziülâhır ayının ortasında ulu Padişah hazretlerinin şerefle akıllarına gelen fermanın yüksek gereğince zenci esir ticareti yasaklanmış olduğu gibi son olarak hükümlerinin yürürlüğe konulmasına Halife hazretlerinin yüce emirlerinin şeref verdiği özel yasa ile de adı geçen yasak pekiştirilmiş olduğundan Padişahın fermanının yüce emirleri ve adalet getiren adı geçen yasadan yararlanmak amacıyla bu kez başvuran Yedinci ordu başyaveri kaymakam değerli Muhiddin Bey'in cariyesi Habeş halkından, yukarıda biçimi açıklanan Abdullah kızı Gülfidan'ın elinde azatlık belgesi (ıtkname) olmadığına (göre) ve bu gibi elterinde şahadetname ve azatlık belgesi olmayan zenci esirler başvurduklarından esaret bağından kurtarılarak ellerine mahkeme tarafından azatlık belgesi verilerek özgürlük nimetinden yararlanmaları yukarıda açıklanan yasa hükmü gereği bulunmasından ötürü Abdullah kızı Gülfidan adındaki kızının da Osmanlı yüce devletinin adına ..... (atlanmış) olarak esirlikten kurtarıldığından öteki Müslüman kadınlar gibi özgür istediğini yapabilir olup nerede isterse orada oturabileceği konusunda da özgür olduğunu ve seçim yapma hakkına sahip bulunduğunu gösterir bu azatlık senedi eline verildi.

31 Sefer 1316/7 Temmuz 1314 (M. 20 Temmuz 1898)

TERCÜMAN-I HAKİKAT / Pazar'dan maada her gün neşrolunur. Osmanlı gazetesidir. Gazetenin umur-u tahririyesine ait hususat için Mehmet Cevdet efendiye müracaat edilir. Umur-u idareye ait hususat için Tevfik beye müracaat edilir. Menan-i hususîye ait hususat meccanen ve ma'et-teşekkür kabul ve derc edilir. Kabulunü cevaz görülmeyen evrak iade edilmez. Posta ticareti verilmemiş olan mektuplar kabul edilmez.

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İSTANBUL HAVADİSİ

(Zaptiye Nezaret-i Celîlesinden)

☐ Eyüp'te Çınar Nizamiye Karakolhanesi arkasında beylik selh-hâne [salhâne] ciğercilerinden Koçu'ya bir mah mukaddem [ay önce] yol verilmiş olduğu halde geçen Cumartesi gecesi yatmak üzere mezkûr selh-hâneye giderek refîkleriyle yemek yer iken bilâ-mûcib [sebepsiz yere] hâmil olduğu [taşıdığı] bıçağıyla Metro'yu omuzuyla elinden ve Sena'yi dahi elinden ve Hristo'yu koltuğunun iki mahallinden cerh ile firar etmiş ise de verilen malûmat üzerine Hasköy'de der-dest ve icabının icrâsıyla mecruhların muayenesine teşebbüs edildiği;

Cuma günü saat yedi kararlarında Çengel Hamamı civarında Saraylı Hanım'ın bahçesinde sâkin Manastırlı Yorgi ile Yoan adada oturmaktalar iken sabıkalı mühtedî [dönme] Mehmet mezkûr odaya gidip mevcut eşyayı karıştırmakta olduğu ve Yoan'ın yeleğini giydiği halde görülerek firar etmiş ise de bit-takip der-dest edildiği İstanbul Polis Müdiriyet-i aliyyesinden alınan jurnallerden müsteban olmuştur... (6 Kânun-ı evvel 1886)

(İstihbarat-ı Hususiyye)

☐ Karesi vilâyeti defterdarı izzetlû Bahaeddin Bey Maliye Nezaretinden istihsal etmiş olduğu ruhsat üzerine bu kere Dersaadet'e gelmiştir... (6 Kânun-ı evvel 1886)

☐ Barutçubaşı Ohannes beyzade müteveffa Arakel beyin cenazesine gelen ve alayında hazır bulunan zevâtın cümlesine Dadyan familyası nâmına arz ve beyan-ı teşekkür hususuna gazetemiz tavsît [aracı] edilmiştir... (6 Kânun-ı evvel 1886)

(Veba-i Bakarî [Sığır vebası])

☐ Dünkü nüshamızda derc-i sahife-i teessüf kılındığı vechile Kâğıthane karyesiyle kurâ-i mütecâvire-i sâire de [diğer civar köylerde] icrâ-i hükm eden hayvan hastalığının vebâ-i bakarî denilen illet-i mühlike [öldürücü hastalık] olduğu ve bu hastalığın Çengelköyü üstünden tâ Boğaz haricindeki Şile'ye kadar mümtedd olan [uzanan] Anadolu sahilinde kâin karyelere dahi sirâyetle hayvanatça pek çok telefât ve zayiâta sebebiyet verdiği muharren tahkik kılınmıştır.

Malûm olduğu üzere memâlik-i mütemeddinenin [uygar ülkelerin] herhangisinde vebâ-i bakarî zuhur eder ise illet-i mezkûrenin hiçbir surette tedavisi kabil olamamasına nazaran en serî bir çare ve en müessir bir tedbir olmak üzere derhal buna tutulan hayvanatın bulunduğu mahaller şiddetle kordon altına alınarak hayvanat-ı marîzanın sâir hayvanlar ile ihtilâtına [karışmasına] mahal kalmamak için bunların kordon dahilinden harice çıkmasına asla müsaade olunmaz ve bu suretle mezkûr hastalığın mahall ve hayvanat-ı şâireye sirayetine imkan bırakılmaz.

Avrupaca esbâb-ı men'-i sirayet ve tedâbir-i tahaffuzun [koruma tedbirlerinin] şu derecelerde nazar-ı dikkat ve itinâda tutulması vebâ-i bakarînin derece-i şiddet ve dehşetini ısbata kâfi olacağından bu bâbta daha ziyade tatvîl-i makâle [sözü uzatmaya] hâcet görmeyip ancak hükûmet-i seniyyece dahi işbu hastalığın zuhur ettiği mahallerin serîan ve âcilen kordon altına alınmasına ve bu vechile el-yevm Anadolu ve Rumeli sahilinde icrâ-i hükm etmekte bulunmuş olan illet-i mezkûrenin daha içerilere doğru sirayetine mahal bırakılmamasına kemal-i ehemmiyetle intizar eyleriz.

Beyoğlu gazeteleri dahi dünden beri işbu hayvan hastalığından bahsederek mercînın nazar-ı dikkatini celb etmekte oldukları görülüyor. Hatta Monitör refîkimiz Anadolu cihetinde vebâ-i bakarînin menşei Çengelköyü'nde kâin Hasib Paşanın çiftliği bulunduğunu ve illet evvelce mübâyaca edilmiş olan iki mariz inekten sâirlerine dahi sirayet etmekle yalnız mezkûr çiftikte 60 re's [baş] sığırın telef olduğunu yazıyor... (8 Kânun-ı evvel 1886)

MUKTEBESAT

☐ İzmir'de Kemer'den bed' ile [başlayarak] bir kolu Frenk mahallesinin bazı sokaklarından geçerek Kordon'un ikinci caddesine müntehî olmak [son bulmak] üzere bir kolu da Çorak kapısından Tilkilik tarikiyle Hatuniye cami-i şerifinin önüne kadar gelmek üzere bir tramvay hattı imtiyazının bir iki zat tarafından istihsal edilmesine teşebbüs olunduğu ve bu tramvayın sâir vilâyetlerde olduğu gibi İzmir devâir-i belediyyesi cânibinden inşâsı deruhde olunup olunmayacağı ve olunduğu takdirde imtiyazının belediyeler nâmına i'tâ edileceği Nafia Nezaret-i celîlesinden iş'ar buyurulduğunu Hıdmet Gazetesi yazıyor... (7 Kânun-ı evvel 1886)

VİLÂYAT HAVADİSİ

☐ Bolvadin kazası hapishanesinde bulunan mevkufinden [tutuklulardan] beş nefer Teşrin-i evvelin on dokuzuncu Pazar gecesi derun-i hapishanede bulunan helânın sakfında [damında] iki döşeme arasını delerek firar ettikleri anlaşılması üzerine tahrirata bi'l-ibtidar [araştırılmaya başlanarak] kaza-i mezbur zabıta memuru Yahya beyin semere-i ikdam ve gayretiyle birkaç gün zarfında cümlesinin der-dest olunup tevkif olunacağı Karahisar Mutasarrıflığından iş'ar olunmuş ve mumâileyh Yahya beyin hizmeti sezâ vâr-ı takdir görülmüştür... (1 Kânun-ı evvel 1886)

☐ Kütahya'nın Sultanbağı mahallesinden Kanberoğlu Deli Ahmet'i İnönü'nün nahiyesinin Poyra karyesinden Çerkes Hacıoğlu Musa ve Refik'inin Beşdeğirmen deresinde katl ile firar eyledikleri Kütahya Mutasarrıflığından iş'âr olunmakla merkumların tahriratı mükemmele-i bi'l-icra der-destleri etraf mahaller mutasarrıf ve kaymakamlarına bâ-telgrafname-i Vilâyet-i-penâbi tebliğ kılınmıştır... (1 Kânun-ı evvel 1886)

☐ Gemlik kasabasında Rum milleti inâsı [kızları] için bir mektebin inşâsına vukû bulan istidâları üzerine irade-i seniyye-i cenâb-ı Padişâhî müteallik ve şeref-südûr buyurulmakla muamele-i resmiyyesi icrâ ve mahalline bi't-tahrirat-ı aleyhî vilâyet-penâhî tebliğ kılınmıştır... (1 Kânun-ı evvel 1886)

MÜTENEVVİA

(Muallim Pastör'ün Dâ'ül-kelbe [kuduz hastalığına] karşı İlâcı)

☐ Muallim-i mumâileyhin dâ'ül-kelbe karşı ihtirâ [icat] ve keşf etmiş olduğu ilâcın tetkiki için İngiltere hükûmeti tarafından bir komisyon-ı mahsus masb ve tayin ve âzâsından bazıları Paris şehrine sevk ve izâm kılınmış ve âzâ-i mumâileyhüm devâ-i mezkûrun lehinde olarak bir mazbata takdim etmiş olduklarından ve devaya mahsus olarak Londra şehrinde an-karib [yakında] bir tesisat ihdas olunacağı kaviyyen memuldür [kuvvetle umulmaktadır]. Muallim-i mumâileyh şimdiye kadar dâ'ülkelbe mübtelâ olan bin altı yüz doksan dört nefer hastegân-ı merkûmândan yalnız on beş neferi vefat etmişlerdir... (3 Kânun-ı evvel 1886)

(Kâfurîden Zehirlenme Vak'ası)

☐ Bu günlerde Avrupa gazetelerinde okunduğuna göre efrad-ı askeriyyeden biri hıdmet-i askeriyyeden çekilmek efkârıyla ve bir sebeb-i meşrû olduğu hasebiyle hasta görünmek için hindistan cevizi hacminde kâfurî ahz etmiş [almış] olduğundan merkum birkaç dakikadan sonra sara alâmetlerine giriftar olmuştur. Merhumun bu hali görülerek üç damla güzel avrat ruhu ilâve olunarak şekersiz kahve içirilmiş olduğundan ölümden kurtarılmıştır.

Bu vak'adan anlaşıldığı üzere kâfurî dahi adeta sümûm-ı mehlepe [tehlikeli zehirler] gibi helâki mûcib olabiliyor. Zıddı ise şekersiz koyu kahvedir... (3 Kânun-ı evvel 1886)

(Gaz Lâmbası Şişelerinin Kırılmaması İçin)

☐ Ekser defalar bir güne sebep mevcut olmadığı halde gaz şişeleri kendiliklerince kırılıyor. İmdi gaz şişilerini kırılmaktan muhafaza etmek için bir elmas taşın sivrisiyle şişenin tâ aşağısında hafifçe çizmek lâzımdır. Bu tedbir gerçi herkese malûm değilse de gayet işe yarar olup bu surette gaz ne derece hararetle dahî yansa yine şişesi kırılmaz... (3 Kânun-ı evvel 1886)

İLÂN ve REKLÂMLAR

(Malifo Konyağı)

☐ Bu konyak sâfî üzümden yapılıp asla mevâdd-ı ecnebiyyeyi [yabancı maddeleri] hâvî olmadığından Dersaadet'e ithal olunan bilcümle konyaklara etıbbâ tarafından mücerrah [üstün] tutulmaktadır.

Bu bâbta şehrimizin etıbbâ-i meş hurûsinden birçok zevâtın şehadetnâmeleri vâriddir.

Dersaadet'te Galata'da Tramvay Caddesinde 95,96 numaralı İngiliz mağazası sahibi Edmen Karuana'ya müraccaat oluna... (1 Kânun-ı evvel 1886)

(Cocoatina)

☐ İşbu içerik-i kokoatina nâm mahlûtu [karışımı] sû-i hazma [hazımsızlığa] medâr olan kakao ve çikolata tozundan mürekkebdir. Kokoanita suda hâll olunur en âlâ kakao en kuvvetli çikolatadır.

Etıbbânın ifadesine göre mahlût-ı mezkûr sabah ve akşam taamları için en ziyade mevâdd-ı gıdâiyyeyi hâvî hâzım [hazmettirici] meşrubattan olup mideleri zayıf eşhâsa ve çocuklara pek nâfi bir gıdadır.

Kokoatina şeker veya sâir mevadd ile mahlût olmayan kakao danelerinden imâl olunarak her neo mevâdd-ı tertibiyyesinden ârî olduğu cihetle ziyade mugaddî [besleyici] ve teşkili lahm [etlenmek, şişmanlamak] için pek müsaittir.

Sıcak suda eritilip ve süte asla ihtiyaç olmaksızın pek âlâ taam yapılır.

Kokoatina tahlil olunduğu zaman mevâdd-ı muzırayı hâvî olmadığı anlaşılır.

Et'ime-i sâireyi [diğer yemekleri] hazmedemeyen zaif ül-mizâc kadın ve küçük çocukların gıdası için pek nâfi olup bilcümle cerâid-i tıbbiyye [tıp gazeteleri] ve Dersaadet etıbbâ-i meşhuresi tarafından tavsiye olunur. Bunda asla şeker veya bir madde-i sâire-i hariciyye bulunmadığından hangi iklimde olur ise olsun tûl müddet [uzun zaman] tagayyür etmeksizin [bozulmadan] muhafaza olunabilir. Ararot ve nişasta ile karışık olan sâir çikolatalardan pek ucuzdur. Çünkü bir tatlı kaşığı dolusu ile on para kıymetinde bir fincan kakao ve iki kaşık dolusuyla yirmi para kıymetinde bir fincan çikolata istihsal olunabilir.

Bir buçuk ve üç ve altı buçuk Şilin kıymetinde teneke kutular derûnunda furuht olunur.

Dersaadet ve Romanya ve Bulgaristan için vukû bulacak siparişlere vekil Galata'da Yüksekkaldırım sokakta Tramvay Caddesinde İngiliz mağazası sahibi Edmon Karuana'ya müracaat oluna... (8 Kânun-ı evvel 1886)

(Alayın Kraliçesi)

☐ Bu serlevha [başlık] ile an-asl [aslında] İngilizce olarak yazılmış olan bir romandan Fransızların hülâsa eyledikleri suret-i muhtasıra vaktiyle Ahmet Mithat Efendi hazretleri tarafından Türkçe'ye tercüme ve bir de zeyl ilâvesiyle Yeni Kitaphaneyi teşkil eyleyen cüzlerin miyânna [arasına] ithal kılınmış idi. Mezkûr cüzlerin bu defa yeniden tertibi esnasında hikâye-i mezkûre dahi 343 sahifelik ayrıca bir cilt teşkil eylediğinden yedi kuruş fiyat ile mevkî-i intişâra çıkarılmıştır... (13 Kânun-ı evvel 1886)

İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin 38. Yıldönümü

PROF. DR. RONA AYBAY

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB), 38 yıl önce bugünlerde, 10 Aralık 1948 günü kabul edilmişti. Bu gibi durumlarda genellikle başvurulan bir formülü kullanarak, "İHEB'nin kabul edildiği gün doğan çocuklar, artık 'orta yaşlı' sayılıyor" diyebiliriz. Demek ki, geçen zaman az değil. Ama, *Tarih ve Toplum* okuyucuları arasında 100 yıldan aşağısını "daha dün gibi" sayanlar da bulunabilir tabiî... Biz işin bu yönünü zorlamadan, İHEB nasıl ortaya çıkmış, onu kısaca açıklamaya çalışalım:

İkinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinden iyi niyetli insanlar dünyanın başına Nazi Almanyası gibi yeni belâların gelmemesi için çareler ararken, yeni bir Dünya Örgütü kurmayı düşündüler. İşte, temel amacı "dünyada sürekli barışın sağlanması" olan Birleşmiş Milletler (BM) Örgütü, bu düşüncenin ürünü olarak ortaya çıktı. Değişik sosyal, siyasal ve ekonomik yapıları olan devletleri bu örgütte birleştirecek ortak temel olarak da, "insan hakları" kavramı birden önem kazandı. Çünkü insan hakları, devletlerin ulusal sınırlarından bağımsız bir biçimde *bütün* insanların, insan onuruna yaraşır bir maddî-manevî düzene kavuşturulması amacını dile getirmekteydi. Bu amaca ulaşılabilmesi için, bütün insanların aralarındaki ırk, renk, dil, din, cinsiyet farklarına bakılmaksızın, eşit haklardan yararlanması öngörülüyordu.

İşte bu düşünce ve umutlarla, BM'nin kuruluş belgesinde (Anayasasında) daha ilk satırlardan başlayarak birçok maddede "insan hakları" deyimine yer verilmişti. İnsan haklarına inanç ve bağlılık, dünyada barış ve huzurun sağlanması için zorunlu görülüyor gibiydi. BM'in Anayasasında, insan haklarıyla ilgili maddeler, bu örgüte üye olan devletlerin, bütün dünyada insan haklarına saygı göstermesini hukukî açıdan zorunlu hale getirmek amacını güdüyordu. Böylece, "insan hakları" uluslararası hukuk alanında yerini almış oldu. Ama, BM Anayasası, insan hakları kavramına sadece genel olarak değiniyor; ayrıntıya girip, hak ve özgürlükleri teker teker belirtmiyordu.

Bu eksikliği gidermek için, yeni kurulmuş olan BM İnsan Hakları Komisyonu'na görev verilerek, insan haklarını çeşitli boyutlarıyla ve ayrıntılı olarak düzenleyen bir metin hazırlanması istendi. İşte, BM Genel Kurulu'nda, 10 Aralık 1948 günü kabul edilen İHEB, böylece ortaya çıkmış oldu.

İHEB, hukukî nitelik bakımından, BM Genel Kurulunca kabul edilmiş yüzlerce "tavsiye" kararından biridir. BM Genel Kurulu'nda kabul edilen benzerleri gibi bir de numarası vardır: *217 A (III)*. BM Genel Kurul kararlarının teknik hukuk anlamında bağlayıcı niteliği olmadığından, bunlara uyulmaması halinde işleyecek sıkı bir yaptırım sistemi de yoktur. Bununla birlikte kimi "tavsiye" kararlarının manevî bakımdan büyük etkisi olduğu da bir gerçektir. İşte, İHEB, teknik hukuk anlamında bağlayıcı olmadığı halde, manevî etkisi büyük olan tavsiye kararlarının belki de başta gelen örneğidir.

İHEB, bir önsöz ile 30 maddeden oluşmaktadır. İHEB, insanı çeşitli boyutlarıyla ve değişik yönleriyle ele almaya çalışır. BM'de temsil olunan sosyalist devletlerle, sayıca çoğunluğu oluşturan öteki devletler arasındaki görüş farkları, İHEB'in kaleme alınışını çok güçleştirmiştir. İki ayrı değerler sistemine bağlı bu iki blokun görüşlerini ortak bir metin üzerinde birleştirmek ve uzlaştırmak hiç de kolay olmamıştır. Sonunda ortaya çıkan metin, "klâsik" denilen özgürlüklerle, ekonomik ve sosyal hakların bir sentezini yapmayı başarmış gibidir.

Mülkiyet hakkına ilişkin 17. madde, bu sentezin başarılı bir örneği sayılabilir. 17. madde, mülkiyet hakkını "temel bir insan hakkı" olarak tanımış ve "hiç kimsenin keyfî olarak mal ve mülkünden mahrum edilemeyeceğini" belirtmiş, ama "kolektif mülkiyet" kavramına da yer vererek sosyalist bloku da tatmin etmeye çalışmıştır.

İHEB'nin hazırlık çalışmaları sırasındaki uzlaştırma çabalarının başarısı ne olursa olsun, sosyalist blok devletlerinin sonunda olumlu oy kullanmalarına yetmemiştir. BM Genel Kurulu'ndaki oylamada Sovyetler Birliği ve o zaman üye olan öteki 5 sosyalist ülke (Beyaz Rusya, Çekoslovakya, Polonya, Ukrayna ve Yugoslavya) "uzlaşmalarını" olumsuz oy da kullanmayıp, çekimser kalarak göstermişlerdir. Sosyalist ülkelerin olumlu oy kullanmamalarının nedeni, İHEB'ni "soyut" bulmalarıdır.

Sosyalist ülkelerin yanı sıra çekimser oy kullanan iki üye devlet daha vardır: Güney Afrika ve Suudi Arabistan. S. Arabistan'ın olumlu oy kullanmamasının nedeninin, İHEB'ndeki kimi hükümlerin İslâm ve şeriat kurallarına uymaması olduğu sanılmaktadır. G. Afrika'nın çekimser kalışının görünüşteki nedeni ise, ekonomik ve sosyal haklara ilişkin hükümlere İHEB'nde yer verilmemesi gerektiği inancıdır. Ama, gerçekte G. Afrika'nın karşı olduğu ilke, ırklar arası eşitliktir.

Ne olursa olsun, tarihte ilk kez, BM gibi bir uluslararası örgütte "evrensel" bir insan hakları belgesinin kabul edilmesi önemli bir olaydır. Genel Kurul'daki oylamada, hiçbir üye devletin İHEB için olumsuz oy kullanmamış olması da bu bakımdan anlamlıdır.

İHEB'nde Sayılmış Haklar

İHEB'nde 30 madde halinde belirtil-

miş haklar, birkaç kümeye ayrılabilir. Bunları, çok kısa bir biçimde şöyle özetleyebiliriz:

Kişinin Temel Hakları: Kişinin, insan olarak yaşayabilmesi için gerekli asgarî haklar ve güvenceler (yaşama hakkı, kişi güvenliği), Ceza Hukukuyla ilgili temel ilkeler (suçsuzluğun asıl olması, ceza hükümlerinin önceye etkili olmaması, işkence yasağı, tarafsız mahkeme önünde yargılanma hakkı, vb.)

Özel Statü Hakları: İnsanın, toplum içinde başka insanlarla ilişkilerinde yararlanması gereken "statü"lere ilişkin haklar (uyrukluk, evlenme, mülkiyet gibi)

Siyasal Haklar: Düşüncelerini açıklama, inanç, din, ibadet özgürlüğü; haber ve bilgi edinme; toplantı ve dernek özgürlükleri; kamu işlerine katılma; genel, eşit ve gizli oya dayanan dürüst seçimler.

Ekonomik ve Sosyal Haklar: İnsanın kişiliğinin gelişebilmesi için, sadece tanınmasıyla yetinilmeyip, gerçekleşmeleri için de kurumsal ve siyasal güçlerin çaba göstermeleri gereken haklar (çalışma hakkı, işsizlikten korunma, eşit işe eşit ücret, adil ve elverişli ücret, sendika hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, vb.)

Kültürel Haklar: İHEB'nin en özgün yanlarından biri kültürel hakların tanınmasıdır. Herkese, güzel sanatları tatmak, bilim ürünlerinden yararlanmak ve toplumun kültürel etkinliklerine katılmak olanağının tanınması öngörülmüştür.

İHEB, herkesin, öngörülmüş bu haklardan tam olarak yararlanmasını sağlayacak bir toplumsal ve uluslararası düzene kavuşma hakkı olduğunu da belirtmiştir. Böylece, uluslararası plânda saldırganlık, ulusal düzeyde de baskıcı yönetimler kınanmış olmaktadır.

Kişinin topluma karşı görevleri olduğu da İHEB'nde belirtilmiştir. Ayrıca, hak ve özgürlüklere, ahlâk ve kamu düzeni amaçlarıyla sınırlamalar konulabileceği de kabul edilmiştir.

İHEB ve Türkiye

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın Almanya ve Japonya'nın yenilgisiyle sonuçlanacağı iyice anlaşıldıktan sonra, bu iki devlete harp ilân edip, -deyim yerindeyse- 12'ye 5 kala galip devletler safında yer almıştır. Böylece, BM örgütünün kurucu üyelerinden biri olan Türkiye, İHEB'nin BM Genel Kurulu'ndaki oylamasında da olumlu oy vermiştir.

Türkiye'de o günlere kadar pek sözü edilen bir kavram olmayan "insan hakları" da böylece Türk siyasal ve hukuksal dilinde kullanılır hale gelmiştir. Ama, "insan hakları" sözünün en etkili ve sık kullanılışı, 27 Mayıs 1960'tan sonra başlamıştır. Yeni bir Anayasa ile "her derde deva" bulma çareleri aranırken, "insan hakları" kavramı birden çok büyük bir önem kazanmıştır. İstanbul Üniversitesi Anayasa Komisyonu (Onar Komisyonu diye de anılır) Ön-Tasarısının başlangıç bölümünde; 27 Mayıs askerî müdahalesiyle devrilen siyasal iktidarı suçlamak için, bu iktidarın "insan hak ve hürriyetlerini hiçe saydığı" yazılmış, ardından da "Türk devletinin Birleşmiş Milletler Anayasası, İnsan Hakları Beyannamesi'nin umdelerine" bağlı olduğu belirtilmişti.

1961 Anayasası ise, İHEB'ni adıyla zikretmese de, başlangıç bölümünde "insan haklarını gerçekleştirme" amacına yer vermişti. Ayrıca, hazırlık çalışmaları sırasında da insan hakları kavramına ve İHEB'ne yollamalarda bulunulduğu görülüyordu. Anayasanın, Cumhuriyetin nitelikleriyle ilgili maddesi, Cumhurbaşkanının andiçmesinde kullanılan metni içeren maddesi gibi hükümlerinde de "insan hakları" kavramına yer verilmişti.

1961 Anayasası'nın hazırlandığı dönemde yapılan Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Kanunu (no.224) ise, İHEB'ni, sadece gerekçesinde değil de metninde (1. maddesinde) adıyla zikreden tek kanun olmuştur.

Günümüzde yürürlükte bulunan Anayasaya gelince, bu metin de okunduğu zaman, içinde "insan hakları" deyiminin geçtiği görülebilmektedir.

İHEB'nin Türkçesi Var mı?

Anayasaların hazırlık çalışmalarında kendisine atıf yapılan: bir kanunda, kanun metni içinde adı geçen: kimi Anayasa Mahkemesi kararlarının gerekçe bölümünde sözü edilen İHEB'nin Türkçe resmî bir metni var mıdır? İHEB'nin Türkçe "resmî çevirisi" olması gereken bir metin 27 Mayıs 1949 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanmıştır.

Resmî Gazete'de yayınlanması mutad olan kanun, tüzük, yönetmelik gibi yasalar (mevzuat) arasında yeri olmayan İHEB, Resmî Gazete'de niçin yayınlanmıştı? Bu soruya benim bulabildiğim yanıt şu: Bizim devlet bürokrasisi, İHEB'ni Resmî Gazete'de yayınlayarak kendini fazla zorlamadan "önemli birşeyler yapmış" olmayı sağlamıştır. Çünkü, BM'de alınan karara göre, her üye devlet, İHEB'ni kendi ülkesinde tanıtıp, yaymakla görevli idi. Bizim bürokrasi ise, İHEB'ni Resmî Gazete'de yayınlamak gibi, gerçekten dünyaya örnek olacak bir şey yaparak; ama, onun ötesinde de pek bir şey yapmayarak, kendini en az yoracak bir formülle işi bitirmiştir. Böylece, asgarî zahmet ve riskle amaca ulaşılmıştır.

1949'dan bu yana, Türkçede başka İHEB metinleri de yayınlanmamış değildir. Bunların, Resmî Gazete'de yayınlanmış metinden aktarılmış olmaları da doğaldır. Doğaldır doğal olmasına da, bu aktarmalar sırasında kimse Resmî Gazete'deki metinde bulunan çeviri yanlışlarını -daha kötüsü- atlamaları farketmemiştir.

1979 yılında, S.B.F. İnsan Hakları Merkezi'ni kurmuş, insan hakları alanında uluslararası toplantılar düzenliyor, yayınlar yapıyorduk. Bu arada, bir de İHEB metni hazırlamak istedik. Arkadaşım Dr. Ömer Madra ile birlikte, metni yayına hazırlarken, İngilizce ve Fransızca metinlerle karşılaştırdık. Resmî Gazete'de yayınlanmış Türkçe metinde birçok çeviri yanlışı vardı. Bunların bir çoğu, bağışlanabilir yanlışlardı; insan haklarıyla ilgili kimi kavramların, 1949 yılı Türkçesinde henüz tam karşılıklarının bulunamamasıyla açıklanabilirdi. Ama, arada atlanmış cümleler de vardı ki, bu "atlama"ları açıklamak mümkün değildi. Örneğin; İHEB'nin Önsöz bölümünde "Uluslararasında dostça ilişkiler geliştirilmesini teşvik etmenin" zorunluluğundan bahseden cümle niçin atlanmış olabilir? Ya, 16. maddedeki "evlilik süresince ve evliliğin sona ermesinde kadın ve erkeğin eşit hakları bulunması gerektiğini" belirten cümle niçin atlanabilirdi?

Bu sorulara yanıt bulamadık ve sonunda, Resmî Gazete'de 1949'da yayınlanmış metni, kendimize göre düzeltip, notlayarak S.B.F. İnsan Hakları Merkezi yayınları arasında yayınladık. Resmî metinde atlanmış olan yerleri de özellikle belirttik koyduğumuz notlarda.

Doğrusu biraz da heyecanla tepkileri bekliyorduk. Ola ki, resmî metinde yanlış ve eksik bulduk sanırken biz yanılmıştık; birileri çıkıp yanıldığımızı kanıtlayacak, bizi mahçup edecekti. Ya da, bunca yıldır kimsenin farketmediği yanlışları ve eksikleri bulduğumuz için kutlanacaktık... Ne o oldu, ne öbürü...

Bunca sözünü ettiğimiz şu insan hakları konusunu ne kadar ciddiye alıyoruz dersiniz?

KİTABİYAT

KANUNİ'NİN FERMANLARI ÜZERİNE YENİ BİR YAYIN

Anton C.Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymans des Praechtigen an Vasallen, Militaerbeamte, Beamte und Richter-aus dem Haus-Hof und Staatsarchiv* I. kitap transkripsiyon ve çeviriler, II. kitap faksimile basımlar (Wien: Verlag der Öst. Akad. der Wissenschaften 1986, 84 s.)

Avusturyalı Osmanlı uzmanı, Viyana Üniversitesi Türkoloji kürsüsü başkanı Anton C. Schaendlinger, daha önce Osmanlı nümizmatiki üzerindeki araştırmalarıyla tanınıyordu. Son yıllarda "die Feldzugstagebücher des ersten und sweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I", Süleyman (Kanunî)'nın birinci ve ikinci Macar seferinin günlüklerini, yani menzilnamelerini yayınladı. Bu çalışma, Feridun Ahmed'in telif ettiği menzilnameler üzerinde bir kritik basım ve değerlendirmeden oluşuyordu. Askerî tarih ve 16. yüzyıl Osmanlı teşkilât tarihi üzerine önemlice bir katkı olan bu kitabından sonra, 1983 yılında *Kanunî Süleyman*'ın *V.Karl, I, Ferdinand* ve *II. Maximilian*'a gönderdiği ahidname ve fermanlardan oluşan (36 vesikalık), bir serinin tıpkı basımı ve emandasyonu ve Almanca çevirisini içeren bir yayını gerçekleştirdi. Kanunî devri kançılaryası ve diplomatikası üzerindeki çalışmalarının ürünü olan bu eser üzerinde Orhan Şaîk Gökyay hocanın hazırladığı bir tanıtma ve tenkit yazısını *Tarih ve Toplum*'un Mayıs 1984 tarihli 5. sayısında görmek mümkündür.

Schaendlinger'in Kanunî devri Osmanlı diplomatikasını aydınlatmaya yönelik serisinin ikinci bölümü müellif tarafından bu yıl Claudia Römer'in işbirliği ile yayınlandı. Bu ikinci bölüm 46 adet vesikadan oluşuyor ve gene belgelerin tarihî önemi, diplomatika açısından tahlillerine ait bir girişten sonra; belgelerin emandasyonunu ve Almanca tercümelerini içeriyor. İkinci kitapta belgelerin tıpkı basımları yer almaktadır. Bu ikinci serideki belgeler; Erdel beylerine, Budin ve Temaşvar ve bugünkü Macaristan'a giren sancaklardaki beylere ve kaadı'lara yazılan fermanlar, emirler gibi ve vesikalara ayrılmış. Elimizdeki ikinci grup vesikaların yayını şu açıdan önemlidir:

1) Fermanlar Erdel Bey'i gibi yasal hükümdarlara, Erdel'in diğer soylularına, Budin beylerbeylerine, bölgedeki sancak beylerine, kadılara yazılmıştır. 1983'de çıkan ilk serideki emperyal muhaberat dışında Osmanlı kançılaryasının ürünü olan diğer yazışma tiplerinin diplomatika açısından sistemli tahlilini amaçlamaktadır. Bu belgeler Viyana'daki Haus-Hof und Staatsarchiv'in koleksiyonlarında bulunmaktadır.

2) Schaendlinger bu belgelerin nişan, berat, tevkî gibi sınıflamalarının hangi kriterlere göre yapılacağını girişte tartışıyor. Diplomatika yönünden bu vesikalarda *invocatio* (dua'a, da'vet), *intitulatio* (ünvan), *inscriptio* (elkab) gibi nesir bölümlemelerinin nasıl yapılacağı ve özellikleri ele alınmış; sonra gene fermanların içerik tahlili açısından problemlerini çözmeye yarayacak tiplemeler yapılmış, kriterler verilmiştir. *Notificatio* (belgenin ne olduğunu belirtme) *narratio* (meznun, nakl, içerik, ki bu bölümde olayın öğrenilmesi tarihçilik açısından bilgi edinilmesi mümkündür.) *manifestatio* ve *dispositio* (emr, hükm) *comminatio* (lânet, yani belirli usulsüzlükleri ve suçluları afaroz eden ibare), *sanctio* (te'kîd - yani yaptırımları, müeyyideleri bildirmek) gibi metin bölümlemeleri üzerinde duruluyor. Gene vesikanın tarihini belirten kayıt, mühür ve ibareler üzerinde de (herzaman açıkça yer almayabilir) durulmuştur.

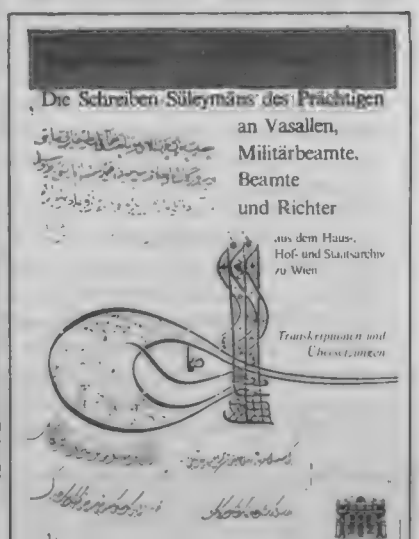

3) 1983'te bu yıl iki bölüm (ikisi metin, ikisi tıpkıbasım) halinde neşredilen bu Kanunî devri vesikalarının, Osmanlı kançılaryası kadar, 16. yüzyıl Macaristan ve Erdel sorunu için de aydınlatıcı ve düzeltici geniş bilgiler getirdiğine şüphe yoktur. 1920'lerde L.Feketé'nin bilinen Osmanlı diplomatikası rehberinden sonra, bu kitapta 16. yüzyıl Osmanlı kançılaryası üzerine değerli bir öğrenim rehberiyle karşılaştığımızı söylemek bir abartma sayılmamalıdır.

Osmanlı vesikalarının yayınında herzaman için bazı hataların yapılması kaçınılmazdır. Bu çalışmadaki bazı hataların eserin değerini azaltıcı noktalar olduğu kanısında değiliz. Sadece kullanımda gözönünde bulundurulması açısından işaretini gerekli görüyoruz. Meselâ 4. vesika (ki 1547'de Avusturyalılarla yapılan mütareke üzerine yeni şartlara uyulmasını Mohaç sancakbeyine emreden Ekim 1547 tarihli bir ferman -hicrî 954 evahir-i Şaban) bu vesikada 6. satırda (emandasyon metni s.7) müellifin *tasadduk* diye okuduğu kelimenin *tasarruf* olması akla yakındır. Gene 29. vesika (ki Erdel âyânına mensup beylere yazılmıştır- evasıt-ı Cemaziye'levvel 960 hicrî) bu vesikada 8. satırdaki kelime *birbirünüz* değil, *herbirünüz* olmalıdır. Szegedin sancak beyi ve Budin kadısına yazılmış bir ferman olan, 6. vesikanın 19. satırında ise bir eksik okuma hatası vardır. Yayınlanan metinde: *sonra görülecek husus kalmayub*, ibaresinden sonra temeyyüz *ve tashih oluna* deyimi yer alıyor. Gene 31. vesika'nın 6. satırın da zabtı *hakkında*, değil, *hususunda* olmalıdır. Oysa ikinci ibareden önce "tamamen maslahat" gibi bir ibare atlanmış görünmektedir. Görebildiğimiz bu hataların bulunması normaldir ve bunlar vesikaların tahlili değerlendirilmeleri ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihi ve kançılaryası üzerinde yeni bilgiler getiren, Osmanlı diplomatikası için değerli bir öğrenim rehberinden sözetmemize mâni şeyler değildir.

İlber ORTAYLI

YENİ BİR TARİH YAZMASI
YENİ BİR TARİH YAZARI

Târih-i Feth ve Yusuf Bin Abdullah

H. 922/H.1516 tarihli *Târih-i Feth* adlı özgün yazma, Osmanlı tarih yazıcılığı içinde, XV. yüzyıldan sonra çoğalan vakanüvislerin *Tevârih-i âl-i Osmân* örneklerinden birisidir. Bugüne değin varlığı bilinmeyen özgün yazma ile yazarı *Yusuf bin Abdullah*'ın kimliği üstüne bilgiler verirken amacımız, biraz da serüvenlerle elden ele dolaşan kültür mirasımızın durumunu aydınlatmak olacaktır.

1976 yılında, Manisa'da, eski bir kitapçıdan satın aldığım nüshanın, uzun süre, özgün bir yazma olduğunun farkında değildim. Dağınık bir durumda bulunan yazmayı, tarihsel olaylar bakımından sıraya koyarken, bir yandan da tarih-coğrafya yazmalar kataloglarını, yayınlarını tarayarak, yazmanın ve yazarının varlıkları üstüne bir önaraştırma yaptım. Ancak, yazarı ve yapıtı üstüne bir bilgi bulamayınca, *Târîh-i Feth*'in, anonim *Tevârîh-i âl-i Osmân* örneklerinden birisi olduğunu ve *Yusuf bin Abdullah*'ın da bir müstensih olabileceğini düşündüm. Özellikle yazmanın baş tarafının bulunmayışı, aralardan kimi bölümlerinin de kaybolmuş olması, elimizde bulunan diğer *Tevârîh-i âl-i Osmân*'larla yaptığım karşılaştırmalar, benzerlikler ve ayrımlar bakımından kesin yargılarda bulunmamı engelliyordu. Fakat, *Târîh-i Feth* içinde yer alan Bizans söylenceleri, İstanbul'un ve Ayasofya'nın tarihî üstüne yazılanlar, yazmanın diğer tarihlerden farklı bir yönü olduğunu gösteriyordu.

Çeviriyazı çalışmasını tamamladıktan sonra, dilimizin kullanım özelliklerine 16. yüzyıl başından bir örnek vermek, düzyazı dilimizin gelişememişliğini belirleyen yargıların tartışılabilirliğini yeniden düşünmek adına, Arapça ve Farsçaya pek bulaşmamış *Târîh-i Feth*den kimi bölümleri, *Çağdaş Eleştiri* dergisinin Eylül-1983/Ocak-1984 arası sayılarında yayınlattım.

Bu arada, Prof.Dr. Coşkun Üçok tarafından çevrilen Franz Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (1927-1982)* adlı çalışmasını satır satır tarayarak ve umutsuzluklar içinde dizinlerde *Yusuf bin Abdullah* adını arayarak bir "kimlik" araştırmasına giriştim. Araştırma aşamasında, tümüyle bir tesadüf sayacağım bir açıklamayla karşılaştım: "KAYNAKLAR: *Sehî*, tezkire, 80 v.d.; *Lâtifî*, Tezkire, 212 v.d.; (Burada ondan Abdullâhoğlu diye bahsedilmektedir, belki de dönme çocuğu?)... (s.48)" Sayfayı çevirip yeni baştan okumaya başlayınca hem elimdeki yazmanın yazarıyla karşılaşmanın, hem de "yeri belli olmayan" özgün nüshanın önümde durduğunun sevincini yaşadım... Kimdi *Yusuf bin Abdullah*? Babinger, şu bilgileri veriyordu:

"24. YÛSUF (ŞEVKÎ) *Yûsuf* Edirneli'dir. Mahlası *Şevkî*'dir. II. Beyazid zamanında divan kâtipliği yapmıştır. Türkçe ve Farsça şiirleri vardır; bir divanı vardır; Ayrıca bir *târîh-i âl-i Osmân* yazdığına hemşerisi *Sehî* (Tezkire, 81) ve daha sonraki *Riyâzî* tanıklık etmektedirler. Hayatının son günlerini İstanbul'da bir hastahanede geçirdi. Galata mezarlığında gömülüdür. OM, III, 71'de *avâmil-i fârisî* adlı bir gramer eserinden bahsedilmektedir. Kâtip *Yûsuf* aynı zamanda ünlü bir hattattı. YAZMALAR: *Târîh-i âl-i Osmân*, yeri belli değil; Divân, Berlin Devlet Küt., Yaz. or 8° 1630", S.47-48.

Babinger'in "yeri belli değil" diye belirlediği *Târîh-i âl-i Osmân*, önümde duruyor. Lâtifî'nin, "Abdullahoğlu", Babinger'in de haklı bir kuşkuyla "belki de dönme çocuğu?" deyişini, asıl adıyla birleştirerek Abdullahoğlu Yusuf adını tamamlıyorum. Peki eldeki kaynaklar, mahlası *Şevkî* olan Yusuf bin Abdullah için neler yazmışlar diyerek işe, ilk tezkiremizden, *Sehî Bey*'in *Tezkîre-i Sehî*'sinden başlıyorum:

"MEVLÂNÂ KÂTİB
ALEYH-ÜR- RAHME
İsmi Yûsuf'dır. Edirneli bir hatunın kulıdır. Küçicikden oğlı gibi besleyüb okutmış, tahsîl-i ulûm etmiş. Kitâbet ilminde ser-amed, cemi'-i hutûtı bî-mânend yazar ve derd-mend kimse idi. İttifâk var ki hatt-ı rika'ı yâkutdan yek yazardı. Memâlik-i Rûm'da her tarafda hüsn-i hatt ile müteârif, Arabî ve Parsî ve Türkî dilde eş'âr ı var. Ehl-i ilm kısmındandır. Gâyet hoş tab', nâzik vücûd, pür şevk ü ayş ü işareti sûr-ı lâ-abalı ehl-i zevk kimse idi. Hatt sebebi ile merhûm Sultân Bâyezid ulûfe ta'yîn itmişdi. Nihâyet derecede rind-i bî-pervâ olub kimsenin mahkûm, olmıyayım deyü vazifeyi kabûl eylemedi. Felâketle ömr-i âhire yetüb Istanbul Dâr-üş-şifâsında fevt oldu. Mezârı Galata cânibindedir. Ve ahvâli işbu beytden ma'lûmdur:

Kimdir isen ey yüzi gün şevkî-i garib
Bir gözi yaşlı, yıldızı düşgün, felekzede

Emsâl-i âmîz güzel gazelleri ve hayâlengîz matla'ları çokdur. Ve cümle-i matla'larından bu bir kaç matla' ânın eş'ârındandır:

Matla'

Zülfi saklar dîdeden hatt-ı leb-i câ-nânesin
Şöyle sakınur bu miskîn cân otıdır sanesin

Bu matla' dahi ânın gayet meşhûr olan eş'ârındandır: *Diğer*

Hayâl-i la'l-i cân-bahşınla tenden cân revân çıkdı
Ben ağlayayım ağlarsam evimden iki cân çıkdı.

Ve *Tevârîh-i âl-i Osmân* inşâ idüb mübâlaga maarif sarf itmiş, pehlivân nünşîdir. Egerçe bu tevârîhi sa'y idüb hayli kişi yazmışdır, Türkî dilde bu denlü güzel yazmış kimse idügi ma'lûm değildir."[1]

Heşt Bihişt adıyla tanınan tezkiresinde, Sehî Bey'in verdiği bilgiler içinde bizi en çok ilgilendiren yön, Yusuf bin Abdullah'ın *Târîh-i âl-i Osmân*'nın, "Türkçede bu denli güzel yazılmış bir benzerinin olmamasıdır. "Sehî Bey'in abartılı anlatımına karşın, verilen bilgiler, özellikle dilimizin kullanımı açısından önem taşımaktadır. Bu düşüncemizin, tarih metinleri arasında yapılacak küçük bir karşılaştırmada görüleceğine inandığımız gibi, günümüzde de Yusuf bin Abdullah'ın yapıtının, Türkçe'nin XVI. yüzyıl başından kalan değerli dil zenginlikleri taşıdığına inanıyoruz.

Çağdaşı, hatta Edirneli oluşuyla, Yusuf bin Abdullah'ın tanışı bile olacağını düşündüğüm Sehî Bey'in, H.945/M. 1538 tarihinde yazdığı tezkiresinden sonra, yine çağdaşı Lâtifî, H.953/M. 1546 tarihinde yazdığı tezkiresinde, Kâtip Şevkî için bilgiler verirken, tarih yazarlığından ve yapıtından sözetmez. Ozanlığından sözedip kimliği ve yaptığı işler bakımından, çağdaşı Sehî Bey'i tamamlayan açıklamalar yaparken kimi ayrılıklar da gösterir:

"ŞEVKİ NÛR-UL-LAH KABREHU
Abdullah oğlı ve şehr-i Edirne'de bir pîre-zenin kulıdır.
Sultan Bâyezid tâbe serâhın kâtib ulûfesin yer idi ve kasîde ve gazeli gâyetde iyidir idi. Nazmın envâ'ında mâhir ve aksâmına kâdir idi..."[2]

Kâtip Şevkî bir dönme çocuğu olduğunu kuşkuyla soran Babinger'i, burada, kuşkusundan kurtararak, hem Sehî Bey'in, hem de Lâtifî'nin bilgileriyle kolayca sonuca gidebiliriz: "Edirneli bir hatunun kuludur. Küçücükten oğlu gibi besleyip okutmuş, bilimsel bir öğrenim görmüştür" diyen Sehî Bey'i; Lâtifî, "Abdullah oğlu ve Edirne şehrinde, bir kocakarının kuludur" diyerek tamamlamaktadır. Yusuf bin Abdullah'ın, bir dönme çocuğu olduğunu, Edirne'de, bir yaşlı kadının, kendisini *çocuğu gibi* (E.S.) büyüterek yetiştirme-

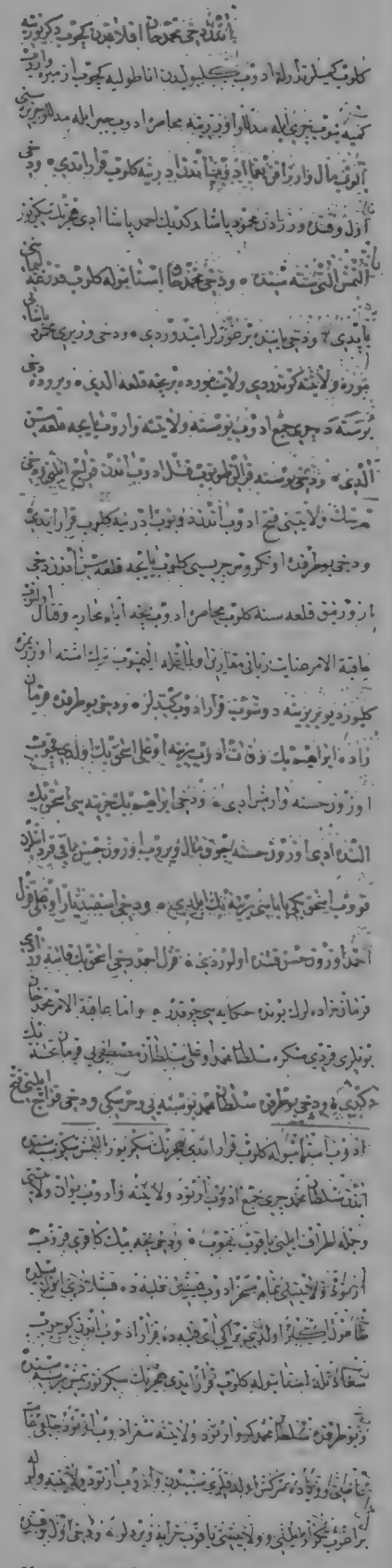

Târih-î Feth - H.922/M.1516

... Andan dahi Muhammed Hân Eflâk'-den geçüb deniz yüzine gelüb gemiler tedârik edüb Gelibolı'dan Anadolı'ya geçüb İzmir'e varub gemiye binüb çeri ile Midillü üzerine muhâsara edüb cebr ile Midillü cezîresini alub mâl ve erzâkın yağma edüb andan Edrene'ye gelüb karâr etdi.* Ve dahi ol vakitde vüzeradân Mahmud Paşa ve Gedik Ahmed idi hicretin sekizyüzaltmışaltı senesinde (H.866/M.1461-E.S.)* Ve dahi Muhammed Hân İstanbul'a gelüb Kadırga limanını yapdı* Ve dahi yanında bergozlar itdürdi* Ve dahi veziri Mahmud Paşa'yı Mora vilâyetine gönderdi vilâyet-i Mora'da bir neçe kal'a aldı* Ve berude dahi Bosna'da çeri cem' edüb Bosna vilâyetine varub Yayca kal'asın aldı* Ve dahi Bosna kralın tutub katl edüb andan Kuvaç ilini ve dahi Hersek vilâyetini feth edüb andan dönüb Edrene'ye gelüb karâr etdi* Ve dahi bu tarafda Ongerüs çerisi gelüb Yayca kal'asın andan dahi İzvornik kal'-asına gelüb muhâsara edüb neçe eyyâm muhârebe ve kıtâl olunub âkıbet-ül-emr inâyet-i rabbânî makareyn olmağla alınmayub Türk işte üzerimize geliyor deyü birbirine düşüb firâr edüb gitdiler* Ve dahi bu tarafda Karaman-zâde İbrahim Beğ vefât edüb yerine oğlı İshak beğ oldı kaçub Uzun Hasan'a varmış idi* Ve dahi İbrahim Beğ hazinesi İshak Beğ elinde idi. Uzun Hasan'a çok mâl virüb Uzun Hasan bâkî kardaşların kovub İshak Beğ'i babası yerine beğ eyledi* Ve dahi İsfendiyâr oğlı Kızıl Ahmed Uzun Hasan katında olurdı* Kızıl Ahmed dahi İshak Beğ katına vardı Karaman-zâdelerin bunda hikâyesi çokdur* Ve ammâ âkıbet-ül-emr Muhammed Hân bunları kırdı sonra Sultân Muhammed oğlı Sultân Mustafa'yı Karaman tahtına beğ dikdi* Ve dahi bu tarafda Sultan Muhammed Bosna'yı ve Hersek'i ve dahi Kuvaç ilini feth edüb İstambul'a gelüb karâr etdi hicretin sekizyüzaltmışsekiz senesinde (H.868/M.1463-E.S.)* Andan Sultân Muhammed çeri cem'edüb Arnavud vilâyetine varub Yuvan vilâyetini ve cümle etrâfilini yakup yıkub* Ve dahi neçe bin kâfiri kıruh* Arnavud vilâyetini tamâm musahhar edüb kışın Filibe'de kışladı ol yılda tâûn ekber oldı bir iki ay Filibe'de karâr edüb andan göçüb saâdetle İstanbul'a gelüb karâr etdi hicretin sekizyüzyetmişbir senesinde (H.871/M.1466-E.S.)* Ve bu tarafda Sultan Muhammed gerü Arnavud vilâyetine sefer edüb Arnavud halkı gayet âsî ve ziyâde serkeş oldıkları sebebden varub Arnavud vilâyetine velvele biragup tekrâr ilini ve vilâyetini yakub harabe virdiler* Ve dahi ol ...

Çevrim yazısı *Yazmanın aslı,*

sinden, kolayca anlayabiliriz. Ayrıca, Osmanlıların, dönme çocuklarına ABDULLAH adını verdiklerini, Abdullah sözcüğünün de "Allahın oğlu" anlamına geldiğini; babaları bilinmediği için dönme çocuklarına genellikle bu adın verildiğini de gözönünde tutarsak, Kâtip Şevkî'nin kimliği, *Târîh-i Feth* yazmasının yazarı Yusuf bin Abdullah'la bütünleşir.

Burada, yazısının güzelliği ile her iki kaynakta da övülen Kâtip Şevkî'nin, mesleğiyle ilgili ilginç bir çelişkinin, yazınsal kaynaklarımızdaki ayrımlar adına dikkat çekici olduğunu da belirtmeliyiz: Yazısının güzelliği ve hattatlığı için, Kâtip Şevkî'ye, Sultan II. Bâyezid'in ulûfe bağladığını, ancak rind yaradılışıyla, kimsenin tutsağı olmak istemeyen yazarımızın, Sultan'ın ulûfesini kabul etmediğini Sehî Bey açıklarken; Lâtifî, Kâtip Şevkî'nin, Sultan II. Bâyezid'in kâtiplere verdiği ulûfeyle geçindiğini belirtmektedir.

Edebiyat tarihimizin temel kaynaklarından olan tezkirelerimizin çok küçük ayrımlarla, birbirinin yinelemesi anlatımlarının bulunduğunu biliyoruz. Kimi kez de aralarındaki çelişkili bilgilerle karşılaşıyor ve bugün bunların nedenlerini çözmede güçlükler çekiyoruz. Ancak, yine de her yeni kaynakta ilginç eklemelerin, katkıların çıktığı da bir gerçek. İşte şimdi, tarihsel bir sırayla ve önemlerini de gözönünde tutarak, Kâtip Şevkî'nin yaşamından kimi izler bulmak adına, *Kınalı-zâde Hasan Çelebî*'nin, H.994/HM.1585 tarihinde yazdığı *Tezkîretü'ş-şuarâ*'sını okuyalım:

"ŞEVKÎ - Şehr-i Edirne'de bir pîrezenin kulıdır. Sultan Mahmud bin Sultan Bâyezid Magnisa'da şehzâde iken Necâtî ve Tâlî saniî der-i devlet-i meâsirinde müctemi' ve hâzır olınuşlar idi. Bunların şem'-i cemâline pervâne olmak şevki ile şehr-i mezbûre varub şuarâ-i sâlif-üz-zikr ile münâdim ve musâhib olub şehzâdenin divânında kâtib ve hidmet-i şehinşâh-ı mesfûrde mânend tîr sâhib-üt-tedbîr dâim ve dâib olmuş idi. Egerçi eş'ârı mezkûrlerden ednâdır lâkin vâsıl-ı mertebe-i ulyâdır. Eş'âr-ı pür-safâsının ziyâ ve şevki ve kelimât-ı şîrîninin mezâk-ı ehl-i irfânda zevki nûr-ı şem' ve âftâb pür-lem gibi rûşen ve âşikâr olub halâveţ-i asel-i musaffâ gibi kabil-i inkâr değildir. Bu eş'âr rakamzade-i kilk-i sehhârîdir:

Yazan hilâl şeklini tâk-ı zebercede
Evvel kâşın misâlini etmiş müsvedde
Mey-hârenin duâsı nola olsa müstecâb
Her dem kadeh duâsın okur pîr-i meykede..."[3]

Kınalı-zâde Hasan Çelebî'nin verdiği bilgilere dikkatle baktığımızda, Kâ-

tip Şevkî'nin yaşamıyla ilgili yeni açıklamalarda bulunduğunu görürüz: Bir an için rastlantı desek bile; Manisa'da bulduğumuz *Târîh-i Feth*'i ile, Manisa'da, Sultan Bâyezid'in oğlu şehzâde Mahmud'un divanında/kâtip olarak çalışmış olması, ilginç bir bilgilendirme ve çakışma sayılmalıdır. Kınalı-zâde'nin, yazarımızın tarih çalışmasından sözetmediğini, fakat Necâtî, Tâlîî ve Sâniî gibi ozanların ardından Manisa'ya gittiğini, şiirlerinin, adı anılan ozanlardan değerce zayıf olduğunu bildirmesi bizler için yeni bilgilerdir. Ayrıca *Tarih-i Feth*'in şehzade Mahmud'a sunulmuş olabileceği de güçlü bir olasılıktır.

Hakkında bilgi bulunduğunu bildiğimiz, ancak yazma nüshasını görme olanağı elde edemediğimiz Riyâzî'nin, H. 1018/M.1609 tarihli tezkiresi *Riyâzü'ş-şuarâ*'sının dışında; bütün Osmanlı bilginlerini, ozanlarını, yazarlarını, eski kaynakların bütününü tarayarak tanıttığı *Osmanlı Müellifleri* adlı yapıtında, Bursalı Mehmet Tahir Bey. *Şevkî Yusuf Efendi* için bilinenleri yinelemektedir:

"Şair ve tarih yazarlarından bir zat olup Edirnelidir. İkinci Bâyezid devrinde Dîvân kâtibi olmuştu. Türkçe ve Farsça şiirleri ve tertîb edilmiş bir dîvanı vardır. Bir de (Târih-i Âl-i Osmân) yazdığı (Sehî-Riyâzî Tezkirelerin) de yazılıdır. Her şey'i hoş karşılayan ve umursamayan bir insandı. Ömrünün sonunda "Dâr-üş-şifâ"da vefat etti. Galata kabristanında medfundur. (Avâmil-i Fârisî) isminde bir risâlesi vardır. Beyitlerinden:
Kim der isen ey yüzü gün şevk-i garîb
Bir gözü yaşlı yıldızı düşkün felekzede."[4]

Buraya dek kimliğiyle ilgili bilgiler verdiğim Yusuf bin Abdullah'ın yazdığı *Târîh-i Feth*'i üstüne de açıklamalar yapıp son sözü tarihçilerimize ve dilcilerimize bırakıyorum.

Elimizde bulunan ve eksiklikler gösteren 127 sayfalık yazmanın, öncelikle giriş bölümü yok. Yine aralarda yitik kimi bölümlerin olduğu kolayca görülüyor. Tarih yazıcılığımız içinde bugüne değin bilinmeyen[5] Yusuf bin Abdullah'ın çalışmasının, tarih yazıcılığımızın doğal yapısı gereği aktarma bilgilerden oluştuğu, örneğin Oruç Beğ'in, Âşıkpaşazâde'nin tarihleriyle anlatım bakımından, tümce yapıları bakımından benzerlikleri bulunduğu anlaşılıyor. Ancak, bütün benzeşmelere karşın, gerek dil, gerek bilgilendirme açısından Kâtip Şevkî'nin *Târîh-i Feth*'inin ayrımlar gösterdiği de bir gerçek. Özellikle Bizans ve İstanbul tarihiyle, söylenceleriyle ilgili bölümlerin, elimizdeki tarih metinlerinden bilgi genişliği bakımından tümüyle bağımsız ve özgün olduğunu görürüz.

Nesih yazıyla yazılan yazmanın yazımına özen gösterildiği, yazmayı gören sayın/O.Şaik Gökyay'ın belirlemesiyle, "bir devlet büyüğü için yazılmış olmasının güçlü bir olasılık olduğu", bölüm başlarının ve noktalama işaretlerinin kırmızı mürekkeple yazılmasından anlaşılır. Metnin yazımında kimi sözcüklerin yanlış yazıldığını, kimi sözcüklerin ses değerlerini de tam belirtilmemiş olmasından kaynaklanan okuma yanlışlıklarımızın bulunduğunu belirtmeliyim. *Tarîh-i Feth* yazmasının, bir istinsah mı yoksa doğrudan Yusuf bin Abdullah'ca yazılmış bir yazma olup olmadığını şu anda belirleme olanağımızın olmadığını; ancak Kâtip Şevkî'ye ait Dîvân'ın yazımıyla yapılacak bir karşılaştırmayla bu konuda bir düşünceye sahip olabileceğimizi eklemek isterim. Ancak yazmanın istinsah tarihiyle uyuşan bir kağıda yazıldığını, bu konuda bilgisine başvurduğum sayın Prof. Dr. Mustafa Canpolat'ın belirlemesiyle, "kaba ve ince sahlanmış" iki ayrı kağıda yazılan *Târîh-i Feth* yapraklarında bulunan çapa filigranlarının da XVI. yüzyıl özelliği gösterdiğini vurgulamalıyım.

Efdal SEVİNÇLİ

[1] Edirneli Sehî, *Tezkîre-i Sehî*, ıstanbul, Tab'ı ve Nâşiri Âmedî Gazetesi Sâhib-i İmtiyâzı Mehmed Şükrü, Matbaa-i Âmedî, 1325, s.80-81.
[2] Kastamonılı Lâtifî, *Tezkîre-i Lâtifî*, İstanbul, Tab'ı ve Nâşiri: İkdâm Gazetesi Sahibi İmtiyâz ve Başmuharriri Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, 1314, s.212-213.
[3] Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *Tezkîretü'ş-şuarâ*, c.I, (Eleştirmeli baskıya hazırlayan: Dr. İbrahim Kutluk), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1978, s.536-537.
[4] Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri-1299/1915*, Hazırlayan: İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975, c.3 s.139-140.
[5] Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı, "*Belleten*, T.T.K., XXXV-140, 1971, s.655-663.
Nejat Göyünç, "Tarihçiliğimizin Dünü", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, s.240-254.

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE BİR SADRAZAM AİLESİNİN ÖYKÜSÜ:

A.Şefik Okday, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, (İstanbul, 1986).

Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa'nın torunu A. Şefik Okday büyükbabasının yaşamöyküsünü bizzat kendisi kaleme almış diye bir izlenime kapılabilir okuyucu, eğer kitabı karıştırmadan, sadece adı ile yetinirse... Gerçekten de kitabın adı, kitabın yalnızca yarısını (ilk bölümünü) içeriyor. Bu bölümde Tevfik Pasa'nın yaşamöyküsü bilinen, genel ölçüler içinde kaleme alınmış. Kitabın en ilginç bölümü de burası değil. Tevfik Paşa ile ilgili bana pek bilinmedik ve ilginç gelen noktalar şunlar:

— Tevfik Paşa, Atina'da Maslahatgüzar iken, 1897'de burada İsviçre'li bir mürebbiye olan Elisabeth Tschumi'ye âşık olur ve onunla evlenir, genç eşi kendisinden 17 yaş küçüktür (yani: Tevfik Paşa 36, Elisabeth ise 20 yaşındadır). "Elisabeth, ismini Afife olarak değiştirmesine rağmen, fazla dindar olmaması ve kiliseye de nadiren gittiği halde İslâmiyeti kabul etmez, ömrü boyunca protestan kalır. 1949 yılında vefatından birkaç gün evvei ise Müslüman olarak 'paşa'nın yanında gömülmek arzusunu... bildirir." (s.12-13) Öte yandan, protestan anne, gençliğinde iki oğlunu da gizlice bir ortodoks kilisesine götürüp vaftiz ettirmekten kendini alamaz! Afife Hanım, Tevfik Paşa ile genellikle Fransızca konuşur, sinirlendiğinde ise Rumca devam edermiş (herhalde Rumca'nın bağırıp çağırmaya daha elverişli bir lisan olmasından). Babası İsviçre'nin küçük bir kasabasında basit bir köy polisiymiş (yıllar sonra, Tevfik Paşa Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nâzırı ve Sadrazamı olduğunda, kayınpeder Jakob Tschubi'nin "Bizim damat..." diye konuşuyor olduğunu hayal etmek bile çok tuhaf oluyor!). Ayrıca Afife Hanım'ın devrin geleneklerine rağmen, Tevfik Paşa'nın tek karısı olarak kaldığını da eklemek gerekir (Daha sonra, II. Abdülhamid, çok sevdiği Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya bir saraylı hanım daha yollamışsa da, bu "ikram" nazikçe iade edilmiş). Ancak Tevfik Paşa'nın Berlin Büyükelçiliği sırasında, sosyal ve sınıfsal farklılıkların evlilik hayatı üzerindeki olumsuz etkileri de görülmüştür: "..ufak bir kasabada yetişmiş olan büyükannem Berlin'deki şatafatlı resmi kabullere.. uyum sağlayamadı ve eşinin üzüldüğünü gören büyükbabam da artık kendisini büyük davetlere götürmemeye başladı... O sırada babam..çocuk olmasına rağmen, böyle davet günlerinde annesinin odasına çekilerek mahzun mahzun ağladığına şahit olmuştu." (s.17) Diğer yandan, Afife Hanım, oğlu İsmail Hakkı (Ok-

day)'ın 1914'de -birkaç yıl sonra Padişah olacak- Vahdettin'in büyük kızı Ulviye Sultan ile evlenmesinden sonra, padişahla da yakın akraba (dünür) olacaktır.

— Mütarekede Tevfik Paşa, kardeşi Gelibolu Mutasarrıfı Recep Bey'in İngilizlerce Malta'ya sürülmesi karşısında, kendisine bir ayrıcalık tanınması için yapılan İngiliz önerisini reddetmiş.

— Paris Konferansı'ndan dönen Osmanlı Heyeti'nin uğradığı hakaretleri ve seyahat sırasında katlandığı sıkıntıları okumak ilginç.

— Sevr Konferansı sırasında Tevfik Paşa'nın karşılaştığı durum üzerine oğlu Ali Nuri (Okday)'a üzüntü ve ümitsizlik içinde yazdığı 12 Mayıs 1920 tarihli mektup ile heyet üyesi Şevki Berker'in Ali Nuri (Okday)'a yine aynı tarihli mektubu; yine Şevki Berker'in Ali Nuri (Okday)'a 20 Haziran 1920 ve Ali Nuri (Okday)'ın Tevfik Paşa'ya 12 Haziran 1920 tarihli mektupları; Damat Ferid Paşa'nın 25 Haziran 1920 tarihli Tevfik Paşa'ya mektubu, tarihi açıdan da değerli vesikalardır.

— Padişah Vahdettin'in birlikte yurtdışına çıkma önerisini de Tevfik Paşa kabul etmemiş.

Ankara Hükûmeti'nin, İstanbul Hükûmeti ile yönetiminde görev alanlarını nasıl gördüğünü ve değerlendirdiğini açıklığa kavuşturmak için; İstanbul'da yönetimde önemli görevleri olan kişilerin 1922 yılından sonraki durumlarını araştırmak gerekir. Bu bakımdan, son Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşa'nın ve ailesinin Büyük Zafer'den sonraki durumu önem taşımaktadır.

Tevfik Paşa, "Bütün bu devrede... Resmen Sadrazam olarak kalmıştır. Sadrazamlık ünvanı kendisine Saltanat tarafından verildiğinden, ancak arada Saltanat lâğvedilerek ortadan kalkmış bulunduğundan, istifa edecek merci bulamamış, Cumhuriyet devrinde de, hiç görevi kalmamış olmasına rağmen, Sadrazam kalmış, vefatından az evvel, 1936 yılında sadaret mühürünü büyük oğlu... İsmail Hakkı Okday'a vermiş, ..bu mühür kızı Hümeyra Özbaş'a kalmıştır. Amcam İsmail Hakkı son Padişah Sultan Vahideddin'in büyük kızı Ulviye Sultan'la evlenmiş olduğundan, Sadrazamlık mühürünün, bugün padişahın torunu olan... Hümeyra'da bulunması da tarihin garip bir cilvesidir." (s.66)

Cumhuriyet kurulduğunda, Tevfik Paşa'ya, iki-üç yıla yakın bir zamandan beri alamadığı Sadrazamlık aylıklarının derhal ve toptan ödenmesi, kendisine emekli maaşı bağlanması, II. Abdülhamid'in armağanı olan Ayazpaşa'daki konakta sâkin bir yaşam sürdürebilmesi ve 1936 yılında ölümünde, cenazesine bir müfreze asker ile polisin ihtiram kıtası olarak gönderilmesi; Atatürk'ün *Nutuk*'ta Tevfik Paşa ve hükûmeti hakkında yaptığı şiddetli olumsuzluk yüklü değerlendirmelerle karşılaştırılmalıdır.

Tevfik Paşa'nın Ayazağa'daki konağının yanmaktan kurtulmuş kısmından yararlanılarak yapımına başlanan ve daha sonra İstanbul'un en ünlü otellerinden olan Park Otel'in yapım öyküsü, kitabın ikinci bölümünü oluşturmaktadır (Park Otel'in, yerine beş yıldızlı yeni bir otel yapmak üzere başlanan yıkım çalışmaları yıl sonuna dek tamamlanacak!.)

Ahmet Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırlığı sırasında yapılmış olan yağlıboya tablosu (Topkapı Sarayı Müzesi).

Bu bölümün en ilginç öyküsü sanırım şudur: "Ayazpaşa Camii'nde müezzin ezan okuduğu zaman, oteldeki müzik susar, ezan bittiğinde orkestra tekrar çalmaya başlardı. Atatürk'ün Park Otel'de bulunduğu bir akşam da tam dans edilirken, Carmen Pardy Orkestrası âniden durur. Atatürk müziğin niye birdenbire sustuğunu sorunca kendisine nedeni anlatılır. İbadet ve eğlence yerlerinin böyle yakın bulunmalarının doğru olmadığı mânâsındaki Atatürk'ün sözleri 'işgüzar bir yetkili' tarafından yanlış tefsir edilerek aynı gece minare yıktırılır ve camii de kapatılır... Onbeş yıl kadar sonra minare tekrar yapılmış, camii de ibadete açılmıştı." (s.102)

Kanımca kitabın en ilginç bölümü üçüncü bölümüdür; "Sadrazam Konağı'ndan İş Piyasasına" adını taşıyan bu son bölümde, bir Sadrazam ailesinin Cumhuriyet yıllarındaki yaşam savaşı anlatılıyor: "...bu âni ve büyük değişimden en çok İstanbul konaklarındaki eski Osmanlı aileleri etkilenmiş, uzun yıllar yeni düzene ayak uyduramamışlardı." (s.110) Gerçekten de, Cumhuriyet'in ilk yılları İstanbul'un bu tür "aristokrat" aileleri için güç olmuştur. Artık birçokları için devlet hayatında etkin rol almak şansı kalmamıştır. Devlet hayatında memuriyetini sürdürme şansına erişenler için, buradan aldıkları aylıklarla, değil eski yaşam seviyelerini sürdürmeleri, geçinme olanakları dahi kalmamıştır. Ancak bir başka alanda hayata yeniden atılmaları da, aldıkları eğitim ve formasyonları açısından çok zor, hatta mümkün değil gibi görünmektedir.

Cumhuriyet'in Osmanlı Devleti Hükûmeti ve yönetiminde görevli bu tür ailelere karşı aldığı tavrın açığa çıkarılması açısından, Tevfik Paşa ailesi güzel ve önemli bir örnek olay oluşturmaktadır.

Tevfik Paşa'nın tüm serveti 30.000 altın lira, Berlin'de bir Alman Bankası'na yatırıldığından, savaştan sonra Almanya'daki korkunç enflasyon nedeniyle kısa zamanda "pul" haline gelir. Mülk olarak ise, II. Abdülhamid'in armağanı konak çoktan yanmıştır. Üzerinde bir-iki bina ile boş arsa kalmıştır. Yani ailenin elinde avucunda da bir şey yoktur. Tek gelir kaynağı, Tevfik Paşa'nın oğlu, II. Abdülhamid'in Yaveri, Vahdettin'in Başyaveri olan Ali Nuri (Okday)'ın binbaşılık maaşıdır. Aile zor günler geçirir ve Tevfik Paşa'ya zamanında armağan olarak verilmiş değerli mücevherler elden çıkarılmaya başlanır.

Sonunda Ali Nuri Bey emekliye ayrılır, yabancı dil bilgisiyle iş piyasasına atılır. Birçok başarısız girişimden sonra; devlet müteahhitliği yapan bir komisyoncu şirketi, birkaç emekli subay ile ortak olarak, kurar ve bu gelir ile Park Otel'in yapımına girişilir. Şefik Okday

Sultan Ahmetteki Alman Çeşmesinin açılış töreni (1895) 1) Şehremini Rıdvanı Paşa, *2) Dahiliye Nazırı* Memduh Paşa, *3) Hariciye Nazırı* Tevfik Paşa, *4) Alman asıllı Müşir* Kamphövener *Paşa.*

ise Almanya'da mühendislik eğitimi görür, birçoğunun sonucu başarısız ticarî girişimde bulunur; fakat asıl İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra piyasada önemli bir yer tutması mümkün olabilir. Bu sürede aile serbest hayata atılmış ve burada tutunmuş olur; artık ailenin diğer çocuklarının geleceği de belirlenmiştir. Nesiller boyu süren devlet hayatı zorunluluğu, yerini artık serbest iş hayatına bırakmıştır. Bu, Türkiye'nin derin sosyal ve ekonomik dönüşümünün bir ailenin yaşamı içinde açıklıkla beliren görüntüsüdür.

Yunanlıları mağlup ettiğimiz 1897 savaşından sonra Sulh görüşmelerini yürütmesi için Sultan II. Abdülhamid, büyükbabam Tevfik Paşa'yı, bu şatafatlı fermanı vererek, memur etmişti.

Bu bölümde bana en ilginç gelen öykü ise, Hümeyra'nın öyküsüdür. Tevfik Paşa'nın büyük oğlu İsmail Hakkı (Okday) Vahdettin'in kızı Ulviye Sultan ile evlenmiş, fakat kardeşi Ali Nuri (Okday)'ın aksine, sarayı gizlice terk ederek Millî Mücadeleye katılmış ve istiklâl madalyası almıştır. Daha sonra yarbaylıktan emekli olur ve Hariciye'de görev alır. İsmail Hakkı Bey'in Ulviye Sultan'dan olan tek kızı Hümeyra ise, 1924'de annesi ile yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. İsmail Hakkı Bey 1933 yılında Moskova Başkonsolosu olduğunda, konuyu Atatürk'e açar ve kızının yurda dönmesinin sağlanmasını ister. Atatürk'ün tavsiyesi üzerine, herhangi bir özel af kanunu çıkmaksızın, Hümeyra bir refakatçi pasaportu ile Türkiye'ye -yasal sayılamayacak biçimde- döner ve İstanbul'da yaşamaya başlar. Hatta, "bir gün de Şükrü Saraçoğlu Park Otel'de Atatürk'ün yanında otururken Hümeyra'yı uzaktan görür ve el sallayarak yanına çağırırsa da Hümeyra gitmeye cesaret edemez ve saklanır. Ancak bir akşam Hümeyra Park Otel'de arkadaşlarıyla dans ederken Atatürk âniden çıkagelir ve çok defa yaptığı gibi sırasıyla bütün hanımlarla birer dans eder. Hümeyra da böylelikle kısa bir süre için

Atatürk'ün dans partneri olmuş olur." (s.144-145). (Atatürk'ün Vahdettin'in torunu Hümeyra ile dans ederken bir fotoğrafının olmaması ne yazık!). Ancak günün birinde -aradan yıllar geçtikten sonra- "Millî İstihbarat" Hümeyra'nın izini bulur ve "polis soruşturmaları, parmak izlerinin alınması, katil ve kaçakçılar gibi göğsünde büyük numaralar taşıyan fotoğrafların çekilmesi gibi işlemler sürerken Hümeyra'nın bir an evvel yurdu terketmesi" istenir. (s.145) Yönetim araya girer, ama Hümeyra'nın bu sırada alelacele evlenerek Amerika'ya gitmesini kimse önleyemez. O sırada Başvekil olan Refik Saydam, bu konuda özel kanun çıkarılacağına söz verir; gerçekten de İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'nın ilk aylarında Hümeyra ile Enver Paşa'nın çocuklarının yurda dönebilmelerini sağlayan özel bir kanun çıkar. (Bu kanunla ilgili olarak bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi* (1938-1945), Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.226-227.)

Şefik Okday'ın kitabı sadece ihtiva ettiği ilginç bilgilerle değil, fakat aynı zamanda kitabın içinde yer alan gerçekten ilginç, orijinal ve güzel baskılı resim ve fotoğraflar ile de tarihçilerin ilgisini çekmesi gereken bir çalışmadır. Kitabın yüksek fiyatını öne sürecek okuyuculara, kitabın kaliteli baskısını hatırlatmak isterim.

Şefik Okday, kitabının değişik yerlerinde sözünü ettiği gibi, babası Ali Nuri Bey'in teybe aldığı, kendisine ve babasına ait (ama hiç kuşkusuz II. Abdülhamid ve Vahdettin'i de içine alan) anılarını da, ailede kalan kişisel evrakı ve fotoğraflarıyla birlikte bir ikinci kitap halinde yayınlamaya söz vermiş bulunuyor. Bizim gibi meraklı tarih okuyucuları, şimdi artık Şefik Okday'ın bu sözünü en kısa zamanda yerine getirmesini bekliyorlar!

Cemil KOÇAK

"TÜYAP" VE SEYYİD MUSTAFA

1794 senesinde açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un (İmparatorluk Kara Mühendishânesi) ilk talebelerinden olup, daha sonra bu okulun öğretim kadrosu içinde yer alan, III. Selim devri mühendislerinden Seyyid Mustafa ve Fransızca yazıp 1803'te İstanbul'da bastırdığı, "Nizâm-ı Cedîd'e dâir" *Risâle*'si, üzerinde uzun zaman çalıştığım bir konu olmuş ve bu konuda yaptığım araştırma epey bir zaman önce Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi'nde basılmak üzere Fakülte matbaasına teslim edilmişti. Bu arada çalışmam, *Risâle*'nin 1803 baskısının *"tıpkıbasımı"*nı da içermek üzere kitap haline getirilmek istenmiş ve nihayet, "Tüm Fuarcılık Yapım A.Ş.'nin (*Tüyap*) 5. İstanbul Kitap Fuarı onuruna bir kültür hizmeti" olarak Eylül 1986'da güzel bir şekilde basılmıştır. Bu güzel kitabın *"Sunuş"* kısmında, *"...Gene üzülerek belirtelim ki, yaşayan değerlerimizin önemini kavrayamıyoruz da, eski düşünürlerimize, bilimadamlarımıza, sanatçılarımıza, yazarlarımıza karşı çok mu saygılıyız?"* sorusunu sorabilen *Tüyap*'ın, bu yayım münasebeti ile bazı şeyleri söylemek durumunda kaldığımı da hoş karşılayacağını umarım. Öncelikle ve üzülerek belirtmek istediğim husus, *Tüyap*'ın çalışmama, sebebi taraflar arasındaki bir yanlış anlama dahi olabilse, her halde iznim olamayacak bir şekilde sahip çıkmış olmasıdır. Ben kitabın kendi adıma basılmakta olduğunu sanmakta ve hattâ bu sanı ile kitaba bir de "ithâf" cümlesi ilâve etmeği istemekteydim. Bu ithâf cümlesinin dahi ne kadar uygunsuz ve yakışık almayan bir yere konulmuş olduğunu -kitabın 15. sahifesinde ve altta-, kitabı inceleyenler göreceklerdir. *"Tüyap, Kasım ayı başında açılacak Kitap Fuarı onuruna Sütlüce Matematik Okulu Öğretim Üyesi Mühendis Seyyid Mustafa'nın 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu hakkında ilginç gözlemlerini içeren bir makalesini ortaya çıkararak, yeni dille ve eski tıpkıbasım örnekleri ile kitap halinde yayımlandı."*[1] Bu gibi gazete-magazin havadislerinin esin kaynağını *Tüyap*'ın çalışmamızı soktuğu şekilden aldığı açıktır.

Kitap, *Tüyap* adına isimsiz olmakla beraber, *Tüyap* danışmanı Sayın Demirtaş Ceyhun'un kendisi tarafından kaleme alındığını bizzat ifade ettiği, talihsiz bir *"Sunuş"* ile başlamaktadır. İki sahifelik bu *"Sunuş"*ta yer alan yanlışlıkları, sunulan çalışmayı anlamama ve hattâ iyice okumamış olmaktan doğan hataları göstermek, boyutları Seyyid Mustafa'nın *Risâle*'sini aşacak yeni bir çalışmanın konusunu oluşturabilirdi. Ancak kısaca eleştirimize 3. paragraftan başlayacak olursak, önce şu satırlara bir göz atmak gerekecektir:

"İşte, elinizdeki bu kitap, bir anlamda bu toplumsal eksikliğimizin içtenlikli bir eleştirisi sayılabilir. Çünkü ülkemizde basılmış ilk kitaplardan olan Seyyid Mustafa'nın bir risalesi'nin tam 183 yıl sonra ancak yapılabilmiş Türkçe çevirisi ve tıpkıbasımıdır. Seyyid Mustafa bu risalesini, 1803 yılında Fransızca yazmış ve Üsküdar'daki bir matbaada Fransızca olarak bastırmıştır. İbrahim Müteferrika'nın ülkemizdeki ilk matbaayı 1729'da kurduğu ve o dönemde bir kitabın çok uzun sürelerde basıldığı düşünülürse, 1803 tarihinde basılan bu kitabın, ülkemizde basılmış ilk kitaplardan biri olduğu daha iyi anlaşılır sanırız."

Bu paragrafta, *"Risâle'nin tam 183 yıl sonra ancak yapılabilmiş Türkçe çevirisi ve tıpkıbasımı"*ndan bahsediliyor. Önce, *Risâle*'nin *"183 yıl sonra ancak yapılabilmiş Türkçe çevirisi"* ifadesi yanlıştır. Yanlıştır çünkü, *"Sunuş"*ta takdim edilen kitabın içindeki çalışmamda *Risâle*'nin, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Türkçe Yazmaları arasında bulup tanıdığım, şimdiye kadar varlığı bilinmeyen Türkçe Yazma metnine aynen yer verilmiş bulunmaktadır.[2] Dolayısıyla, kitapta yer alan, *Risâle*'nin ilki değil, fakat bu kitap münasebetiyle ayrıca yapılmış yeni bir Türkçe tecrümesi olup, bu da yazma halindeki Türkçe tercümenin ifade ağırlığından ötürü ve kitap okuyucusuna kolaylık olması düşüncesiyle hazırlamasını Sayın Hüsrev Hatemî'ye havale ettiğim modern Türkçe çevirisidir.[3] Aynı cümle içindeki tutarsızlıklara devam edecek olursak: *Risâle*'nin 183 yıl sonra yapılan tıpkıbasımından bahsolunmaktadır. Oysa elimizdeki kitapta, *Risâle*'nin İstanbul 1803 basımının değil, 1807'de Paris'te yapılmış olan ikinci baskısının tıpkıbasımına yer verilmiştir[4] ve bunun da neden böyle olduğu *"Sunuş"*ta açıklanmamıştır. Ancak başka ve okuyucuyu bağlamayan ayrı bir yerde, *"Ne yazık ki, bütün çabalarımıza karşın kitabın 1803 baskısının temiz bir kopyasını elde etme olanağını bulamadık. Sağlanabilen fotokopi, kitabın günümüz diline aktarılmasına yetecek kadar ancak, okunabiliyordu ama tıpkıbasım için elverişsizdi"* denilmektedir.[5] *"Sağlanabilen fotokopi"* benim temin edip Sayın Hatemî'ye verdiğim fotokopidir[6] ve tıpkıbasım için gerçekten elverişsizdir. *Risâle*'nin kitapta yer almış olması gereken ve beklenen 1803 baskısı ise -çünkü Sayın Ceyhun'a da ifade ettiğim gibi bunca masraflarla gerçekleştirilen bu yayının bütün espri si buradadır-, tarafımdan ve Fransız Anadolu Araştırmaları Müdürü Sayın Joan-Louis Bacqué-Grammont'un nazik yardımları ile mikrofilm halinde temin edilmiş olup, Seyyid Mustafa ile ilgili araştırmamla beraber, Fakültemizin yukarıda sözünü ettiğim dergisinde basılmaktadır. Bu durumda, *"ne yazık ki, bütün çabalarımıza karşın kitabın 1803 baskısının temiz bir kopyasını elde etme olanağını bulamadık"*[7] özrünün samimi bir mesnedi yoktur.

Aynı paragraf içindeki yanlışlıkları göstermeye devam edecek olursak: Seyyid Mustafa *Risâle*'sini *"Üsküdar'da bir matbaada"* bastırmamıştır. *Risâle*'nin her iki Türkçe ve Fransızca metinlerinde ve hattâ Sayın Hatemî'nin de yazısında görüleceği gibi[8], sözkonusu olan matbaa Üsküdar'da değil, Selimiye'dedir. *Risâle* metinlerinde de okunabileceği gibi bu semt, III. Selim'in yaptırdığı büyük bir kışla, camii, hamam, dükkânlar, evler vs. ile oluşurken, matbaa da yapılan bu binâlar arasında yer almaktaydı. *"İbrahim Müteferrika'nın ülkemizdeki ilk matbaayı 1729'da kurduğu ve o dönemde bir kitabın çok*

uzun sürelerde basılabildiği düşünülürse, 1803 tarihinde basılan bu kitabın, ülkemizde basılmış ilk kitaplardan biri olduğu daha iyi anlaşılır sanırız", deniliyor. Önce, İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaa, *"ülkemizdeki ilk matbaa"* değildir.[9] Ayrıca Müteferrika da matbaasını 1729 senesinde değil, 1727'de kurmuştur. Lise bilgimizden olan bu hususu teyiden herhangi bir kaynak göstermeye lüzum olmamakla beraber, tanıtılan *Risâle*'ye bir göz attığımızda I. Lenglés'nin, dipnotları ve açıklamalar yaparak neşrettiği ve tıpkıbasımı kitapta yer alan *Risâle*'nin 1807 tarihli ikinci basımında, İbrahim Müteferrika'nın matbayı 1727'de kurduğunu açıkça kaydetmekte olduğunu görürüz.[10]

1729 senesi kuruluş değil, ama Müteferrika matbaasında ilk kitabın basıldığı tarihtir. Şimdi: *"... o dönemde bir kitabın çok uzun sürelerde basılabildiği düşünülürse, 1803 tarihinde basılan bu kitabın* (yâni *Risâle*'nin) *ülkemizde basılan ilk kitaplardan biri olduğu daha iyi anlaşılır sanırız"*, ifadesine ne bilgi ne de mantık yönünden iştirak etmemiz mümkün değildir. 1803 senesinde basılan bir kitabı, 1729'da ilk ürününü vermeye başlayan bir matbaanın ilk eserlerinden biri saymak ve bunun gerekçesini *"o dönemde bir kitabın çok uzun senelerde basılabildiği"* düşüncesine bağlamak hem mantık yönünden hatalıdır, hem de tarihî gerçeklere ters düşmektedir. Zirâ, ilk eserini 1729 senesi Ocak ayında iki ciltlik meşhur *Van Kulu Lûgatı* ile vermeye başlayan Müteferrika matbaasında basılan eserlerin çokluğu ve sıklığı, 1803'te basılan bir *Risâle*'yi *"ülkemizde basılmış ilk kitaplar"* listesi dışında bırakmaya yeterlidir. Müteferrika matbaası ilk eserini verdikten dört ay sonra, Mayıs 1729'da ikinci eseri olarak Kâtip Çelebi'nin Osmanlı Denizciliğine ait maruf eserini basmış; 1729 Ağustosu'nda *Târih-i Seyyâh Tercümesi*, 1730 Mart'ında ise *Kitâb-ı İklim-i Cedîd* adlı eseri neşretmiştir vs. Bu matbaada, kurucusunun ölüm tarihi olan 1742 senesine kadar geçen 17 yılda 17 kalem eser basılmış olup, bunların içinde birden çok ciltlerden oluşan eserler de yer almaktaydı. Matbaanın muattal kaldığı çok uzun yıllara (1746-1782) rağmen, 1729-1830 arasında en az 180-200 kalem eser basıldığı hesaplanmaktadır.[11]

Kısa ve yalnızca dört satırlık 5 paragrafa bir göz atacak olursak: *"Adından da anlaşılacağı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mühendislikle ilgili çalışmaların 18. yüzyıldaki durumu hakkında bilgiler veren bu risalenin yazarı..."* denilmekte. Eğer *Risâle*'nin adından da anlaşılıyorsa, bu yalnızca, *"Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mühendislikle ilgili çalışmaların 18. yüzyıldaki durumu hakkında"* bilgi vermemektedir. Hattâ, 18. yüzyıl çok uzun bir zaman kesiti olduğuna ve *Risâle*'nin ele alındığı dönemin 18. yüzyılın hemen sonlarından başlayıp bu yüzyılı açtığına göre, yalnızca, *"...III. Selim zamanındaki (1789-1807) durumu hakkında"* denilmesi uygun düşerdi ve doğrusu da budur. Ayrıca, *Risâle*'nin o devirde müsbet ilme karşı duyulan ilgi ve buna karşı gösterilen reaksiyona değindiği, ama her şeyden önce ve bunların yanında özellikle, "Nizâm-ı Cedîd" ile, düzenli ve modern ordu kurulması ile ilgili hususlardaki zarûret ve faaliyetleri ele aldığı görülmektedir. Hattâ, bu konularda verdiği özgün bilgilerin "kaynak değeri" taşıdığını Cevat Paşa'nın işaret ettiğini, çalışmamda da belirtmiş bulunmaktayım.[12] Seyyid Mustafa da bu sebeplerden ötürü *Risâle*'sinin adını, *"İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Aktüel Durumu Üzerine Risâle"* koymamış mıdır? Konunun anlaşılmamış olmasından gayrı, Risâle'nin Fransızca adında yer alan *Actuel* kelimesi de kitabın üzerinde yerini bulamamıştır.

*"Sunuş"*un 6. paragrafında, Seyyid Mustafa hakkında elimizde fazla bilgi olmadığı ve bu yüzden kendisi hakkında değişik *"savlar"* öne sürüldüğünden bahsolunmakta ve Seyyid Mustafa için, *"III. Selim'in yenilikçi hareketinin düşünürlerinden biri olduğu için Kabakcı Ayaklanması sırasında öldürülmüştür. Dolayısıyla bilimadamı şehitlerimizin ilkidir. Bu nedenle de hakkında fazla bilgi yoktur"* deniliyor. Osmanlı Tarihi'ne biraz âşina olanlar, *"bilimadamı şehitlerimizin ilkidir"*, ifadesini kullanmaktan, daha önceki çeşitli örnekleri hatırlayarak, özellikle kaçınacaklardır.[13] Müteakip 7. paragrafta ise Seyyid Mustafa hakkında yeni belgeler bulduğumuzdan söz edilerek, Seyyid Mustafa'nın Kabakcı İsyanı'nda (1807) öldürülmüş olduğu görüşünün *"tam karşıtını savunmakta"* olduğum belirtilmekte ve o dönemde *"aynı okulun hem öğrencisi, hem öğretim üyesi olmuş iki ayrı Seyyid Mustafa'nın yaşadığı kanıtlanmaktadır"* denilmektedir.

Önce, yaptığım uzun çalışma neticesinde, aynı okulda birbirleri ile *Hoca* (Büyük Seyyid Mustafa) ve *talebe* (Küçük Seyyid Mustafa Risâle Yazarı) ilişkisi içinde de olan iki ayrı Seyyid Mustafa'nın bulunduğunu tespit ettiğimi tekrar belirteyim. Zira bu paragrafta, araştırmamda çözmüş ve belgelemiş olduğum bir sonuç, yani küçük Seyyid Mustafa'nın Risâle'nin yazarı olduğu sonucu, bir muamma gibi ortaya atılmakta ve hâlâ, *"acaba bu Risâle'nin yazarı, bu iki Seyyid Mustafa'dan hangisidir?"* sorusu sorulmaktadır.

Müteakip üç satırlık 8. paragrafta ise ortaya atılan bu soruya cevaben: *"Sayın Beydilli (kitabımızın ileriki sayfalarında tamamını okuyacağınız bu değerli incelemesinde) bu risaleyi Kabakcı Ayaklanması'ndan sonra yaşadığı kanıtlanan ikinci (Küçük) Seyyid Mustafa'nın yazdığı görüşündedir"* denilmektedir. Şimdi, *"ileriki sayfalarda tamamını okuyacağınız"* denilen incelememiz zahmet edilip gerçekten okunmuş olsa, orada bu neticenin bir *"görüş"* olmayıp, belgelere ve uzun bir çalışmaya dayanan ilmî bir mesâinin kesin bir neticesi olduğu anlaşılırdı. Bu neticeye rağmen 9. paragrafta yer alan şu cümlelerin, büyük bir sabır ve iyiniyet ile okunduktan sonra bile, mantıkî bir izahını yapmanın ve sâde okuyucuya yararlı olabileceğini savunmanın imkânı var mıdır?: *"Birinci Seyyid Mustafa (Büyük Seyyid Mustafa), tahminlere göre temeli 1773 yılında Tersane'de küçücük bir odada 'Hendese Odası' adıyla atılan 'Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn (Deniz Kuvvetleri Mühendishânesi)'un ilk öğrencilerinden biridir. 'Hendese Odası'nın 1776 yılında 'Mühendishâne' adıyla bir okul haline dönüştürülmesi sırasında alınan ilk öğrenci grubunun içindedir. Uzun bir öğrencilik döneminden sonra, 1794 yılında 'Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun' (Kara Kuvvetleri Mühendishânesi)da açılan 'Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun'daki bazı öğretim üyeleri oraya atandığından ortaya çıkan öğretim üyesi açığı yüzünden, aynı okula hoca olarak atanmıştır. Dolayısıyla bu görüşe göre, bu risaleyi, Birinci (Büyük) Seyyid Mustafa'nın yazmış ve bastırmış olması olasılığı daha kuvvetlidir."* Burada önce, "birinci-ikinci" tanımlamalarıyla, "Deniz Kuvvetleri-Kara Kuvvetleri" buluşlarıyla okuyucunun zihninin biraz daha karışmasına yol açıldığı açıktır. Büyük Seyyid Mustafa, gerçekten 1773/76 tarihli Mühendishâne-i Bahrî'nin ilk öğrencilerindendir ve böylece de bu okulun en eski hocaları arasına girmiştir. Kendisi hocalık görevini 1794'te yeni açılan Mühendishâne-i Berrî'ye geçerek sürdürmüş ve bu münasebetle de bu yeni okulun ilk talebeleri arasında oldu-

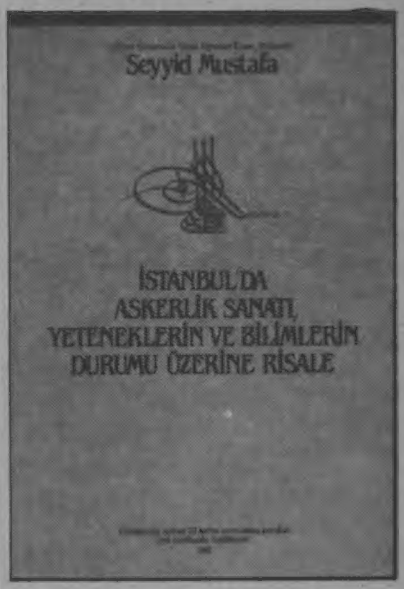

ğunu *Risâle*'sinde açıkça yazan Küçük Seyid Mustafa'nın hocası olmuştur. Bu durumda ve hâlâ, *"bu risâleyi Birinci (Büyük) Seyyid Mustafa'nın yazmış ve bastırmış olması olasılığı daha kuvvetlidir"* demenin mantıkî bir açıklaması olamaz. Zirâ, *Risâle* yazarımız bizzat kendi ifadesiyle 1794'te açılan yeni Mühendishâne'nin ilk öğrencileri arasında olduğunu açıkça söylemektedir ve böylece kendi kimliğinin belirlenmesi açısından da en önemli kanıtı vermektedir.[14] Yeni okulun ilk öğrencilerini gösteren listelerde, "Küçük Mustafa" künyeli bir tek kendisinin yer almakta olduğu, araştırmamızdaki arşiv belgelerinde gösterilmiştir.[15]

Sunucunun her türlü mantıktan ve gerçekten uzak bu gibi ifadelerine yapılacak yegâne açıklama, araştırmanın okunmamış veya okunduğu iddia edilecek olsa bile iyice anlaşılmamış olduğudur. Bütün bu yanlış bilgilerin *"Sunuş"*'ta verilmiş olması ise kitap hakkında ilk fikirleri ve izlenimleri edinecek olan okuyucu için ayrı bir talihsizlik eseridir.

Müteakip dörtbuçuk satırlık 10. paragrafta ise *"İkinci (Küçük) Seyyid Mustafa"*'nın 1794'te açılan yeni "Mühendishâne'nin ilk öğrencilerinden biri olduğu hususuna yer verilmekte olduğunu görmekteyiz ki, bu da *"Sunuş"*'ta herhangi mantıkî bir izahatta bulunmak kaygusu taşınılmadığını tekrar gözler önüne sermektedir. Zirâ, bu cümleyi yazmanın, bir evvelki paragraftaki neticeye varması lâzımdır. Bu durumda *"Sunuş"*'un en mantıklı açıklaması, 11. paragrafta yer alan, *"Kuşkusuz bu konularda Tüyap olarak herhangi bir görüş bildirmeye yetkimiz olmadığının bilincindeyiz"* cümlesidir ki, aslında böyle bir itiraf ile, bu kadar lâkırdıya gerek kalmadan en mantıklı *"Sunuş"* pek âlâ yapılmış olurdu.

Kitabın içinde yer alan ve dörtbuçuk sahife tutan Sayın Hatemî'nin *"incelemesi"* kitabın *"İçindekiler"* kısmında[16], *"18. yüzyıl sonunda bir Türk Mühendis ve düşünürü"* adını taşırken, yazının başladığı hemen bir sonraki sahifede biraz ilâvesi ile, *"18. yüzyıl sonunda bir Türk Mühendis ve düşünürü Seyyid Mustafa"* şeklini almıştır. Mühendis Mustafa'nın, bazen *"Seyyid"* bazen de *"Seyid"* olarak iki farklı şekilde yazıldığı, iki farklı başlıklı ve burada ikinci defa yayımlanan[17], ama daha önce de başka bir yerde konferans şeklinde okunmuş olan bu yazının ilk paragrafında Sayın Hatemî, *"...Seyyid Mustafa'yı tanıtmadan önce, 18. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye'deki Mühendislik ve Teorik Matematik konularının durumundan kısaca söz etmek uygun olur"* demektedir.

Bu durumda okuyucunun, *"18. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye'deki Mühendislik ve Teorik Matematik konularının durumu"*'ndan kısaca dahi olsa gerçekten söz edilmiş olmasını bekler ve bütün bunların da bir tıp adamının kaleminden çıkacağını düşünerek daha büyük bir ilgi ve merak duyar ve hoşgörü gösterir. Ancak bu konularda gerçekten sadece *"söz etmek"* durumunda kalınmıştır. Sayın Hatemî de zaten aynı fikirde olmalı ki, *"Bir kuşbakışı ile 18'inci yüzyılın sonuna geldiğimizi farzederek 'Mühendishâne'lerden ve Seyid Mustafa'dan bahsedelim"*[18] ifadesiyle konuyu değiştirmektedir. Buna rağmen müteakip satırlarda, *"Mühendishâneler"den hiç bahsedilmemekte ve sadece Seyyid Mustafa ve Risâle*'sini, *"kendi açısından tanıtmak istemekte"* olduğu belirtilmektedir. Böylece, bu konuda yapmış olduğum inceleme ve vardığım sonuçlar ve özellikle konunun kaynakları üzerine yapmış olduğum tenkid hiç dikkate alınmamış olduğundan -oysa biz çalışmamızı daha önce incelenmek ve faydalanılmak üzere kendisine teslim etmiştik-, Seyyid Mustafa hakkında mevcut ve benim çalışmamdan sonra artık herhangi bir ilmî değeri kalmaması gereken eski ve yanlış bilgiler tekrar edilmektedir.[19]

Kitapta yer alan ve "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd'e dâir Risâlesi" adını taşıyan araştırmam[20] hakkında ilmî tenkidi meslektaşlarıma bırakıyorum. Burada özellikle sözünü etmek istediğim husus, çalışmama, basılırken gerektiği ölçüde tashih edilme imkânının verilmediğidir. Lütfedilen tek bir tashihin ise yetersiz kaldığı açıktır. Burada yalnızca anlam bozulmalarına yol açan bazı hataların gösterilmesi ile yetinmek zorundayım:

Yanlış	Doğru
Yahla İmâamı (s.20, n.18)	Yaylâ İmâmı
Frengü'l-ibâre (s.17/2)	Frengîü'l-ibâre
...oldukça nisyân ü hevâ ile (s.38/2)	...oldukça tetarruk-ı nisyân ü hevâ ile
...mechûr olup (s.38/3)	Mehcûr olup
...elâ yüzlü (s.38/28)	elâ gözlü
...fıtrî keyfiyyetini edememek (s.69/10-11)	fıtrî keyfiyyetini inkâr edememek
Seydîşehir'inde (s.70/9)	Seydîşehri'nde
...nokta-i cem'iyyet-i i'tibâr olunduğu (s.70/3)	nokta-i cem'iyyet i'tibâr olunduğu
...Külliyen fârig -i heleyân olup (76/44)	külliyen fârig-i hezeyân olup
...mahzûziyyetleri me'mûl münseinden bahs olunmuştur (s.77/1).	mahzûziyyetleri me'mûl olmağla men'şeinden bahs olunmuştur.

Kitapta bütün uyarı ve beklentimize rağmen, bu gibi yayımlarda artık eksikliği hoş karşılanmayan bir *"Dizin"* ilâve edilmemiş olması, bu pahalı yayımın bir diğer ayıbını teşkil etmektedir. Günümüzde ise artık telefon kataloglarının bile bu lükse tahammül etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir.

Bu yayım hakkında söylenecek son söz, kitap basmanın her halde bazılarının düşündüklerinden daha fazla ciddiye alınması gereken bir iş olduğudur. *Tüyap*'a önümüzdeki yıllarda da, zarfı kadar mazrûfa da önem veren, *"bilimadamlarımıza, sanatçılarımıza, yazarlarımıza"* gerçekten saygılı ve onların kalem hakkını esirgemeyen, nice *"kültür hizmetleri"* dilerim.

Doç.Dr. Kemal BEYDİLLİ

---

1 *Cumhuriyet Dergi* 5. X. 1986 tarihli Pazar ilâvesi.

2 Bkz. s.78: *"İçindekiler"* kısmı, *"III-Risalenin Türkçe (Osmanlıca) Nüshası"* ve Krş. s.69-78.

3 Bkz. s.121-131.

4 Bkz. s.7 *"İçindekiler"* kısmı, *"IV-Risale'nin 1807 Fransızca baskısının tıpkıbasımı"* ve Krş. s.79-118.

5 20 Eylül 1986 tarihli *Tüyap* adına Murahhas Üye Bülent Ünal ve Yönetim Kurulu Başkanı Bülent H.Tanla tarafından imzâlanmış *"Genelge"* (?).

6 Bkz. s.12.

7 20 Eylül 1986 tarihli, *aynı yer.*

8 Bkz. s.12.

9 Zirâ, "1494'ten 1729'a kadar İstanbul'da, Selânik'te, Halep'te azınlıkların veya misyonların kurdukları 37 basımevi" faaliyet göstermiştir. Bkz. Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Türklerinin bastıkları kitaplar*, İstanbul, 1968, s.12.

10 "...Ibrahym Mutefarrqâ, fondateur de la premiere imprimerie en 1727...", s.12, n.1. Bkz. s.94.

11 Basılan eser miktarı: 1729-1742: 17 yıl 17 kalem eser; 1782-1794: 12 yıl 11 kalem eser; 1795-1802: 8 yıl 16 kalem eser; 1803-1839: 37 yıl 391 kalem eser. Bkz. J.Baysal, *aynı eser*, s.58 vd.

12 Bkz. s.46.

13 Bu konuda bazı örnekleri içeren son bir çalışma için bkz. Rıza Zelyut, *Osmanlıda Karşı Düşünce ve İdâm Edilenler*, Alan Yay., İstanbul, 1986.

14 Bkz. s.35.

15 Bkz. s.42.

16 Bkz. s.7.

17 "18. asır sonunda bir Türk mühendis ve düşünürü: Seyid Mustafa", *İnsan ve Kâinat*, Ağustos, 1986, s.34-36.

18 Bkz. s.11.

19 Bkz. s.12-13.

20 Bkz. s.17-78.